

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

**IRODALOM- ÉS TUDOMÁNSZERVEZÉSI
TÖREKVÉSEK
A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
1690–1790**

**Országos Széchényi Könyvtár
Budapest 1989**

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS

Aspiránsvezető: Tarnai Andor

**Opponensek: Kókay György
és
Vörös Károly**

**ISSN 0237-0042
ISBN 963 200 256 3**

**Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: Juhász Gyula akadémikus, főigazgató
Készült az OSZK Nyomdaüzemében, Budapest
800 példányban, 12,5 A/5 ív terjedelemben
Felelős vezető: Burány Tamás
Munkaszám: 87.270**

IRODALOM-
ÉS TUDOMÁNSZERVEZÉSI TÖREKVÉSEK
A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON
1690–1790

**AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI
ÚJ SOROZAT 4.**

**Szerkeszti
Kovács Ilona**

**ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
BUDAPEST**

ELŐSZÓ

Dolgozatunkban a török uralom alól felszabadult Magyarország literátorainak közös munkáját, szervezkedési próbálkozásait kísérjük figyelemmel az 1790-es országgyűlésig: ekkortájt ugyanis jól érzékelhetően kitapintható egyfajta változás, s a tudományszervezési, nyelvművelési kérdésekben a kezdeményezés annak a jórészt nemesi rétegnek a kezébe kerül, amelynek értelmiségivé váló tagjai a 19. század első felében sokat megvalósítottak a 18. századi óhajokból.

Fő vonulatként tudományos műhelyek kialakításának kísérleteivel, a tudósok összefogását sürgető társaság-tervezetekkel és az együttműködés különféle megvalósult formáival foglalkozunk. Kitérünk a magyarországi szervezkedések külföldi ösztönző forrásaira és kapcsolataira. Igyekezünk minél több területen rámutatni arra a háttérre, amelyre az elképzelések, tervek megvalósítása, vagy megvalósítani akarása során támaszkodni lehetett.

Kitekintésünkben vázaltszerűen érzékeltetjük a nemzeti nyelv és irodalom előtérbe kerülésével bekövetkezett változásokat, s azok hatását a tudományszervezési törekvésekre. E részben csak a változások érzékeltetése volt célunk, a korábbi időszakéhoz hasonló, alapos kidolgozás, s az 1790-es, vitatható időhatár későbbre helyezése további, forrásokon nyugvó feltárást és elemzést igényel.

Témánkkal az elmúlt évszázadban meglehetősen sokat foglalkozott a szakirodalom. Dolgozatunkban - a szokásos hivatkozásokkal - használtuk ezen előzményeket, a harmadik, fő fejezetünkben azonban mindenütt igyekeztünk a forrásokig eljutni, s azokra támaszkodni. Alább e fejezetünkben kiaknázott, s a kutatás történetében fontosnak tartott munkákat soroljuk fel.

A témát átfogóan tárgyaló művet jelentetett meg Toldy Ferenc (316. és 414. jegyzet), Csóka J. Lajos (A magyar tudományosság...), V. Windisch Éva (363. jegyzet) és Kosáry Domokos (Művelődés... főleg pp.140-144., 562-571. és ugyanez in: Történelmi Szemle, 1979, 341-354.).

Egyes részterületen írtak jelentőset a jezsuita forrásgyűjtőkről Hóman Bálint és Hölvényi György (116. jegyzet), a protestáns egyháztörténetírás kezdeteiről és a historia litterariáról Révész Imre (189. jegyzet), Ritoók Zsigmondné (193. jegyzet) és Tarnai Andor (Irodalomtörténetírás... és Irodalomtörténeti hagyomány...), az Academia Naturae Curiosorum magyarországi tagjairól Duka-Zólyomi Norbert (29. jegyzet), Bél Mátyásról Wellmann Imre (313. jegyzet), Fischer Dánielről Tarnai Andor (330. jegyzet), Windisch Károly Gottliebről Iványi Béla (363. jegyzet) és Fritz Valjavec (362-363. jegyzetek), Torkos Justus Jánosról Duka-Zólyomi Norbert (368. jegyzet), az Academia Augustáról Toldy Ferenc és Fináczy Ernő (416. jegyzet).

Köszönetünket fejezzük ki mindazoknak, akik munkánkat tanácsaikkal segítették. Külön köszönet illeti Tarnai Andort, akinek segítsége folytonos volt a témára való figyelem felhívásától dolgozatunk elkészültéig.

I. AKADÉMIAI MOZGALOM EURÓPÁBAN A 17. SZÁZAD MÁSODIK ÉS A 18. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A 17. század második felében és a 18. század elején az egyetemeken csak a szilárdnak gondolt tudományos eredmények tanítása volt a cél, a tudományos kutatás új módszereit, pl. a kísérletezést nem oktatták, legfeljebb csak szemléltető eszközként alkalmazták, nem a kutatás érdekében. Amennyiben az egyetemek professzorainak hajlamuk volt rá, magánszorgalomból, esetleg gazdag mecénás segítségével, természetesen végeztek kutató munkát is.¹

A hasonló érdeklődésű tudósok együttműködésének különböző formái már a reneszánsz idején megfigyelhetők. Humanista tudósok csoportosultak magántársaságokba, egymás gyönyörködtetésére és közös munkára.² A 17. században új jelenséggént tűnt fel, először Itáliában, majd Franciaországban, Angliában, aztán pedig Németországban, hogy e társaságoknak mind gyakrabban sikerült megfelelő anyagi támogatást szerezni, egy-egy uralkodó pártfogását megnyerni. Többnyire szerencsésen találkozott a társaságok és az uralkodók igénye: a közjó és az uralkodó támogatása.³ Természetesen nem minden csoportulást támogattak uralkodók. Működtek különféle magántársaságok is, de a 18. században már ezek többsége is nemzeti programmal (az anyanyelv pallérozása, honismeret stb.) lépett fel. Németországban a nyelv művelő mozgalom Gottsched fellépésével új, döntő lendületet kapott. Gottschedet 1726-ban a lipcsei poétikai társaság seniorjává választották. (1727-től a Deutsche Gesellschaft nevet viselték.) A minta nyomán Németország számos városában alakultak nyelv-művelő társaságok,⁴ hatásuk hazánkban is kimutatható.

A tudósok kapcsolattartásának a humanizmus óta legelterjedtebb, időnként és területenként szinte egyetlen módja a levelezés. A levél-kultúra virágkora német nyelvterületen egyértelműen a 18. század.

A historia litterariával törődő tudósok ezen ókori, majd a humanizmus korában felújított műfaj segítségével érezhették magukat a respublica litteraria polgárainak.⁵

A szakemberek a 18. századi Európában akadémiai eszméről, akadémiai mozgalomról beszélnek.⁶ Mi a szerényebb Irodalom- és tudományszervezési törekvések címet adtuk, már ezzel éreztetve, hogy dolgozatunkban olyan próbálkozásokat is számba veszünk, amelyek nem nevezhetők tudós társaság-kísérleteknek, vagy akadémia-tervezeteknek. Az általunk tárgyalt időszakban az utóbbiakból Magyarországon csak néhány akad.

Mindjárt itt az elején meg kell jegyeznünk, hogy a terminológia nem volt egységes a 17. és a 18. században. Német nyelvterületen az academia többnyire egyetemet jelentett.⁷ A tudós társaságok általában a societas szót, vagy német megfelelőit (Societät és gelehrte Gessellschaft) használták. Előfordult azonban ellenkezője is. Pl. az 1652-ben Schweinfurtban négy orvos által alapított Collegium Naturae Curiosorum rövid idő múlva a Sacri Romani Imperii Academia Naturae Curiosorum, majd az Academia Leopoldina nevet vette fel. Az 1744-ben megreformált porosz királyi akadémia is használta elnevezésében már az academia szót. A collegium, miként a schweinfurti orvosok,⁸ vagy Johann Christoph Sturm altdorfi egyetemi előadásai esetében⁹ csak magánkezdeményezés. Az utóbbinál az ifjúság tanítása volt a cél, tehát nem is beszélhetünk tudósok együttműködéséről. Ugyancsak nevezték collegiumnak és akademiának az ifjúság számára felállított nemesi, vagy lovagi iskolákat.¹⁰

Az Academia Leopoldina 18. századi történetírója a magánakadémiákat (academiae privatae) 16. századi hagyományra hivatkozva sodalitiuumoknak nevezi.¹¹ A terminológia kevertsége már a 18. században feltűnt a tudós társaságokat számba vevő szerzőknek.¹²

Hogy a magyarországi tudományszervezési törekvésekről ne elszigetelten szólnunk hanem e próbálkozásokat belehelyezhessük az egész Európát átfogó akadémiai mozgalomba; szükségesnek látszik néhány fontosabb, a hazai tervekhez mintát szolgáltatatható akadémia kialakulását és működését, vagy megvalósulását gátló, működését megszüntető okot számba venni.

A franciaországi akadémia előzményeit 1629-ig vezethetjük vissza. A tudósok ekkor kezdtek összejárni magánlakásokon, ám 1634-ben Richelieu bíboros-kancellár pártfogásba vette őket, 1635-ben pedig a király jóváhagyta a társaság működési szabályzatát. Célul a francia nyelv művelését tűzték ki, hogy az alkalmas lehessen a művészetek és tudományok kifejezésére. Ezért vállalták francia nyelvtan és szótár készítését is. Colbert 1663-ban az irodalom és történelem számára alapított akadémiát,¹³ 1666-ban pedig a természettudományoknak.¹⁴ A protektor eleinte Colbert, majd a király volt. A tagokat (tiszteletbeliek, fizetésesek, meghívottak és növendékek) a társaság maga választotta. A tiszteletbeli tagok támogatása mellett a király gondoskodott az immár intézményesült társaságról. Hetente ülést tartottak, folyóíratot adtak ki.

A központi akadémia mellett a 17-18. századból sok vidéki társaság, akadémia ismert,¹⁵ ám ezeknek a magyarországi tudományszervezési törekvésekben - az általunk tárgyalt időszakban - nem volt szerepük, sőt, a központinak is csak német közvetítéssel.

Az angol természettudósok 1645-ben alapítottak magántársaságot, 1660-tól Royal Society néven e társaság is uralkodói támogatással vált a tudományok műhelyévé.¹⁶

Olaszországban a 15. század óta folyamatos akadémiai mozgalomról beszélhetünk. A 17. századból is több tucat társaságot ismer a szakirodalom.¹⁷ Különféle céllal alakult magán- és nyilvános társaságok ezek, s köztük oly jelentősek is akadnak, mint az olasz nyelv nagyszótárát már 1612-ben megjelentető Accademia della Crusca; az 1603-ban Rómában alapított Accademia dei Lincei; a Firenzében 1657-ben Galilei követői által létrehozott Accademia del Cimento. A patrónus az utóbbiban Leopoldo de' Medici, aki maga is végzett kísérleteket. Kardinálissá kinevezése után azonban nem támogatta tovább Giovanni Alfonso Borellit és társait, így megszűnt ez az akadémia.¹⁸ Borelli rövidesen Rómában folytatta kísérletezéseit Krisztina királynő támogatásával.

A 18. században Olaszország különböző városaiban tovább működtek egyes akadémiák, sőt több mint két tucat új jött létre.¹⁹

Németországban – a hasonló körülmények (széttagoltság) és a közvetlen kapcsolatok miatt – a tudósok társaságba tömörüléskor a francia és az angol példa mellett gyakran hivatkoztak olasz mintákra.

A magyarországi próbálkozásokat elsősorban a német nyelvterületen alakult társaságok (tehát nemcsak az akadémiák!) ösztönözték. Róluk kissé részletesebben kell szólnunk. Közben megemlékezünk néhány más, a német nyelvterülettel érintkező próbálkozásról is.

A vesztfáliai béke (1648) utáni időszakban visszatértek a műsák a német területekre, s a tudósok közös munkáját lehetővé tette a "dulcissimum otium".²⁰ Az elsősorban olasz példákön felbuzdult Johann Laurenz Bausch, schweinfurti városi orvos 1651-ben társaságba, sodalitiumba hívó levelet intézett a városban élő társaihoz.²¹ 1652-ben a négy schweinfurti orvos által alapított társaság, az Academia Naturae Curiosorum, az orvostudomány hasznára szolgáló természetvizsgálatot tűzte ki célul. Az elnök a természet három birodalmából (vegetabile, minerale, animale) félévenként témát ad ki, s azok kidolgozva jutnak vissza hozzá januárban és júliusban. A szerző természetben – ha lehet – vagy legalább rajzban mellékeli a leírt dolgot. A dolgozatot a tagok javítják, bővítik, megváltoztathatják, függeléköt csatolhatnak hozzá, mindezt azonban csak a szerző megsértése nélkül. Az elnök tudtával lehet megjelentetni a dolgozatot. Ha a szerző meghal, az elnök gondoskodik a megjelentetésről. Az elnököt két helyettes (adjunctus) segíti.²²

Röviddel az alakulógyűlés után Bauschék a nem Schweinfurtban lakó orvosokhoz fordultak.²³ A visszhang nem nagy, 1652 év végén azonban a négy schweinfurti orvoson kívül a délnémet területekről újabb nyolc orvos csatlakozott hozzájuk; tíz év múlva már húszan voltak. Közülük senki sem tanított egyetemen, tehát a társaságnak semmi kapcsolata nem volt az orvosképzéssel. Nem rendelkeztek sem egyházi, sem világi jóváhagyással, semmiféle anyagi támogatással, ezért a nagy lendülettel kezdett munkálataikból semmit sem tudtak megjelentetni. Maga az akadémia

nem volt helyhez kötött, nem tartottak tudományos üléseket, így valójában közös munkáról, a természettudományok művelésénél ekkor már itt-ott elkezdett kísérletezésről esetükben nem beszélhetünk.²⁴

1658-ban lett az akadémia tagja Philipp Jacob Sachse von Levenhaimb boroszlói orvos, aki a későbbiek során a bécsi udvarhoz fűződő jó kapcsolatai révén el tudta érni, hogy az alapítás huszadik évfordulóján a császár jóváhagyja és megerősítse a társaság statútumait. Ekkor már említés történik azokban a kísérletezésről. Az elnevezés Sacri Romani Imperii Academia Naturae Curiosorum lett. Sachsenak sikerült francia és angol mintára²⁵ nyomtatott fórumot is teremteni az akadémia számára, *Miscellanea Curiosa sive Ephemerides Medico-Physicae Germaniae Academiae Naturae Curiosorum* (1670-) címmel, mely rövid observatiók közlésével a nagyon elfoglalt orvosoknak megteremtette a lehetőséget arra, hogy felfedezéseiket, észrevételeiket, eredményeiket közöljék társaikkal.²⁶ A folyóirat kiadását bejelentő *Epistola invitatoria ad celeberrimos Europae medicos* az 1670. évi lipcsei tavaszi vásárra önállóan jelent meg, majd a folyóirat első kötetében.²⁷ Az alapítástól eltelt hosszú idő azért múlhatott el nyomtalanul - olvashatjuk az invitáló levélben -, mert a tagok távol laknak egymástól, hiányzott a patrónus, s emellett egyesek irigysége és hanyagsága csak fokozta e nehézségeket. Kéri a külföldi orvosokat, köztük a magyarországiakat az együttműködésre, orvosi és természettudományos megfigyeléseik elküldésére.

1686-ban felvették a tagok közé az első nem orvost. 1687-ben Lipót császár kiváltságokkal ruházta fel őket. Az elnök és a folyóirat kiadásának irányítója császári orvosi rangot kapott, s mindketten tényleges jogú órgróffokká váltak. Ezentúl megillette őket a promoveálási jog. Az akadémia adómentességet és nyomdai privilégiumot élvezett ettől kezdve. Elnevezése Sacri Romani Imperii Academia Caesareo-Leopoldina Naturae Curiosorum, majd Kaiserlich Leopoldische-Karolinische Deutsche Akademie der Naturforscher lett. A német elnevezésben szereplő VI. Károly 1712-ben újította meg a Lipót által adott kiváltságokat. VII. Károly 1742-ben újra megerősítette azokat. Az akadémia székhelye (egészen 1878-ig) mindig az elnök lakóhelye, a 17. században Schweinfurt, Nürnberg és Augsburg.

Az akadémia a fentiekből adódóan főleg a ritkaságokkal, különösségekkel foglalkozókat vonzotta. Leibniz 1670-ben azt nehezményezte, hogy Németországban nincs olyan akadémia, mint Franciaországban és Angliában, ahol az anyagiakat az állam, illetve a király viseli. Rámutatott ugyanakkor arra is, hogy a természetvizsgálók társaságában nem folyik tényleges munka, miként a francia, angol és olasz akadémiákon.²⁸ Az 1700. évi és későbbi tervezeteiben már élesebben állította szembe egymással az utilitásra és curiositasra való törekvést, s a 18. század első felében a tervei alapján létesült porosz királyi akadémia és az Academia Leopoldina gyakori ellentéte ezt tükrözte.

Az Academia Naturae Curiosorum külföldieket hívó levele nem maradt hatástalan a magyarországi orvosok körében. Andreas Elias Büchner, aki 1755-ben az akadémia történetét feldolgozó kötetében kiadta az addigi tagok névsorát, 1751-ig 22 magyarországi nevet sorolt fel.²⁹

Név	Foglalkozás és annak földrajzi tere	A felvétel éve és sorszáma
Metzger Márton Kristóf	pozsonyi, majd regensburgi orvos	1683. nr. 117.
Khern János Frigyes	varasdi orvos	1693. nr. 200.
Moller Dániel Vilmos	a vallásüldözés elől Pozsonyból elmenekült altdorfi professzor	1694. nr. 203.
Id. Rayger Károly	pozsonyi, majd császári orvos	1694. nr. 210.
Gründler Ker. János	Ung vármegyei orvos	1701. nr. 249.
Gensel János Ádám	soproni orvos	1712. nr. 293.
Köleséri Sámuel	erdélyi inspektor	1719. nr. 337.
Raymann János Ádám	eperjesi orvos	1719. nr. 338.
Fischer Dániel	késmárki orvos	1719. nr. 339.
Liebezeit György Zsigmond	soproni orvos	1721. nr. 353.
Loew Károly Frigyes	soproni orvos	1724. nr. 372.
Neuhold János Jakab	nógrádi, majd komáromi vármegyei orvos	1729. nr. 408.
Windisch János Gottlieb	bazini, majd pozsonyi orvos	1729. nr. 410.
Wallaszky János	bécsi, pozsonyi, majd pesti orvos	1736. nr. 455.

Drauth Sámuel	brassói orvos	1738. nr. 481.
Albrich János	brassói orvos	1740. nr. 501.
Degenhard János Tamás	soproni, majd brassói orvos	1742. nr. 530.
Perliczi János Dániel	Nógrád vármegyei orvos	1742. nr. 530.
Matern György Keresztély	nyugat-magyarországi születésű, altonai orvos	1745. nr. 540.
Madai Dávid Sámuel	selmecbányai születésű, Halle környékén működő orvos	1745. nr. 541.
Molnár Ádám András	kolozsvári, bukaresti, majd brassói orvos	1747. nr. 549.
Conrad András	soproni orvos	1751. nr. 573.

Szakirodalmunk - félreértések alapján - más neveket is említ a tagok közt. Pl. a társaság folyóiratában cikkeket megjelentető Vette György és Schlotze Sámuel brassói, Lange Márton erdélyi és Loew András soproni orvosokat. Felmerült még Agnethler Gottfried erdélyi és Ausfeld Kristóf szegedi orvosok neve.³⁰

A felsorolt 22 tag közül 9 írt a társaság folyóiratába. Ugyancsak írtak oda az imént említettek közül Lange Márton, Schlotze Sámuel és Vette György, Loew Károly András, továbbá Metzger Dániel Kristóf (a társasági tag Metzger Márton Kristóf fia, aki Regensburgban praktizált), Paterson Hain János eperjesi és Spielenberger Dávid lőcsei orvosok.³¹

1670-től 1754-ig 228 jelentés (observatio) szerzője magyarországi, ebből 169 felföldi. Elsősorban orvostudományiak a jelentések, de más természettudományi munkák is akadnak köztük.³²

E publikációs lehetőség sokat jelentett hazai orvosaink számára. Már a pusztta létével is. A nagyon elfoglalt orvosok e rövid jelentéseket, megfigyeléseik leírását sok elfoglaltságuk mellett is el tudták készíteni, s a folyóirat olvasásával az új eredményekről és a társak munkájáról folytonosan tudomást szerezhettek.

Hasonló lehetőséget jelentett a boroszlói Sammlung von Natur- und Medizin-Geschichten (1718-1730), majd a nürnbergi commercium litterarium ad rei medicae et scientiae naturalis incrementa (1731-1745). Ifj. Buchholtz György, Bács megyei István Pál, Fischer Dániel, Raymann János Ádám, Schwartz János Theofil jelentek meg az előbbiben, de az utóbbiban

(heti folyóirat) is gyakoriak a magyarországi nevek, különösen az 1730-as években. Ez a folyóirat adott hírt Fischer Dániel késmárki orvos hazai tudományszervezési törekvéseiről, mégpedig annak a lipcsei Johann Heinrich Linkéhez írt levele, majd Fischer nyomtatásban megjelent tervezete alapján. Bács megyei István Pálnak Johann Christoph Glaserhez, Neuhold János Andrásnak Andreas Goetzéhez írt levelét idézték. Rajtuk kívül Köleséri Sámuel, Raymann János Ádám, Buzinkay György, Madai Dávid Sámuel, 1735 után pedig Bél Mátyás neve fordul elő érdemben. Többnyire egy-egy művüket ismertették.³³

A 18. századi külföldi folyóiratokban, periodikus kiadványokban megjelent, magyarországi tudósoktól származó és róluk szóló cikkeket a kutatás még nem vette számba, legfeljebb csak esetlegesen foglalkozott e cikkek valamelyikével egy-egy személlyel, vagy témával kapcsolatban. A külföldieknek a magyarokról alkotott véleményéről többnyire az elítélő, a magyarok tudatlanságát felemlegető idézetek vándorolnak szakirodalmunkban. Ritka kivételek Tarnai Andor e témájú dolgozatai³⁴ és Duka Zólyomi Norbert többször idézett cikke. A folyóiratok közleményeinek és a tudósleveleknek számbavétele után valószínű árnyalnunk kell majd a képet: 17-18. századi tudósaink publikációi és levelezése ugyanis az európai közvéleményt éppen ennek ellenkezőjéről próbálták meggyőzni, gyakran nem eredmény nélkül.

Ritka, de nem elhanyagolható Franz Ernest Brückmann (1697-1753) wolfenbütteli orvos esete, aki a magyarországi evangélikus értelmiségiek jeles képviselőinek a segítségével főleg közetekkel és növényekkel gazdagította híres gyűjteményét. Valószínű a Bécsben praktizáló Loew Károly András javaslatára ment el Sopronba, ahol Deccard János Kristóf vendége volt, de más tudós férfiakkal is tárgyalt, így például Pilgram János Zsigmond evangélikus lelkésszel, Dobner Sebestyén Ferdinánd városi elöljáróval és az éppen ott tanuló ifjú Matolai Jánossal. Pozsonyban Rayger Károlyt, Torkos Justus Jánost, Windisch János Teofilt és Bél Mátyást is említi. Liptószentmiklóson Fischer Dániel fogadta, Késmárkon ifjabb Buchholtz György, aki a deménfalvi barlangban volt kalauza. A dobsinai barlangban Milleter János iglói orvos kísérté, Eperjesen,

Sóvárott pedig Raymann János Ádám. Brückmann úti leveleit végignézve nem csodálkozunk, hogy nyomtatásban is dicsérte a magyarországiakat, azok vendégszeretetét.³⁵

A 17. század végén egy ideig úgy tűnt, hogy Németország történetének megírására is sikerül szövetkezniök a tudósoknak. 1687-ben Christianus Franciscus Paullini eisenachi városi orvos közölte Hiob Ludolf-fal, aki ekkor a Majna menti Frankfurtban élt, hogy Collegium Historicum Imperialét³⁶ szeretne létrehozni. Kidolgozták, majd közzétették a tervezetet. A Delineatio³⁷ szerint a leendő társulás fő feladatául a német történelem annalisztikus feldolgozását tűzte ki. Paullini és Ludolf szerették volna megnyerni a császár támogatását. Ám ez csak úgy lett volna lehetséges, ha katolikusok is jelentkeznek. Azok, minden előzékenységük ellenére távol maradtak. Ekkor felmerült, hogy a brandenburgi választó védnökségét kéri, s a Stockholmból Berlinbe települt Pufendorft választják elnöknek. E tervet azonban elejtették. Ludolf továbbra is Bécs felé orientálódott. 1688 júliusában Paullini és Ludolf együtt tették közzé újabb tervezetüket (Propositio), melyben immár határozottan kifejtették céljaikat. Aki aláírja a javaslatot, az lesz tag. A fő feladat a német történelem annalisztikus feldolgozása maradt, melyet latinul szándékoztak megírni, hogy annak a külföldiek is hasznát vehessék. Ezenkívül középkori oklevélkiadások és egy történelmi forrásokot közlő folyóirat megindítása szerepelt a tervezetben. A kész munkákat cenzúrának vetették volna alá. A birodalom területi beosztása szerint a Collegiumot is csoportokra akarták tagolni, azok élén egy-egy adjunctus állott volna, aki az elnökséggel tartotta volna a kapcsolatot. Szándékukban állt a császár megnyerése.

A felhívás nyomán új tagok jelentkeztek, s már az Annales egyes részeinek is akadt gazdája. Johann Ulrich Pregitzer tübingeni professzor vállalta a második századot, s azt, hogy a sváb vidéken adjunctus lesz. 1688 nyarán, majd 1689-ben a Collegium ügyében körutazást tett Svájcban, Elzászban és Burgundiában. Az 1688-ban kitört pfalzi háború azonban a birodalom délnyugati vidékén nagyban hátráltatta a komoly munkát.

Bécsből Daniel Nessel császári könyvtáros kedvezően válaszolt a tervre. Ludolf tájékoztatta a tervről a Bécsben tanulmányi céllal tartózkodó Leibnizet, aki a továbbiakban tanácsaival és a császárnál tett lépéseivel segített. Buzdította Ludolfot és Paullinit: az Academia Leopoldina is hasonló körülmények között keletkezett. Helyeselte a Collegium célját, de óvott a sietségtől és a tudománytalanságtól. De usu Collegii Imperialis Historici arcaniore cogitatio címmel Koenigsegg birodalmi alkancellárnak és a császárnak kifejtette, hogy a Collegium tevékenysége, különösen a forráskiadások, a jelen politikai és államjogi kérdések megválaszolásában is nagyon hasznosak volnának. A tervet helyeselték az udvarban, de sem császári privilégiumot, sem anyagiakat nem sikerült Leibniznek kieszközölnie, s rövidesen elutazott Bécsből.³⁸

Paullini és Ludolf ekkor úgy döntöttek, hogy tovább nem halasztják a Collegium szervezetének létrehozását. 1690 decemberében 18 tag Ludolfot választotta elnökké, Paullinit titkárrá és levéltárossá. 1690-ben, majd 1691-ben közreadták a császári jóváhagyás nélküli szabályzatot.³⁹ 1691-ben az egyik buzgó tag, Joachim Feller a lipcsei egyetemen tartott beszédben ünnepelte a társaság megalakulását.⁴⁰ Felsorolása szerint már húsz egyetemen oktató tagja (collegae academici) is volt a társaságnak,⁴¹ köztük az altdorfi egyetemről Moller Dániel Vilmos, aki a pozsonyi subrectori állásból kényszerült számkivetésbe az 1670-es évek elején. Moller kezdettől fogva figyelemmel kísérte e próbálkozást. Már 1688. január 25-én értesítette őt a szintén Pozsonyból elkerült regensburgi orvos, Metzger Márton Kristóf, a tervezet kedvező fogadtatásáról.⁴² Metzger és Moller támogatását Paullini nagyra értékelte, s 1690 májusában Pufendorf és mások helyeslésével együtt közölte.⁴³

Ludolf közben újra megkísérelte a császári elismertetést megszerezni. A nehézségek azonban egyre szaporodtak. Paullini és Ludolf nem voltak eléggé körültekintőek sem a tagok megválasztásánál, sem a feladatok elosztásánál. A beküldött cikkek színvonala így nem lett eléggé magas. Ugyanakkor még a protestáns német területeken sem tudtak mindenütt adjunctust találni. A helmstädti ifj. Maiborn és a wittenbergi K. Schurzfleisch például még a társaságba sem léptek be. A társaságot érintő le-

velezés egyre tartalom nélkülibbé vált, elszürkült. A mindig buzgó Pre-gitzer ellanyhult, 1693 végén Tenzel is elhallgatott. Csak Paullini nem veszítette el kedvét, új és új tervezeteket készített.

Ludolf levelei, melyeket Leibnizhez és másokhoz intézett, hűen tükrözik a Collegium Historicum Imperiale lassú megszűntét és annak okait. 1693-ban, év elején keserűen írja, hogy senki sem akad az előkelők közt, aki számára fontos lenne a német történelem megírása. Ő a maga költségén elnökösködik és viseli a levelezéssel járó kiadásokat.⁴⁴ Azt remélte, hogy ha Leibniz vállalja a szászországi adjunctusságot, példája nyomán mások is felbuzdulnak.⁴⁵ 1694-ben és 1695-ben újabb indoklását adja annak, hogy nem működik a társaság. Kevés ember akad, aki ingyen dolgozik. Hiányoznak az anyagiak.⁴⁶

Nyilvánvaló nem véletlen, hogy már a társaság szabályzatának egyik pontja is azt tűzte ki az elnök, az adjunctusok és minden egyes tag elé, hogy mindannyiuknak igyekezniök kell a maguk területén patrónusokat szerezni.

1694-ben Leibniz megkísérelte az anyagiakat a fejedelmektől megszerezni - eredménytelenül. A társaság kudarcából aztán levonta a következtetést. A 17. század utolsó éveiben már olyan történeti intézet felállítását javasolta, mely nem a tudósok önkéntes szövetkezésén alapult volna, hanem állami intézményként, szilárd anyagi alapokon. A forrásközlés mellett egyre nagyobb szerepet kapott tervezeteiben az uralkodó államrend történeti, politikai és államjogi segítése, azaz a társaság politikai haszna.⁴⁷ Sikerült megnyernie a brandenburgi elector támogatását, aki az 1700. július 11-én kelt alapítólevéllel olyan társaságot hozott létre, melynek tagjai az egész Németországból, sőt Európa más részeiből is verbuválódtak. A célkitűzés szerint elméleti és gyakorlati tudományokkal foglalkoztak, s nemcsak a tudományok és művészetek, hanem a mezőgazdaság, manufaktúrák és kereskedelem ügye is a társaság munkaköréhez tartozott. 1701-ben Frigyeszt porosz királlyá koronázták. Az akadémia elnevezése: Regia Borussia Societas Eruditorum. Frigyes a működéshez szükséges berendezésekkel (laboratórium, könyvtár, múzeum stb.) segítette a társaságot, melynek már 1700-ban kizárólagos kalendáriumkiadási monopóliumot biztosított.

Az első évtizedben azonban a háborúk miatt kevés volt a pénz, a társaság tényleges működését csak 1710-ben kezdte meg.⁴⁸

A porosz akadémia létrehozásában Leibniz mellett részt vett Ernst Daniel Jablonski is, akinek fontos szerepe volt (miként majd később látni fogjuk) a közép-kelet-európai tudományos életben.

Az 1710. június 4-én kiadott statútumok szerint a porosz királyi tudós társaság négy osztályra tagolódott: 1. Fizikai tudományok, orvos-tudomány, kémia. 2. Matematikai tudományok. Ide tartozott az asztrológia és a mechanika is. 3. A német nyelv osztálya. 4. Res litteraria: történelem, irodalom és keleti nyelvek. Az első elnök Leibniz lett. Osztályonként egy-egy direktor irányította a munkát.

1713 és 1740 között hat kötetben adtak közre értekezéseket Miscellanea Berolinensia címmel. Lényeges változást II. Frigyes 1740-ben törént trónralépése jelentett. Ő elődjénél jobban értékelte a tudomány erejét, udvarába külföldi tudósokat igyekezett hívni. 1744-ben az akadémian bevezették a még Leibniz által javasolt pályadíj-rendszert.⁴⁹

A magyarországi tudósok közül a 18. század első felében többen tagjai voltak e társaságnak: Gensel János Ádám soproni orvos, a pannon flóra leírásán dolgozó Loew Károly Frigyes, Bél Mátyás, Perliczi János Dániel, a külföldre került Segner János Ádám.

Az akadémia 1744. évi reformjáig megjelent hat kötetben magyar szerző Bél Mátyáson kívül nem fordul elő. Az első kötetben Leibniz a nyelvek eredetéről írván a magyar nyelvet a finnel rokonítja. Bél 1735-ben megjelent cikkében reagált rá. Kifejtette, hogy a magyar egyetlen európai nyelvcsaláddal sem mutat fel meggyőző egyezéseket, Európában jövevénynek számít.⁵⁰ Hogy milyen alapon válogattak a szerkesztők a beküldött cikkekből, nem tudjuk. Például taggá választották Perliczi János Dánielt, éppen beküldött értekezései⁵¹ jutalmául. Fűrész- és gyalugépének tervét a porosz király azzal utasította el, hogy az ilyen időt megtakarító gépek sok munkásnak veszik el a kenyerét.⁵²

A porosz királyi akadémia létrejötté után Leibniz ismét megkísérelte, hogy a császár védnökségével hozzon létre akadémiát. Már 1704-ben kérte a pfalzi János Frigyeset, hogy Lipót császárnál támogassa törekvé-

sét.⁵³ 1709-ben újra próbálkozott, majd később VI. Károlynál is. 1712-ben személyesen ment Bécsbe, többször fogadta audiencián a császár. Kifejtette, hogy hosszú tapasztalata arra tanította meg, hogy csak olyan javaslatok helyesek és életképesek, melyek kellő hasznót ígérnek az államnak és a politikának. A távlati cél Németország történetének évkönyvszerű megírása, s ehhez forráskiadvány-sorozatok megjelentetése szükséges. Ezenkívül Németország természeti leírása, németországi felfedezések ismertetése, a német nyelv kiművelése (szótárak kiadása), a historia litterariával való tervszerű foglalkozás és a németországi bibliográfiák ügye.⁵⁴

Leibnizet Nicolaus Garelli császári orvos és az özvegy Amália császárnő támogatta. A főrangú urak közül sokakat megnyert a társaság ügyének, Savoyai Eugén herceggel baráti viszonyba került. Szóbeli ígéretet kapott arra, hogy az akadémia ügyének irányításával őt bízzák meg. Ám ez ellenérzést váltott ki a jezsuitáknál, hiszen Leibniz protestáns volt.⁵⁵

A tervezet szerint az akadémiának három osztálya lett volna: irodalmi, matematikai és természettudományi. Az elsőbe a történelem, filológia és a német nyelv művelése tartozott volna, a másodikba a matematika és alkalmazott tudományai, a harmadikba a természet három tartománya, a kémia, az orvostudomány és ezek alkalmazásai. Az akadémia tagjai fizetettek, önkéntesek és tiszteletbeliek lettek volna. A szükséges anyagiakat vámokból és közvetett adókból, elsősorban az okmányilleték bevezetéséből, a szükséges intézmények (könyvtár, nyomda, különböző gyűjtemények, botanikus kert stb.) biztosítását pedig valószínűleg a császártól remélte Leibniz.

1714-ben Leibniz elutazott Bécsből. Levelezőpartnerei (elsősorban Eugén herceg) továbbra is biztatták, ám az anyagi fedezetet nem sikerült biztosítani, valószínű a közben kitört török háború miatt. A tervezetet nem hagyta jóvá végül a császár. Leibniz hamarosan bekövetkezett halála (1716. nov. 14.) után néhány évig még fel-felmerült Bécsben az akadémia gondolata, újabb kísérlet azonban csak 1749-ben történt, mikor Johann Christoph Gottsched javasolta egy bécsi Deutsche Gesell-

schaft alapítását, nyelvművelő programmal. A javaslatot 1749 decemberében elvetették. Ennek egyik oka az lehetett, hogy Gottsched, aki azt remélte, hogy a társaság elnöke lehet és katedrát kap Bécsben, szintén protestáns volt. Gottsched barátainak leveleiben azonban okként ismét az anyagiak hiánya szerepel.

Friedrich Wilhelm Haugwitz, akihez Gottsched eljuttatta javaslatát, az elutasítással szinte egyidőben kérte fel, valószínű Mária Terézia megbízásából, Joseph von Petrascht akadémiai tervezet készítésére. Petrasch az alább még szóba kerülő olmtüzi tudós társaság révén szerzett magának hírnevet. Benyújtott tervezetében két osztály felállítását javasolta: az egyikben a tudományokkal (filozófia, természetrajz, orvostudomány, matematika, asztrológia), a másikban joggal, történelemmel, filológiával, földleírással, nyelvekkel, költészettel és művészetekkel foglalkoznának. A 30 tagból 16-ot fizetnének, a tudományukból élőket (pl. professzorok, tudományos hivatalnokok) azonban nem. Petrasch pontosan szabályozta a fizetés mértékét: az elnök, aki egyúttal titkos tanácsos, 4000 forintot; a titkár, aki udvari tanácsos, 2000 forintot kap. Az akadémia tagjai a belföldi katolikusok közül kerülnének ki. Indokolt esetben, pl. a nyelvi osztályon kivételt lehet tenni. Petrasch ezzel a kivétellel valószínű Gottschedre gondolt. Fontos lett volna az anyagiak szempontjából a 12 tiszteletbeli, előkelő tag szerepe, az azoktól kapott támogatás. A tervezet külföldiek meghívásával is számolt. Az üléseken részt vehetne 12 fiatal. Rájuk meghatározott témák kidolgozását akarták bízni. A tagok kinevezése a császárt illette volna. Az évi költséget 24.000 forint körülire tervezte Petrasch.

Haugwitz a tervet átadta Johann Josef Khevenhüller főkamárásnak, aki annak ellenére, hogy az akadémia létrejöttének előnyeit felismerte, elutasító álláspontra helyezkedett. Úgy vélte, hogy Ausztriában nincs elég megfelelő tudós, különösen a fizikai-matematikai területen. Az elnök személyére sem lehetne oda való embert találni. A tervezett nyomda és betűöntőde haszna nem volna elegendő az akadémia működtetéséhez, s ezek felállítása sok pénzt emésztene fel. Bár javasolta a tervezet átdolgozását, ez nem történt meg. Khevenhüller elsősorban anyagiakra hivatkozott, de személyi kifogásai is megalapozottak voltak.⁵⁶

Az 1760-as évek elején nyelvművelő társaság kezdett működni Bécsben, akadémia felállításának a gondolata azonban csak az 1770-es években merült fel újra. Ezen próbálkozásról – mivel közben magyarországi akadémia megszervezése is szóba került – dolgozatunk második részében emlékezünk meg.

A 17. század végén, de különösen a 18. században sok folyóirat, évkönyvszerű kiadvány jelent meg. Gyakran tetten érhető bennük a tudósok együttes munkája, ám törvények szerint működő társaságot hiába keresünk mögöttük. Elegendő itt a Lipcsében 1682 óta megjelenő, s a tudós világban sokáig fontos szerepet játszó, latin nyelvű *Acta Eruditorum*ra gondolnunk. Ennek első számában ugyanúgy angol, francia és olasz példákra hivatkoznak, mint a tudós társaság-tervek indoklásaiban. Jellemző, hogy a Horvátország történetével foglalkozó Kerchelich Ádám Boldizsár a már Lipcsében letelepült Bél Károly Andrástól azt kérdezi, hogy tagja lehet-e a folyóiratot kiadó akadémiának. Bél felvilágosítja, hogy társaságuk nem akadémia s az a lipcsei egyetem karainak professzoraiból, a városban élő orvosokból és magisterekből áll, s ezek szokás szerint evangélikusok. Természetesen az *Acta Eruditorum*ban szívesen recenzálják Kerchelich műveit.⁵⁷ Az 1689-től kiadott *Monatliche Unterredungen* profilja az *Acta Eruditorum*éhoz hasonló, nyelve német. E havi, könyveket ismertető és kellemes történeteket közlő folyóirat címlapján azonban feltüntették, hogy néhány jó barát együttműködésének eredményeként jött létre.⁵⁸ Egy-egy nagyvárosban, különösen ha az jelentősebb vásári központ és egyeteme is van, a könyvkiadó számára üzlet ekkor már a folyóiratkiadás. Lipcsében pl. a latin nyelvű *Acta Eruditorum* mellett a *Deutsche Acta Eruditorum* oder *Geschichte der Gelehrten* is sikeres vállalkozásnak bizonyult.⁵⁹

Ha tudósok valamely céllal társaságba tömörültek, előbb-utóbb szükségképp felmerült és (ha a társaság nem kérészéletű volt) napvilágot látott a munkájukat közléssé tevő kiadványsorozat. Gyakran olvashatók e kiadványokban akadémia-tervezetek, sőt az illető nyelvi, vagy földrajzi területen történt korábbi együttműködési kísérletekről szóló megemlékezések is. Ezek közt előfordulnak humanizmus-kori társulások, de német

területen nem mutatható ki az akadémiai mozgalom folytonossága,⁶⁰ a 17. században már csak emlékek, kutatási témák az előző század tudósainak társulásai.

A franciák németeket becsmélő kijelentéseinek visszautasítása, cáfolása Leibniz korai tervezeteiben is szerepet kapott. Az 1702-ben Münchenben 20 tagból alakult társaság, melyben vegyesen voltak egyházi és világi személyek, elsősorban ezért alakult meg. 1720-ban felvették protektoruk, Károly Albert trónörökös nevét: Academia Carolo-Albertina. Az 1720. évi működési szabályzatukat Miksa Emmanuel bajor választófejedelem megerősítette. A társaság motorját két ágostonos szerzetes, Gelasius Hieber és Eusebius Amort jelentette. Hieber halálakor és Amort időleges Rómába helyezése idején szüneteltette működését, Amort visszatérésekor azonban újra megindult a munka.⁶¹ Münchenben a bajor akadémia 1759-ben jött létre.⁶²

A Bél Mátyás és tanártársai által kiadott Nova Posoniensia című hetilap 1721. december 10-i és 17-i számaiban beszámolt az Academia Historiarum Suevica megalakulásáról, céljairól és ismertette a társaság törvényeit. A Tübingából kelt levél bizonyára nem célzat nélküli. Dél-Németországban a tudományok virágzásának két akadály volt - olvashatjuk a beszámolóban -, az egyik, hogy a tudósok magánszorgalomból és nem egyesült erővel dolgoztak; a másik pedig, hogy a nagyon jelentős munkák számára is hiányzott a kiadó. Jeles férfiak most ezeken segítettek a társaság megalapításával, mely a hasznos könyveket ki fogja adni. A történelem mindhárom területét (historia saecularis, ecclesiastica, litteraria) művelik. A tagok által kidolgozott fejezeteket az elnök kapja meg, aki a társaság tagjaival közli a bármely nyelven, 12 árkusnál nem hosszabb szövegeket. Azok késedelem nélkül átolvassák, és visszaküldik azt. Akár a témára, akár annak kidolgozási módjára megjegyzésük van, azt tisztességes hangon kell közölniök a szerzővel, vagy ha vele nem akarják, akkor az elnökkel, esetleg nevük elhallgatásával. A szerzőnek az észrevételek tudomásulvétele után joga van dolgozatán változtatni, vagy változatlanul hagyni azt. A társaság a jó dolgozatokat kiadja, a kiadást az elnök gondozza. Minden dolgozatot megőriznek a könyvtárban. A tagok

jutalma csak a könyvkiadó által esetleg fizetendő honorárium. Ha valaki kétevenként nem küld dolgozatot, az elnöknek figyelmeztetnie kell, s ha újabb fél éven belül indok nélkül nem érkezik meg a dolgozat, megszűnik az illető tagsága. Külön figyelemre méltó még a szabályzatban, hogy a kéthetenként tartandó gyűléseken a soros tag témákat ajánl kidolgozásra a polgári és egyházi történetírás területéről is, olyanokat, amelyek kiadásából valami közhaszon származik. A terheket a tagok viselik. Belépéskor, melyre az elnök és titkár aláírásával ellátott diplomával kéri fel a kiválasztottakat, egy arany dukátot, a továbbiakban pedig rendszeresen évi egy arany forintot kell fizetniük.

Az 1690-től már működő portugáliai tudós társaság 1717-ben nyerte el az akadémiai rangot. Madridban a királyi könyvtár köré tömörülő tudósok szintén uralkodói támogatással dolgozhattak.

1720. október 23-án a danzigiak tették közzé a Societas Litteraria (cuius symbolum virtutis et scientiarum incrementa) statútumait, s 1727-ig hétfőnként felolvasásokat tartottak. 1721-ben az elbingi gimnázium konrektorának, Georg Daniel Seylernek házában, a danzigi minta alapján, szintén működni kezdett egy felolvasóüléseket tartó társaság. Mindkét társaságban fontos szerepet játszott Johann Philipp Breyné, aki magyarországi tudósokkal (pl. Fischer Dániellel, ifj. Buchholtz Györggyel) is felvette a kapcsolatot. 1727-ben az elbingiek is abbahagyták a felolvasóüléseket. Danzigban 1742-43-ban alakult újra társaság, a Societas Physicae Experimentalis, mely 1747-ben kiadványt adott ki. 1752-1753-ban e példa nyomán Torunban történt hasonló kísérlet.⁶³

Joseph von Petrasch bécsi tervezetével kapcsolatban említettük már az osztrák területen megalakult és rövid ideig fennálló, kiadványt megjelentető olmtüzi Societas Incognitorum in terris Austriacis.⁶⁴

Az alapító, Joseph von Petrasch (1714-1772) Szlavóniában született. Iskoláinak egy részét (4 évet) Nagyszombatban végezte, majd az olmtüzi jezsuita kollégiumban tanult. Egy évig jogot hallgatott Löwenben, majd Eugén herceg mellett katonáskodott. Közben és utána is sokat utazott, német egyetemeket látogatott, 1740 körül hosszabb időt töltött Cortonában és Firenzében, ott tudós társaságok tagjává lett. A sok nyelven be-

szélő, jól képzett ifjú 1743-ban Olmützben telepedett le, ahol bőséges anyagiak birtokában kedvére foglalkozhatott a tudományokkal és az irodalommal. Kapcsolatba került rövidesen az Olmützben élő tudós férfiakkal, pl. a jeles könyvtárral rendelkező Francesco Gregorio Giannini préposttal, a jezsuitákkal és másokkal. Utazásai során szerzett ismeretei és ismeretségei arra késztették, hogy 1746-ban megpróbálkozzon tudós társaság alapításával. A társaságba tömörített tagok közt ott találjuk Bél Mátyást Pozsonyból. Tőle azt kérte Petrasch, hogy további magyarországi tudósokat is ajánljon.⁶⁵ A tagok közül kiemelkedett még Gottsched Lipcséből és Köhler Göttingából, Antonio Francesco Gori Firenzéből, aki az Academia Columbiana alapítója (1735) és elnöke volt. A kevésbé neves tagok közt találhatjuk Bárá Engelhard Godofréd tábornok, kassai városparancsnokot.

1747 tavaszán tovább bővült a társaság. Taggá váltak: Marquard Herrgott, a melki Hieronymus Pez, Oliver Legipont, Udalricus Weiss és Magnoaldus Ziegelbauer (bencések), Erasmus Fröhlich és Johann Lewald (jezsuiták), Quirini és Passionei kardinálisok, Johann Christoph von Jordan udvari tanácsos, Patricius Marinoni bécsi matematikus, Zaluski krakkói püspök, Jakob Burkart wolfenbütteli könyvtáros, Theodor Anton Taulow von Rosenthal bécsi levéltáros, a *Scriptores rerum Hungaricarum* három kötetét kiadó Johann Georg Schwandtner, Gerhard van Swieten és mások. A tagok közt emlegetik az ifjú Windisch Károly Gottliebét is.

A társaság alapszabályait 1746. december 15-én hagyták jóvá, azt kevés idő múlva a császár is megerősítette. Feladatul a tudományok és művészetek (*schöne Wissenschaften und freie Künste*) művelését tűzték ki. A tagok vagy valódi akadémiai tagok, vagy azok tanulói és tanácsadók. Az elnököt évente választják az akadémiai tagok. Ezt a tiszteletet a társaság fennállása alatt – tudomásunk szerint – maga Petrasch töltötte be. Minden tag évenként bemutatja egy tehetséges tanítványát a társaságnak. Az elnöknek az osztrák örökös tartományok valamelyikében kell élnie, méghozzá olyan helyen, ahol legalább három-négy tag él a városban. Ugyanott kell tartózkodnia a titkárnak. Csütörtökönként (az ünnepeket és a nyarat kivéve) délután 4 és 6 óra között felolvasó üléseket

tartanak, melyen a titkár ismerteti a levelezés útján kapott újdonságokat. A háromféle tagokon kívül másokat is meghívhattak az ülésekre. A nem helyben élő akadémiai tagoknak havonként kell jelentést írniok földrajzi területük tudós újdonságairól. Amennyire azonban gazdasági és hivatali elfoglaltságuk engedi, szabad választás szerint dolgozzanak fel egy-egy témát, esetleg az elnök által javasoltat. Amely munka nem tesz ki önálló kötetet, küldjék el a társaságnak, ott nyilvánosan felolvassák, és felveszik az évkönyvbe. A vallási és politikai vitákat mellőzik. Felolvasást tarthat olyan személy is, aki nem akadémiai tag.

Már 1747. február 20-án tiltakozó levél érkezett Bécsbe a társaság ellen. Valószínű a jezsuiták lehettek az ösztönzők: a Societas Incognitorum elnevezés ellen tiltakoztak, mert annak rövidítése egybeesik a jezsuitákéval (S.I.). Március 16-án az udvar azzal a feltétellel hagyta jóvá a társaság szabályait, hogy a csütörtöki üléseket nyilvánosan (apertis valvis) tartják. A résztvevők igyekeztek az udvar kedvében járni. A császárnő születésnapján ünnepi misén vettek részt, s őt dicsérő verset hallgattak meg, majd adtak ki folyóiratukban.

A folyóirat (Monathliche Auszüge) bevezetőjében 1667-től, a firenzei Accademia del Cimento kiadványától⁶⁶ számba veszi az olasz, német, francia és angol területeken megjelentetett tudományos folyóiratokat. Külön kiemeli a tudós világban fontos szerepet betöltő, 1682-ben Otto Mencke által indított lipcsei Acta Eruditorumot és annak változatait. Osztrák területen eddig hasonló folyóirat még nem létezett. A terv szerint havonta jelent meg egy szám, s azokat félévenként összekötve is forgalmazták. Minden hatodik számban helyet kapott az európai tudós világról való híradás. A németnyelvűséget a bevezetőben nyelvműveléssel indokolták: ugyanúgy járnak el, mint a franciák, angolok, olaszok és más nemzetbeliek.⁶⁷ Bár tudják, hogy a tudós világ nyelve a latin, de azt is, hogy a hasznos ismeretek nemcsak a tudósok számára fontosak.⁶⁸

Az Olmützben megjelent lapot meg lehetett vásárolni Bécsben és Münchenben (Monathnál), Boroszlóban (Kornnál), Lipcsében és Bautzenben (Gleditschnél), Prágában (a királyi udvari nyomdában) és Brünmben (Ob-ladennél). Nem eredeti tanulmányokat közöltek, hanem kimerítő ismerte-

téseket már megjelent művekről, a 6. és 12. számokban pedig ezeken kívül a már említett kulturális híreket, városnevek alatt. Az ismertetések többsége történelmi, földrajzi, nyelvészeti, de találhatunk természettudományiakat is, pl. az elektromosságról, a mikroszkópról.

Az általunk tanulmányozott, 1747-ben megjelent 12 számban bőven szerepelnek Magyarországon megjelent és magyarországi témájú művek ismertetései. Mindjárt a folyóirat bevezetője után alapos ismertetés olvasható Johann Georg Schwandtner *Scriptores rerum Hungaricarum* című kiadványának első kötetről. A műhöz bevezetőt író Bél Mátyást itt is – és a folyóiratban mindenütt – tisztelettel és szeretettel emlegették az ismertetések készítői. Figyelemre méltó, hogy a cseh tudósok elé példaként állítja a recenzens Bél Mátyás történetírói törekvéseit, Muratorival egy sorba állítván őt. A forráskiadvány második kötetét a negyedik számban ismertették. A második és ötödik számban Péterffy Károly forráskiadvány kötetét ajánlották,⁶⁹ a harmadikban a Nagyszombatban kiadott, illusztrált, szentek életét.⁷⁰ Az ötödik számban Péterffy művének második kötete mellett a Pozsonyban 1746-ban, Bél Mátyás előszavával Gróf Keglevich József disszerálása alkalmára megjelent *Illyricum vetus et novum* című mű⁷¹ ismertetését találhatjuk. A hatodikban a tudós hírek közt a török könyvnyomtatásról írt ismertetésben a hazánkban született Ibrahim Effendi konstantinápolyi könyvnyomdásszal ismerkedhettek meg az olvasók, annak halála kapcsán.⁷² A bécsi hírek közt szerepel egy magyarországi tudós római és görög éremgyűjteményének hirdetése: a gyűjtemény katalógusa a *Monathliche Auszügét* is forgalmazó bécsi, boroszlói, nürnbergi és lipcsei könyvkereskedőknél tekinthető meg.⁷³ E számban részletesen olvashatunk a folyóiratot kiadó társaságról, vagyis a *Societas Incognitorum*ról és annak működéséről. A második félévben már kevesebb a magyarországi vonatkozású cikk. Közülük kiemelkedik Oertel János Gottfried soproni német lelkész magyarok nyelvvel foglalkozó művének⁷⁴ ismertetése. E mű bevezetőjében Hlivai János, miközben a magyar és héber nyelv rokonságát bizonygatja, sajnálkozik azon hogy olyan tudós emberek, mint Leibniz, Eckhart, Bayer von Königsberg és mások a magyarok őshazáját Szibériába, Skandináviába, Finnországba, a mordvinok földjére és azzal szomszédos országokba helyezik.⁷⁵

A második kötet hatodik számának tudós hírei közt ismét találkozhatunk a társaság ügyeivel. Innen tudjuk azt is, hogy báró Engelhard Godofréd tábornok, aki a társaság-tagjai közé tartozott, elküldte a Temesi Bánság régiségeiről összeállított művét.⁷⁶

A társaság megszűnésében a vallási viszálykodásoknak is (jezsuiták féltékenysége és a bencések egyre nagyobb szerephez jutása) része lehetett. Ludwig Hammermayer szerint az olmützi társaság motorja a titkárrá választott Magnoaldus Ziegelbauer volt. 1749-ben a már tag Oliver Legipont is Olmützbe ment, s ezzel a társaság tényleges vezetése a bencések kezébe került. 1750-ben elhunyt Ziegelbauer. Halála után rövid ideig Legipont lett a titkár, rövidesen azonban formálisan is megszűnt a társaság.⁷⁷

Az olmützi társaság a magyarországi tudósokra gyakorolt közvetlen hatásán kívül is nagy jelentőségű, mert a német birodalom katolikus területén az első volt, mely protestánsokat (köztük Gottschedet) is tagjai közé választott, s felekezetköziségével a felmerült nehézségek ellenére is példát mutatott.⁷⁸

A Habsburg-birodalom területén a 18. század első felében a bencések különösen aktív tudományos tevékenységet folytattak. Szervezkedéseikben két utat figyelhetünk meg: a renden belülit, vagyis a rendtagok munkájának összehangolására, bencés akadémia létrehozására irányuló próbálkozásokat; és a világi tudósokkal, állami és udvari hivatalnokokkal való együttműködést. Ez utóbbira példa az olmützi társaság, ahol az alapító Joseph von Petrasch kifejezett óhajára kapcsolódtak be a társaság munkájába a bencések. Sajnos a bécsi udvar csak helyeselt, de nem támogatta Petraschékat, így a Societas Incognitorum is terris Austriacis magántársaság maradt.

A Leibniz fellépése óta megghiúsult bécsi kísérletek hamar beláttatták a tudósokkal és hivatalnokokkal, hogy császári tudományos akadémia Bécsben szinte lehetetlenség egyházi személyek, főleg szerzetesek jelenléte nélkül. Már csak azért sem volt ez lehetséges, mert a jezsuita és bencés rend hollandiai és franciaországi példákon felbuzdulva, különösen a történetírás művelése terén, jelentős eredményeket mutathatott

fel. 1718-ban bencések részvételével történt már kísérlet egy történeti kutatásokkal foglalkozó társaság létrehozására - sikertelenül.⁷⁹ Egy év-tizeddel később a bencések (Bernard és Hieronymus Pez Melkből, a göttingai Bessel apát, az olasz Lorefici, Karl Meichelbeck, Felix Egger és Marquard Herrgott) bencés akadémia Bécsben történő felállításával foglalkoztak. 1729-1730-ban Magnoaldus Ziegelbauer és Oliver Legipont is csatlakozott a tervhez. 1731-ben megbízták Anselm Desinget, aki ekkor Freisingben tanított, a tervezet elkészítésével. Rövidesen a rend általános káptalanja is tárgyalta az ügyről, mégsem valósult meg. A megfenneklés oka a renden belüli ellentétek és a bécsiekkel való szembenállás, továbbá a Bécsben és bajor területeken még nagyon befolyásos jezsuiták ellenségeskedése. Ilyen körülmények között a rend vezetőinek többsége a javaslat ellen foglalt állást. Már ekkor felmerült, hogy nem az egész német terület számára kell akadémiát létrehozni, hanem ennél kisebb egységeknek. Oliver Legipont a későbbiekben ezt az álláspontot képviselte. 1743 és 1745 között a cseh medencében (Prága és Brevnov) a bencés akadémiai mozgalom jeles képviselői (Ziegelbauer, Legipont, Desing) nemesi akadémiát vezettek, a sziléziai háború azonban e kezdeményezésüket megszüntette.⁸⁰

Délnémet katolikus területeken is kísérleteztek ekkoriban tudós társaság alapításával. 1738-ban Salzburgban, 1740-ben Innsbruckban (Academia Toxiana),⁸¹ de a megvalósulásig csak az olmützi Societas Incognitorium jutott el. E társaság megszűnte után Legipont rövidesen a kempteni főapát személyében talált mecénást, s segítségével 1752-ben olyan akadémiát sikerült létrehozni, melyben világi tiszteletbeli tagok, sőt protestánsok is (Gottsched és Johann Daniel Schöpflin) részt vettek. A társaság directora Marquard Herrgott lett. 1753-ban Desing bajor bencés akadémiát szeretett volna összehozni. 1754-ben Erfurtban Quirini kardinális és más egyháziak tömörültek az egyetemen oktatókkal, tudományos céllal. 1759-ben Desing és Hieronymus Pez a megalakuló bajor akadémia tagjaivá váltak.⁸²

Mint említettük, a Habsburg birodalom területén az első tudományos folyóirat az olmützi Monathliche Auszüge volt. Az egyre elevebb akadé-

miai mozgalom résztvevőinek érintkezésében legfontosabb, néha egyedüli mód a levelezés maradt azonban még jó ideig. Bár a francia, német és más területeken kiadott folyóiratok foglalkoztak a Habsburg-területek történelmével, földleírásával, gazdasági életével, sőt gyakran e területeken élők tollából származtak az írások, a külföldön működő társaságokhoz, a folyóiratok szerkesztőihez az adatok többsége levelezés útján jutott el. Mikor 1710-ben René Massuet és Bernard Pez kapcsolatba léptek egymással, Massuet Párizsból buzdította Pezt: Németország kolostorairól csak keveset, a magyar- és lengyelországiakról pedig eddig semmi anyagot nem sikerült gyűjteniök.⁸³

Kutattunk magyarországi bencések akadémiai mozgalomban való részvétele után is, eddig eredménytelenül. Nem tartjuk valószínűnek, hogy a meglehetősen zavaros időköt élő és soraikat még nem rendező bencések Magyarországon érdemi munkát végeztek volna. A Koptik Oddo-féle Collegium nobiliumhoz is segítségre lett volna szükségük, s nemcsak anyagiakban.⁸⁴

A 18. század húszas éveitől egyre több akadémiát alapítottak Európaszerte. A Szentpétervárott 1725-ben Nagy Péter cár által létrehozottnak tagjai néhány hazai tudósunkkal (köztük Bél Mátyással) is kapcsolatban voltak. E tudós társaság a berlinihez hasonlóan minden tudományágra kiterjesztette figyelmét. Az értekezések nyelve latin, francia, német, vagy orosz. 1735-ben Firenzében, 1739-ben Stockholmban kezdte meg működését akadémia, s adott ki nemzeti nyelven értekezéseket. A dániai akadémia 1752-ben jött létre. A nagy népszerűségnek örvendő, nem akadémiai rangú jénai irodalmi társaság, a Societas Latina szívesen fogadott taggá néhány magyarországi tudóst, például Bél Mátyást és annak Jénában tanuló fiát, Károly Andrást, Deccard János Kristófot, Hajnóczi Dánielt. Hazai tudósaink, sőt sokszor egész nevelési rendszerünk néha érdemen felüli megbecsülésben részesültek e társaságban,⁸⁵ melynek évkönyvében Hajnóczi Dániel soproni conrector III. Károly haláláról írt verset és beszédet. Az elhunyt király tudománypártolását emeli ki, dicséri Mária Teréziát, közben foglalkozik híres és tudományokban vagy irodalomban kitűnt magyarországi humanistákkal (Mátyás király udvara, Janus Panno-

nius stb.), az Academia Leopoldina soproni tagjaival (Gensel, Liebezeit Loew). A Habsburg-háznak a res litteraria hazai ügye érdekében kifejtett tevékenységéről szóló beszéd 1740 októberében hangzott el Sopronban.⁸⁶

1751-ben hozta létre Gerlach Adolf von Münchhausen a göttingai királyi tudós társaságot, s annak folyóiratát. A társaság magját a Georgia Augustában (azaz az 1737-ben alapított göttingai egyetemen) tanító professzorok alkották.⁸⁷ A fokozatos megalakulás során a tervezet kidolgozását Albert Haller és társai végezték, javaslatot téve a leendő tagok személyére is. A király⁸⁸ jóváhagyta és megerősítette a szabályzatot, engedélyezte a regia szó használatát a társaság nevében. A király névnapját évente ünnepi gyűlésével tisztelte meg a társaság. Az immár szokásos három osztályban (természettudományi, matematikai és történeti-filológiai) az elnököt egy-egy rendes tag segítette és a titkár. A törvények szerint a három rendes tag mellett egy-egy rendkívüli tag állt, továbbá tiszteletbeli tagok. Fizetést kapott az elnök, a titkár, a három osztályt irányító 3-3 rendes és rendkívüli, továbbá kilenc távollévő tag. Hat göttingai ifjú részt vehetett a társaság munkájában. Minden hónap első szombatjának délutánján az elnök házában felolvasást tartottak. A két órától öt óráig tartott ülés fele idejében a társasághoz írt leveleket olvasták fel és tanácskoztak. Az elnök, ha jónak látta, meghívhatott helyi előkelőségeket. Ugyancsak ő az évente kiadott kötet cenzora. Latin nyelvű folyóiratukban, miként az előadásokon – a törvények szerint –, legfontosabb szempontnak az igazság kiderítését tartották.⁸⁹

A fizikai osztályt kezdetben Samuel Christian Hollmann, a matematikait a pozsonyi származású Segner János András, a történetit Johann Matthias Gesner irányította. A társaság jutalomdíjak kitűzésével buzdította a tudósokat. Magyarországon különösen új történeti szemléletével hatott, az általunk vizsgált időszak végén.⁹⁰

A 18. század közepén már gyakoriak a különféle tudományokat művelő társulások, ezeket szinte lehetetlenség még vázlatosan is áttekinteni. Így például a gazdaságiak, melyek a mezőgazdaság, manufaktúra és a mes-

terségek fellendítésére alakultak. Az első 1731-ben kezdte meg működését (Dublin Society). Itt említjük a széles rétegeket megmozgató patrióta, közhasznú társaságokat. Ezek a század elejétől morális hetilapjaikkal szinte elárasztották a könyvpiacot.⁹¹

Svájcban 1761-ben baráti találkozásokból alakult ki a Helvetische Gesellschaft. A tudománykedvelő tagok évente egyszer jöttek össze, májusban egy hétre, Bad Schinznachban. A társasági ügyek intézése (elnökválasztás a következő évre, új tagok felvétele és más aktuális tennivalók) mellett felolvasásokat tartottak, közös kirándulások, étkezések és magánbeszélgetések jelentették a programot. A két kantonból és vallásból kikerülő tagok egyenlő joggal rendelkeztek, az elnök váltakozva hol az egyik, hol a másik kantonból került ki.⁹²

A 17-18. századi külföldi akadémiák, tudós társulások e vázlatos és szükségképp hiányos áttekintése után néhány észrevételt már most lezögezhetünk. A megvalósuláshoz a jó tervezet és a tudósok együttműködési szándéka nem elégséges. Patrónusra volt szükség, aki az anyagiakat biztosította. Ha egy magántársaság nyilvánosság elé akart lépni, országos igényű akart lenni, uralkodói engedélyt kellett szereznie, amivel többnyire kiváltságok birtokába jutott. A francia és angol akadémia már a 17. században állami, uralkodói támogatással működhetett. Az Academia Naturae Curiosorum a kezdeti évtizedekben nélkülözte ezt. A berlini, szentpétervári és néhány más akadémiát a 18. században már uralkodók alapították, s felvilágosodott abszolutizmusuk szolgálatába állították. Az akadémiai eszme lelkes képviselőinek fontos szerepük volt abban, hogy e társaságok munkájában a 18. században gyakran került egymás mellé az elmélet és gyakorlat. A sokszínű társulások közt egyre gyakoribbak a tudományok alkalmazásáért, a mezőgazdaság, manufaktúrák és kereskedelem fejlesztéséért, az adott terület, ország és az ott élő emberek jobb életéért tevékenykedő, felvilágosodott abszolutizmust kiszolgáló akadémiák.

II.

ÉRTELMISÉG ÉS ANNAK UTÁNPÓTLÁSA MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 18. SZÁZAD HETVENES ÉVEIIG

A másfél százados török uralom alól felszabadított, politikailag egységessé vált Magyarországon az értelmiség⁹³ csak a volt királyi országrész egyes területein érezhetett maga mellett polgári réteget. A felföldi városokban gyakran együtt élő német, magyar és szlovák anyanyelvű, többségében evangélikus vallású polgárság a nem ritkán polgári foglalkozást (bányavállalkozás, borkereskedelem) is űző nemesi réteggel karöltve, magas műveltségi színvonalon élt.⁹⁴ Az újonnan felszabadított területeken a nemesség és parasztság közt elenyésző volt az értelmiségi és polgári réteg. Itt az egyházi értelmiséget, a betelepült szerzeteseket is, ugyanúgy az építkezések, az élet újraindítása kötötte le még jó ideig, mint a főurakat és püspököket.

A felföldi nemesi-polgári összefonódásnak a története még kidolgozatlan. Így szinte megállapíthatatlan, hogy (köz)nemességünk mennyiben vett részt az értelmiség általunk vizsgált törekvéseinek támogatásában.

A Fischer Dánielnél és Landany Károly Ferenc Vincénél tapasztalható, publikációkban is nemességünk életformáját kritizáló, kemény hang kivételnek számít.⁹⁵ Természetesen árnyalnunk kell mindjárt: sohasem a nemesség egészéről beszélünk, de a Felföld egyes vidékein nem tekinthető kivételnek a nemesek értelmiségi létformája, s még gyakoribb az értelmiségieket támogatása. Másrészt: nemcsak a nemesség vett részt gazdasági vállalkozásokban, vagy támogatott művelődési törekvéseket, hanem a polgárság, sőt az értelmiség egyes tagjai is nemeslevél megszerzésére vágytak, s annak megszerzése után esetenként feladták polgári, néha értelmiségi foglalkozásukat. De még a feudális, rendi nemzeti tudatot képviselő nemesek és a laicizálódó egyházi értelmiségiek sem álltak mindig szemben egymással. A csak kicsit is iskolázott nemesek érzékel-

ték azt a támadást, ami egyes külföldi, főleg Németországban megjelent művekben a 17. század közepe után fel-felhánytorgatta a magyarországiak műveletlenségét. Hermann Conring és mások vádjai szinte folytonossá váltak.⁹⁶ A támadásokra a polgári rendhez sorolható értelmiségiek válaszoltak. Pártfogóik, közönségük közt gyakoriak a nemesek. Sajnos az 1711 utáni hazai és külföldön magyarországi szerzőktől megjelent nyomtatványok megfelelő mélységű feltárása, sőt a külföldieknek még a szembavétele sem történt meg, így a könyvajánlásokból kiindulni csak ötletszerűen lehet. Nem dönthető el, hogy a vizsgálni kívánt nemesi réteg mire adott pénzt, hogy értelmiségünk gyakran újfajta patriotizmusát kik és hogyan tudták összeegyeztetni a hagyományos nézetekkel. Mindenesetre a Felföldön az értelmiségiek külföldjárásaira és a hazai iskolák fenntartására nemeseink sokat áldoztak. Közben azonban az értelmiség is alkalmazkodott, s ennek következtében gyakran közelítette a maga nézeteit az őt támogató világhoz, rendi színezetet vett fel.⁹⁷ Hazai polgárságunk még nem tudta előteremteni az önálló értelmiségi tevékenység alapjait. S ha értelmiségiek tevékenységük eredményét kínálták a gazdasági élet jobbítására, a közhaszon érdekében, a megvalósulás támogatás hiányában elmaradt. A kormányzat és a tehetősebb nemesség nem tartozott támogatóik közé, azok az általuk alkalmazottak újításait, feltalálásait segítették - ha egyáltalán segítették. Gyakran kerültek hátrányos helyzetbe a fejlettebb külföldi országokat megjárt, s itthon az édes hazának szolgálni akaró tudósaink, mert a fennálló viszonyok közt vállalták protestáns voltukat.⁹⁸

A laicizálódási folyamatban fontos szerepet játszottak az egyre nagyobb számban jelenlévő orvosok. De míg Németországban pl. az orvosi végzettséggel rendelkezők közül sokan nem praktizáltak, orvosi tanulmányokat csak a tudományok széles körének megismerése céljából folytattak, hazánkban orvosi szolgálataikra a társadalomnak szüksége volt, s megélhetésüket is csak ezáltal tudták biztosítani. Alkalmazóik főurak, vármegyék, városok. A többnyire protestáns (evangélikus) papi dinasztiából származó orvosok és nemességünk kapcsolatának fontos szerepe volt a vallási ellentétek 18. századi mérséklésében.

A Rákóczi-szabadságharc idején egy pillanatig úgy tűnt, hogy kialakul a változtatás nemzeti úton történő lehetősége, a Habsburgokkal való megegyezéssel azonban nemességünk (egyes tagjai kezdetben csak a kényszernek engedve, vagy életét így mentve) saját kiváltságainak védelme érdekében a változtatást átengedte a bécsi udvarnak, amely csak a század közepe táján kezdett erőteljesen beavatkozni a belső ügyekbe. Az osztrák állampatriotizmus tudománypártolását, modernizáló törekvéseit rögzíthetjük majd némely területen. Általában azonban az a jellemző, hogy a Magyarországról kiinduló kezdeményezésekért nem lelkesedtek a bécsi udvar hivatalnokai és nem magyarországi tanácsosai.

A 17. század végének, 18. század első felének értelmiségi rétegét vallási oldalról ragadhatjuk meg legkönnyebben. A képzés, a magasabb szintű iskolák egyházi kézben voltak. A vallási megosztottság nem szűnt meg a politikai megszűntével. A gyászévtizedet, majd a törökök kiűzését a magyarországi, részben vallási indíttatású mozgalmakkal, utoljára a Rákóczi-szabadságharccal való fegyveres leszámolás követte. Az 1711 utáni évtizedek végre a sokat szenvedett ország számára békét hoztak, a protestáns felekezetek számára azonban maradt a hátrányos helyzet, sőt időnként nagy nyomás nehezedett rájuk.

A protestáns kollégiumokat, felsőbb iskolákat minél alacsonyabb szintre igyekezett visszaszorítani az államhatalom: a volt királyi Magyarországon a protestánsoknak még az alsófokú képzést is csak a nagyobb városok némelyikében és az ún. artikuláris helyeken engedélyezték. Magyarországon, illetve a szomszédos Ausztriában (Csehországot is ideértve) csak katolikus egyetemek léteztek, protestáns ifjaink a 16. század óta hagyományosan külföldi, elsősorban németországi és németalföldi egyetemeket látogattak nagy számban, némely helyen és időben meglehetősen szervezetten. 1725-ben az államhatalom megnehezítette a peregrinálást: útlevélhez kötötte, melyhez központi hatóságok engedélye kellett. A század közepén, a hétéves háború idején időlegesen szigorúbb rendszabályokat hoztak.

A protestáns egyetemjárás történetéről csak részlettanulmányokkal rendelkezünk. Tudjuk, hogy a 18. század elején a németországi egyete-

mek (Halle, Jena, Wittenberg, Oderafrankfurt, Marburg, stb.) és Bázeli szerepe megnövekedett. A század közepén már 1737-ben alapított götttingai egyetem is nagyon kedvelt lett. A peregrináló ifjak száma meglehetősen magas. Kosáry Domokos mintegy 35-40-re becsülte a 18. század első felében évenként peregrináló diákok számát. Összesítése szerint e fél évszázadban 2.000 diákkal számolhatunk.⁹⁹ Szabó Miklós az erdélyi diákok 1521-1800 közti egyetemjárását vizsgálta: külön feltüntetve az általa azonosított erdélyi diákok, és azok egyetemre történő beiratkozásainak számát. Eszerint Erdélyből 1690-1790 közt 2041 ifjú tanult külföldi egyetemen.¹⁰⁰ A 18. század első felében 200-nál több személyről van szó évtizedenként, azaz a Kosáry által feltételezett 2.000 diákból több mint ezer erdélyi. Az egyes egyetemek névjegyzékeit tanulmányozva, joggal gondolhatjuk, hogy az Erdély nélküli Magyarországról többen peregrináltak, mint Erdélyből, így a Kosáry által évi 35-40 főre becsült adatot további alapos tanulmányok magasabbra helyezik majd.

A protestánsok számára e költséges, de egyedül járható út jelentette a magasabb értelmiség képzésének egyetlen lehetséges módját. Az ifjakat gyülekezetek, városok, vagy magánszemélyek támogatták, és tehetőségükhöz mérten saját családjuk. Egyes egyetemek kedvezményeket nyújtottak, itt-ott alapítványi stipendiumokkal.

Szabó Miklós számításai szerint az erdélyi peregrinálók 55,9 %-a papi családból származott. Az ország más részein is hasonló lehetett a helyzet. Értelmiségi dinasztiák alakultak ki,¹⁰¹ ezeknek tagjai saját múltjukat - mely egyúttal egyházuké is - ismerve, fontos szerepet játszottak hazai egyháztörténetírásunk, a res litteraria és az abból kiágazó tudományágak történetének művelésében. E dinasztiák egyes tagjai már nem papok, hanem orvosok lettek, s az említett történeti tudattal világi pályán helyezkedtek el: vármegyei, vagy városi orvosként. Tudománypártolásuk, diákok peregrinálását segítő magatartásuk, miként majd részletesebben láthatjuk, már nagyban eltér a korábbi főúri patrónusokétól. Nemcsak egyházi céllal küldték az ifjakat, engedték fiaikat, nemcsak azért, hogy hazatérésük után személyes alkalmazottjaik legyenek, hanem a közhaszon, az édes haza szolgálatára buzdították őket. Bár

ritkán, de feltűnnek e protestáns értelmiségi réteg képviselői a vármegyék és városok által alkalmazott más értelmiségiek (pl. mérnökök) közt is.

A nem egyházi értelmiséggel nagyobb számban azonban csak az országos hivatalokban találkozhatunk. Ám az ott alkalmazottak (ritka kivételtől eltekintve) katolikusok közül kerültek ki.

A katolikus ifjak képzésére rendelkezésre álltak az egyre nagyobb számú, elsősorban jezsuita, majd a felfejlődő piarista, és más szerzetes iskolák. A szerzetesek és világi papok képzését szintén ellátta e hálózat, mely Nagyszombatban egyetemmel, s másutt is jól kiépített hálózattal (akadémiák, szemináriumok, gimnáziumok) rendelkezett. Az egyháziak felsőbb képzésére szolgáltak egyes szerzetesrendek külföldi iskolái is, továbbá a római Collegium Germanicum et Hungaricum. A nemesifjak többnyire jogi képzését a hazai iskolahálózat látta el. A tehetősebbek és igényesebbek természetesen a "Kavalierstouren" során ellátogattak külföldre. Hazai szakirodalmunk még nem mérte fel, hogy a tulajdonképpen peregrinációnak tekinthető, bár gyakran zarándoklat, vagy diplomáciai küldetés néven nevezett utazásokban milyen rétegek, s mekkora számban vettek részt.¹⁰²

Az egyházi pályára készülő katolikus ifjak iskolázása elé nem gördültek akadályok. Az előkelő származásúak többnyire a hierarchia magasabb fokára kerültek, s ezzel gyakran tekintélyes javadalmak gazdáivá váltak. Ezért tudhattak 18. századi püspökeink oly jelentős építkezésekbe fogni, papnevelő intézeteket fenntartani, vagy éppen jelentős könyvtárat gyűjteni, a székesegyházi zenei életet felvirágoztatni, stb. A század első felében még gyakoriak a harcias főpapok, akik fegyveresen is üldöztették a protestánsokat. Valamennyien éltek azonban azzal a törvényadta jogukkal, melyet a Carolina resolutio biztosított számukra, s a protestánsok mindennemű tevékenységét az ún. artikuláris helyekre szorították vissza a nyugati-északi országrészekben. E keretek egy idő után megszilárdultak, a protestánsok is jobbnak látták a meglévő lehetőségeket minél jobban kihasználni, mint immár kisebbségi helyzetből újakra gondolni, vagy régieket visszaszerezni.

A szerzetesi közösségbe lépők helyzete más volt. Ők is rendezett anyagi körülmények közt, központi irányítással dolgozhattak. A rend tagjai noviciusságuk letöltése, de különösen felszentelésük után az ország különböző területein lévő rendházakban tevékenykedtek: többségük (legalábbis a fontosabb rendeknél, így a jezsuitáknál és a piaristáknál) részt vett az ifjúság oktatásában. Szervezettségükönél fogva előjáróikat, társaikat önzetlenül támogatták hitbuzgalmi, missziós, vagy éppen tudományos tevékenységükkel. Dolgozatunkban egy-két tudományos-vezetéshez kapcsolódó helyen mélyfúrást végzünk. Az azonban külön tanulmányozás nélkül, az eddigi szakirodalom alapján is belátható, hogy miként a protestánsoknál az egyes papi dinasztiák esetében, úgy a szerzetesrendeknél, magának a rendnek, vagy az egyes kolostoroknak kialakult a múlt-tudata, aminek ápolására ügyeltek, sőt gyakran volt rá szükségük a vallási, vagy gazdasági viták során is. Erre bőségesen maradtak fenn adatok, kifejezetten rendtörténeti tárgyú kéziratok.

Egy további, bár az előzőekhez képest számban csekély, de a század folyamán egyre bővülő rétegre is figyelemmel kell lennünk: az államhatalom által alkalmazott tanácsosokra, tisztviselőkre, akik részben nemesi, részben polgári származásúak. A jó vezetés érdekében a 17. század végétől állami részről is több próbálkozás történt. Az 1715. és 1720. évi népösszeírás és az 1723-ban megfogalmazott helytartótanácsi feladat, hogy tudniillik az jó igazgatással munkálja a közzót, hasonló irányba mutattak, mint némely tudósunk törekvése: az ország természeti kincseinek, földjének, éghajlati viszonyainak, a sajátosan magyar betegségeknek feltárása, leírása. De csak ritkán találkozhatott e két azonos szándék, s ha találkozott, mint pl. Bél Mátyás esetében, egymással is, és a rendi társadalom visszahúzó erejével is meg kellett küzdenie.¹⁰³

A magyar kamara alkalmazottjainak többsége városi polgári származású. Ott találjuk azonban közöttük, és más hivatalokban még inkább, a vidéki gazdálkodásból megélni nem tudó, vagy a városi életet előtérbe helyező nemeseket. Őket a helytartótanács vonzotta jobban. A megyéknél szintén növekedett a fizetési tisztviselők száma, s a nagybirtokosok

szolgálatában is egyre több adminisztratív állás akadt. A hivatalnokságot gyakran cserélték fel nemeseink katonai szolgálattal a század folyamán. Előfordultak hivatali szolgálatért adományozott nemesítések is. Főleg a német etnikumú polgári réteg igyekezett magyar nemességet szerezni, s hasonlítani nemességünkhöz. Ugyanakkor, különösen Grassalkovics Antal (+1771) az elszegényedő és intellektualizálódó, tanulni kész magyar nemesség, a "rendi nemzet" fiai számára iparkodott állásokat szerezni.¹⁰⁴ A 18. század közepétől az állam egyre nagyobb gondot fordított az értelmiségi tevékenységet folytatók megnyerésére. A nemzetközi hatalmi rivalizálás és (részben ennek érdekében) a belső reformok végrehajtása egyaránt megkövetelte, hogy az állam minél több és szakképzettebb pénzügyi, gazdasági és közegészségügyi szakemberrel rendelkezzen.¹⁰⁵ A felvilágosodott abszolutizmus ezen szakemberekre (legyenek az újonnan kialakult hivatali főnemesség tagjai, vagy az értelmiségi réteghez számítható más társadalmi szinten állók) számított, s próbálta őket céljai érdekében felhasználni. A számbeli növekedést jól érzékelteti, hogy a magyar kamara hivatalnokainak száma 1700 és 1780 között az alábbiak szerint alakult: a tanácsosok száma 19 és 26 között változott, a létszám azonban 56-ról 175-re nőtt. Nemcsak a tanácsosok közt akadtak felső fokon végzett szakemberek, hanem azokon kívül is (pl. titkárok, levéltárnokok stb.).¹⁰⁶

A 18. század közepéig a központi hivatalok tisztviselőit nagyobb részt a jezsuiták képezték. Iskolai végzettségként megkívánták a retorikai és filozófiai osztály elvégzését. A szükséges jogi képzést az iskola mellett már ekkor is a gyakorlatban szerezték meg a fiatalok.¹⁰⁷ A kormányzat a század közepe után egyre inkább mellőzte a jezsuitákat. 1763-ban például a kamarai hivatalnokokat és mérnököket képző szempci collegium oeconomicumot a piaristákra bízta. Ugyancsak 1763-tól fejlesztették akadémiává a már 1735 óta fennálló selmeci bányatisztképző iskolát, mely kezdettől fogva világi intézményként működött. Benne az egész Habsburg-monarchia számára képezték a mérnököket.¹⁰⁸

A felsorolt értelmiségiek (papok, szerzetesek, orvosok, mérnökök, hivatalnokok) közt csak nagyon kivételes esetben találhatunk olyat,

aki, ha kedve és tehetsége volt hozzá, anyagi háttérrel és idővel rendelkezvén, nyugodtan foglalkozhatott tudományokkal. Mindannyiukat lekötötték munkaköri feladataik, az egyháziakat a pasztorálás és az oktatás. Ám ha belső kényszerből, vagy akár hiúságból valamely tudományt is művelte közülük valaki, még ha magányosan tette is azt, anyagiak, mecénás kellett hozzá. A mecénások - miként fentebb már szóltunk róla - többnyire még mindig a nemesek közül kerültek ki. Néha szerzetesrendek is biztosítottak kutatási lehetőséget egyik-másik tagjuknak.¹⁰⁹ Elszórt kísérletek voltak arra, hogy polgárságra, városokra támaszkodva, vagy vállalkozásból próbáltak tudósok anyagiakat szerezni, és egyúttal a hazai igényeket is felszítani - eredménytelenül.¹¹⁰ Országos hírnevet, szervezési lehetőségeket és anyagiakat azonban csak az biztosított valakinek, ha az uralkodót sikerült megnyerni. Az uralkodóhoz fordulás előtt azonban meg kellett nyerni bizonyos kormányzati szerveket, tanácsosokat. A közadakozás gondolata csak az általunk tárgyalt időszak végén merült fel.

A helytartótanács, a magyar kamara és egyéb intézmények hivatalnokai; a katolikus és protestáns egyházi alkalmazottak és a városi polgárság Pozsonyt az ország legjelentősebb, legtöbb művelt főt foglalkoztató városává tette. Magyarország ezen Bécs és Nagyszombat közelében, a kettő közt fekvő fővárosa, az országgyűlések székhelye, ezért válhatott tudományszervezési törekvések kiinduló pontjává.

A külföldi tudományos körökben használt kevert terminológia hazánkban is megtalálható. A gyakran éppen csak megszülető társaság-tervezetekről való híradásokat ezért fokozott óvatossággal kell kezelnünk. Mivel a tudós társaság iránti igény a 18. század utolsó harmadáig elsősorban a németországi egyetemekről hazatérők körében élt, a németországi terminológia a leggyakoribb. Tehát, ha az 1760-as években felállítandó erdélyi, vagy magyarországi protestáns akadémiáról olvasunk forrásainkban, már a szóhasználat valószínűsíti, hogy egy tervezett egyetemről van szó. Az akadémia szó egyetemenként való használata protestáns egyházi körökben szinte napjainkig fennmaradt.¹¹¹ A 18. században a

vallási felekezetek akadémiái tagozatnak nevezték a felsőbb oktatás szintjén a filozófiai és teológiai tagozatokat. A katolikus iskolákban ez jól elkülönült a gimnáziumi tagozattól, a protestánsoknál elmosódottabb.¹¹²

A tudós társaságra a societas, vagy a gelehrte Gesellschaft fordul elő általában, az orvosi kísérleteknél pedig a collegium medicum. A societas szót azonban gyakran használták a szerzetesi közösségek, s nemcsak a jezsuiták. Ha egy-egy kolostorban több, azonos érdeklődésű tudós szerzetes élt, levelezésükben gyakran erre a renden belüli közösségre vonatkozik a societas, societas erudita kifejezés.

III.

TUDOMÁNSZERVEZÉSI TÖREKVÉSEK MAGYARORSZÁGON AZ 1770-ES ÉVEK VÉGÉIG

Mivel tudománszervezési törekvésekkel, és nemcsak tudós társaság-tervezetekkel foglalkozunk, gyakran olyan szervezkedéseket, együttműködéseket is elemzünk, ahol fel sem merült az elnevezés kérdése. Esetleg csak egy-egy jelentős személy köré csoportosulva, vagy egy szerzetesrenden belül segítették egymást a tudományos tevékenységet folytatók, például a jezsuiták és piaristák rendtag-társaikat, vagy Bél Mátyást munkatársai.

1. A jezsuita történeti forrásgyűjtő iskola

A 17. század folyamán hazánkban is többször és több helyen kezdték művelni a történetírást. Katolikusoknál elsősorban a jezsuiták. A községi származású Inchofer Menyhért a központi jezsuita vezetés megbízása alapján Rómában végzett kutatásokat.¹¹³

Inchofer tevékenységével megismerkedett a Collegium Germanicum et Hungaricumban tanuló Telekesi István, aki később, kanonok korában a győri káptalan levéltárát rendezte. Elkülönítette ott a hiteleshelyi anyagot, majd a levéltárat a Thököly-felkelés idején Sopronba és Bécs-újhelyre menekítette. 1688-ban készült el "nem vétkes kíváncsiságból" vállalt munkája: befejezte a győri káptalan eredetéről szóló történeti értekezését a győri püspökök rövidre fogott történetét 1496-tól 1688-ig, összeállította a kanonokok névsorát. Művében, melynek az Arca Noe címet adta,¹¹⁴ a történetírók, az addig megjelentetett munkák mellett elsősorban az általa rendezett levéltárat aknáztta ki. Pontos forrásmegjegyzéseiből kiderül, hogy felhasználta a helyi hagyományt is. Tudatában volt annak hogy teljes püspöknévsor összeállításához a magyar kamara és a római kúria anyagát kellene ismernie.¹¹⁵

Telekesi egyházi felettese az 1685-től (1695-ig) győri püspök Kollonich Lipót volt. Forrásai között Hevenesi Gábortól kapott adattal is találkozhatunk.

Hevenesi Gábor nevéhez fűzi szakirodalmunk tudományos történeti forráskutatásunk megalapítását. A vele foglalkozó régebbi és újabb tanulmányok¹¹⁶ egybehangzó állítása, hogy hazai történetírásunk elmáradottságát látva, külföldi tapasztalataira, elsősorban a bollandisták eredményeire támaszkodva szerkesztette meg a magyar tudományos történetírás alapító okmányának tekinthető írását, a *Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis*.¹¹⁷ Kiemelik egyéni, szervezői képességeit. Hölvényi György különösen nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy Kollonich érsek értékes eszközök között látott benne Habsburg-érdekű magyarországi egyházszervezési terveknek valóra váltásához. Kiemeli, hogy a török uralom alóli felszabadítás nyomán kialakult egyházpolitikai törekvések tették lehetővé Hevenesi számára az időpont kiválasztását.¹¹⁸

Mivel Hevenesi körül olyan új, szervezett forrásgyűjtés tapintható ki, amely az 1688-ban megalakult Collegium Historicum Imperialehöz hasonló, vizsgálni kezdtük a forrásokat. Mindenekelőtt a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Hevenesi-gyűjteményt és a későbbi, jezsuita adatgyűjtőktől származó, Hevenesire vonatkozó, vagy az ő feljegyzéseit őrző köteteket. Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a már idézett Hevenesi-féle szabályzat nem egyedüli forrása e kezdeményezésnek. Eddig csak a Kaprinai-gyűjtemény B.42. jelzetű kötetében található Modust vizsgálták kutatóink,¹¹⁹ holott a B.72. jelzetű kötetben több érdekes, a Modus létrejöttére vonatkozó és azt érintő egykorú feljegyzés akad, s ezek egy részét az Egyetemi Könyvtár nyomtatott kéziratkatalógusa feltüntette, megemlítve, hogy a kötet nagy része Hevenesitől származik. Például az egyik cím így szól: *Projectum de modo conquirendae materiae pro annalibus ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis*.¹²⁰ Vagy: *Christianus Franciscus Paullini* nevével együtt említi a katalógus a *Propositio Imperialis Collegii Historicit*.¹²¹

A kötet szisztematikus átnézésével újabb adalékok kerültek kezünkbe. A csak részben Hevenesi halála után keletkezett iratok közt a Modus egy korábbi változatához fűzött megjegyzések olvashatóak, fejezetenként (pp.414-415.), majd apró cédulácskákon Hevenesi jegyzetei Modusának egyes fejezeteihez (Familiae - p.416.; Parochiae - p.417.; Comitatus - p.420.; Episcopatus - pp.422-423.; és hasonló cédulácskán: Urbes, arces - p.574.). Nem Hevenesi kezétől származik a 414-415. lapokon található megjegyzések szövege és a 418. lapon a Hevenesi jegyzeteihez hasonló feliratú, Pro notitia rerum Hungaricarum concernentium. Egy új kéz írása a 428. lapon a Puncta civitatum et arcium, mely nagyjából kérdéseket tartalmazó vázlattervezet, leírási szempontokkal. A már említett Projectum (pp.583-586.) tisztázatnak látszik, a szerző és másoló itt is ismeretlen számunkra.

A 414-415. és 604-605. lapokon található megjegyzések leírója azonos személy. Az utóbbi helyen a címnek látszó szövegkezdet: "Propositio Imperialis Collegii Historici, qua omnes sinceri et eruditi Germani, quorum id talentum est, ad conscribendos Patriae Annales a primordio Gentis inter Collegas distribuendos officiose et amice rogantur, et invitantur. Ita Christian. Franc. Paullini." A két szövegnek nemcsak az írásképe azonos, hanem a hozzászólás módja is: az első esetben a készülő tervezethez, a másodikban - a Propositio tanulmányozása után - a magyarországi egyháztörténet megírásának módjához. A megírás alapkérdését mindjárt az első mondattal felveti: kronologikus legyen a mű, amennyire lehet, akár a pápák, akár a magyar királyok szerint, esetleg a primás és a püspökök köré csoportosítva. Aztán részletkérdésekre tér, mindenütt hangsúlyozva a történetiséget. Intézményekről, a katolikus hit védőiről, az eretnokségek terjedéséről és a hit vértanúiról, a szentek tiszteletének fajtáiról, a kolostorok történetéről,¹¹² egyházi személyekről, a szentek tiszteletének elterjedéséről, a hitet is érintő közjogi viszonyokról, áhítatgyakorlatokról, szobrokról és képekről, csodás természeti eseményekről, híres családok történetéről, az oktatásról, a büntetésről való anyag csoportosítására, gyakran inkább gyűjtésére ad szempontokat.

Az adatgyűjtési tervezethez való hozzászólásában jóval tágabbra vonta a kört. Az egyes fejezetek hűen követik a Modus felépítését (Circa principium, ubi de continuatione Annalium ab P. Inchofer inchoatorum ... - Circa notitiam captandam ... - Circa episcopatus ... - Circa praeposituras ... - Circa comitatus ... - Circa civitates ... - Circa familias ... - Circa parochias ...), végső megjegyzésében pedig a tervezetbe be nem illeszthető, részben polgári történetíráshoz tartozó adatok gyűjtésére hívja fel a figyelmet.¹²³

Nem kétséges, hogy a Modus előzményét láthatta a hozzászólás írója, s az már a ma ismert elrendezésben állt. Néhány példán illusztráljuk ezt:

Hozzászólás

Modus

Circa notitiam captandam

Unde notitiae utiles haberi possint?

... Ibidem ad n. 3. cautela videtur addenda: ut traditio sit verosimilis et a viris probatis habita, ut praecidatur via fabulis etc.

...Tertio. Ex traditione verosimili, et communi sensu antiquorum, a quibus alii quasi per manus traditas rerum notitias acceperunt, et ad nos usque transmiserunt. Qua in re cautela opus est, ut via fabulis praecidatur; ad quod juvabit addere: paucorum, an plurium et quorum narratione habeatur?

Circa Episcopatus

Circa Archi-Episcopatus, Episcopatus et Capitula

(E fejezet valószínű alaposan átfogalmazódott a hozzászólások nyomán.)

... ubi de controversiis, posset addi: quis earum finis, aut arbitri etc.

... Controversiae quoad iurisdictionem, quo arbitrio, ubi, quo fine decisa.

Circa Comitatus

Beneficia Ecclesiastica, an interierint bello vel haeresi, et quando et quod idem de scholis et hospitalibus.

Circa Comitatus

... Beneficia Ecclesiastica. 2. Religiosorum domicilia, quando et a quibus inchoata. 3. Hospitalis. 4. Scholae. 5. Quando haec, et an bello, vel ob haeresim defecerint.

Tanulságos a Modust összehasonlítani egy másik kéz által írt tervezet-töredékkal is, mely valószínű az előző hozzászóló által látottnál korábbi fázisban került papírra:

Tervezet-töredék

Puncta civitatum et arcium

Nominis Ethymologia et insignia, et quis loci situs.

Quando? et a quibus condita, aut munita, aut privilegiis donata, et quibus.

Quando? et quoties vastata, aut oppugnata, aut combusta.

De successione Dominorum eam possidentium, et quoties hos mutaverit.

An et qui ritus specialis eligendi Magistratum, aut quoad alia consuetudines.

Quot templa, quando et a quibus erecta, dotata, renovata, quibus dicata, quae festivitates.

An, quae ibi reliquiae solennes Sanctorum. Unde allatae.

Quae Antiquitates, quoad inscriptiones, epitaphia et similia.

Modus

Circa Civitates, et Arces

Nomen, et hujus origo, vel mutatio.

2. Insigne. 3. A quo, et quando condita, vel aucta. 4. Quae munitio natura loci, vel arte. 5. Ritus privati. 6. Jura vel privilegia. Vetus amplitudo. 8. Ruina per hostes, incendia, inundationes, terrae motus. 9. Damna per pestem, vel aliam contagionem. 10. Cujus dominio subjecta. 11. Sub cujus jurisdictione spirituali sit.

Portarum, Platearum numerus.

2. Harum nomina nova, vel vetera: unde desumpta. 3. qua occasione mutata.

Quos viros aluerit domi, vel foris natos insignes. 2. Qua celebritate innotuerit 3. Earum acta singularia, vel mors obita. 4. Artes inventae, vel promotae.

Qui religiosi, quando, a quibus introducti, eorum specialia acta ex annuis.

Successio quae Parochorum. An et quando haeresis, et qualis.

Quos viros illustres genuerit tum politico, tum Ecclesiastico statui.

Qui ibi Comites, et Nobiles, et quae eorum insignia aut praecleara facta.

An aliqua ibi congregatio, eius initia et quis fructus.

An aliqua imago miraculosa? aut an miracula aliquod contigerit.

Quae traditiones sint inter populum circa veterem loci amplitudinem et celebritatem.

Status religionis quis initio.

2. An, et qua ratione mutatus. 3. Haereses quae, quando introductae, vel proscriptae.

Monasteria. 2. Templi. 3. Icones prodigiosae. 4. Reliquiae insignes, harum origo, cultus. 5. Scholae. 6. Foundationes piae, ut sunt Semina, Hospitalia etc.

Antiquitates, monumenta. 2. Inscriptiones. 3. Epitaphia. 4. Naturae, aut artis prodigia. 5. Memorabilia ibidem gesta, ut sunt Comitia, Concilia, Synodi. 6. Obsidiones ab hostibus toleratae.

Kétségtelen, hogy a Modus az átgondoltabb változat, de meglepően azonos szempontokat tartalmaz a csak "henyén" felvázolt tervezettel.

A Modustól eltérő felépítésű terv is maradt fenn a vizsgált kötetben, a már említett Projectum. Szerzője jezsuita.¹²⁴ Különösebb indoklás nélkül kezdi el, hogy három forrásból lehet anyagot gyűjteni: kiadott könyvekből, kéziratokból (és feliratokból), valamint a hagyományból. Aztán sorra veszi a lelőhelyeket. Különösen a kéziratokénál időz hosszan, felsorolva a szóba jöhető köz- és magánlevéltárakat, figyelmét kiterjesztve arra a tényre, hogy az ország zavaros történelme miatt sok anyag külföldre, elsősorban a szomszédos országokba került. A szisztematikus számbavétel a vatikáni levéltártól és az országos intézmények levéltáraitól a családi és plébániai levéltárakig terjed. A tradíció számbavételét szintén helyesli,¹²⁵ s tippeket ad gyűjtésére. Ezek után felteszi a kérdést: kiktől lehet várni az óhajtott anyagot.¹²⁶

Kérdő formában sorolja fel, hogy milyen anyagok várhatók a vatikáni levéltárból,¹²⁷ a magyar kancellária levéltárából,¹²⁸ a káptalanok és konventek levéltáraiból,¹²⁹ amely intézmények saját történelmükre vonatkozó kérdéseket is kapnak.¹³⁰ Külön kérdésekkel közelítendő meg az egyházi levéltárak.¹³¹ Önálló fejezet foglalkozik a canonica visitationkat folytató főesperesekkel, a plébániákon található iratokkal,¹³² és a családi levéltárak vizsgálóival.¹³³

Az 1688 júliusában Paullini és Ludolf által közzétett *Propositio* szerint a Collegium Historicum Imperiale fő feladata a német történelem annalisztikus feldolgozása.¹³⁴ A szervezet a birodalom területi beosztása szerint tagolódott volna csoportokra. Bécsben a tanácsosoknak és a császárnak maga Leibniz fejtette ki, hogy a történelem művelése fontos az uralkodó számára politikai és államjogi szempontból. A tudósok jelentős része kedvező véleményt küldött a tervezet közzétéviéhez.

Az 1686-ban bíborossá kinevezett győri püspök, Kollonich Lipót, aki a magyarországi közigazgatási reformok kidolgozására rendelt bizottság elnökeként 1688-1689-ben tervezetet terjesztett elő a felszabadított magyar területek berendezésére,¹³⁵ minden bizonnyal ismerte a Collegium Historicum Imperiale ügyeit. Győri levéltárosa, Telekesi István kanonok éppen 1688-ban fejezte be az egyházmegyeről szóló történeti munkáját és levéltára rendezését. Kollonich nyilvánvalóan tudta, és lehetetlenség volt nem éreznie a mindennapi munkája során, hogy a magyarországi katolicizmus megszilárdításának egyik fontos módja az, ha birtokigazolások révén sikerül az egyházmegyéket és a szerzetesrendeket a töröktől visszafoglalt területeken minél kedvezőbb helyzetbe hozni.¹³⁶ Ehhez viszont komoly történeti munkálatokat kellett végeztetni.

Paullini és Ludolf a Collegium Historicum Imperialéből csak a jezsuitákat akarták kihagyni, más szerzetesrendeket nem.¹³⁷ Ezen a jezsuiták külön is felbuzdulhattak. Szentiványi Márton és társai ebben az időben már foglalkoztak a magyarországi történelemmel.

Szentiványi nyomtatott műveiben többször említette, hogy hazai történelmünk adatait külföldi forrásokból kell összevadásznia. A nagyszombati kalendáriumokban történelmi értekezéseket írt,¹³⁸ az ország termé-

szeti kincseit másutt ismertette.¹³⁹ Tervezte a Szent Koronához tartozó területek politikai viszonyainak kidolgozását,¹⁴⁰ összegyűjtötte és kiadta 1696-ban hazai törvényeinket,¹⁴¹ és már ennek végén néhány világi és egyházi méltóság viselőjének névsorát közölte. Azt ígérte, hogy kiadja 1688 körül tervbe vett és a *Notitia politica Sacrae Coronae*-ban kilátásba helyezett dolgozatait.¹⁴² Terve így az újra egységessé vált Magyarország jelenének és múltjának számbavételét jelentette,¹⁴³ amelyhez hasonló programmal - a nyilvánosság előtt több eredménnyel - Bél Mátyás lépett fel néhány évtizeddel később.

Elgondolásából nőtt ki a *Dissertatio paralipomenonica rerum memorabilium Hungariae*¹⁴⁴ és annak folytatása, a *Continuatio Dissertationis paralipomenonicae* ...¹⁴⁵ A két műben 164 catalogusra osztva, az egyház- és politikatörténeti részeket jól elkülönítve, sok olyan téma is előkerül, amelyhez hasonlóan protestáns tudósaink is dolgoztak: sajnos a felekezetek egymástól teljesen függetlenül. Szentiványi gyakran kifejezést ad azon óhajának, hogy gyűjtését ki kell egészíteni. Érzékeli az ország vallási és nyelvi sokféleségét.¹⁴⁶ A *Continuatio Dissertationis* catalogusai közül a 10.: *Nomina et cognomina authorum et scriptorum sub Corona Hungariae, loco alphabetico*. 160 nevet sorol fel (sokszor csak keresztnéveket), köztük néhány protestáns is akad. A jegyzékben művek címét nem közli, a nevek mellett az olvasható, hogy mely területen alkotott a szerző (például: poeta, concionator), és ha volt rangja, az. A 11. catalogus 44 hazai jezsuita szerzőt, a 12. pedig 48 külföldi személyt nevez meg, akik magyar dolgokról írtak.¹⁴⁷ Ugyanitt a 32. catalogus szerint a ferencesek anyagából közli a provinciálisok névsorát. Külön figyelemre méltó, hogy összegyűjtésre érdemesnek tartott, de még nem közölhető állapotban lévő catalogusokról is szót ejt a mű végén. Itt beszél például a Magyarországon és Erdélyben előkerült római régiségekről, a genealógiai adatok fontosságáról. A *Dissertatio* és a *Continuatio* megjelenése közötti évben, talán a *Dissertatioban* közölt óhajok eredményeként, sikerült javításokat, új adatokat összeszednie, s ezeket közölte a *Continuatioban*. Már a *Dissertatioban* utalt itt-ott adatgyűjtésre. Például a 12. catalogus végén (p.67.) megemlíti, hogy az eszter-

gomi érsekek névsorát egy régebbi jegyzék alapján állította össze, s azt egészítette ki többek közt a vatikáni levéltárban kutató Czeles Mártonnak Rómából hozzá küldött leveléből származó adatokkal. Az olvasóktól a kötet megjelenése után kapott adatokkal azonban nem volt megelégedve, a megkérdozettek vélekedését, védekezéseit láthatóan nem fogadta el.¹⁴⁸

Serfőző József ezen adatra felfigyelve vetette fel a kérdést: milyen viszonyban lehetett Szentiványi adatgyűjtése a Hevenesi névvel fémjelzettel. Műveiben nem említi Hevenesi vállalkozását. Serfőző szerint az elsőség mindenképp Szentiványié, hisz Hevenesi nevezetes felosztítását csak 1695 táján tette meg. Lehetséges, de nem biztos, hogy Szentiványi a családokhoz, rendekhez és más közösségekhez szóló felkérését a Hevenesi-tervezet hatására adta ki. Az időbeli kapcsolatot valátva azonban maga Serfőző is más megállapításra jutott. Szentiványi Continuatiojának befejezéséből (p.58.) az derül ki, hogy a szerző átadja helyét a fiatalabb nemzedéknek, s öntudatosan kezdeményezőnek vallja magát a történeti adatgyűjtésben.¹⁴⁹ Serfőző ezek alapján "igen valószínűnek" tartja, hogy Hevenesi Szentiványitól merített ötletet és lelkesedést.¹⁵⁰

Az eddigi szakirodalom kizárólag Hevenesi Gábor személyéhez kapcsolta a történeti forrásanyaggyűjtés gondolatának elindítását és tervezetének kidolgozását.¹⁵¹ Hogy "Hevenesi az egyháztörténeti kutatás szükségességéről először Kollonich Lipót érseket győzte meg", szakirodalmunk érvel, vagy adattal nem igazolt közhelye.¹⁵²

Magyarországon a töröktől való felszabadítás után a katolikus kormányzatnak az ország szervezett újjáépítéséhez, az egyházi- és nemesi birtokok igazolásához szükséges tudományos igényű államjogi munkák elvégzésére - néhány kivételtől eltekintve - szinte kizárólag csak jezsuiták álltak rendelkezésre. A központi irányítású rend megfelelő számú és felkészültségű taggal rendelkezett, s rendházai, rezidenciái, az általuk fenntartott iskolák révén, sőt a missziós területeknek tekintett országrészekben is mindenütt jelen voltak. Mint hitelesítőknél,

fel kellett mérniök a rájuk váró feladatokat, meg kellett ismerniök a missziós területeken uralkodó viszonyokat, az ottani felekezetek helyzetét.

A központi hivatalokban (pl. a magyar kamaránál) lévő hivatalnokok e munka elvégzésére kevesen lettek volna, s néhány kivételtől eltekintve, képzettségük színvonala sem volt megfelelő. Aztán meg valószínű, hogy a bécsi kormányzat, s maga Kollonich is, jobban bízhatott az osztrák jezsuita tartományban élő szerzetesekben, akik szervezetileg mintegy példaként szolgálhattak a központi elképzeléseknek. Kollonichék az Einrichtungswerkben (1689) Magyarországot az örökös tartományok közé akarták beilleszteni.¹⁵³ A kamarai tisztviselők aktív részvételére már csak azért sem lehetett gondolni, mert a felszabadított gazdtalan birtoktestek nem a magyar kamara fennhatósága alá kerültek, hanem a bécsi udvari kamaráé alá, s az értékesítette ezeket.¹⁵⁴

A felszabadított magyarországi területek történeti forrásainak összegyűjtéséhez a központi kormányzatnak nagyobb szüksége volt, mint a birodalom más területeiéhez. Hogy ezen igény felmerülése és a történeti forrásanyaggyűjtés megindulása hogyan függnek össze és hozzáköthetők-e egyetlen személyhez (például Kollonich érsekéhez, Szentiványi Mártonéhoz, Hevenesi Gáboréhoz, vagy esetleg máséhoz), mai ismereteink alapján nem tudjuk eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a források közt bemutatott Projectum az igény felmerülésén túl van már, átgondolt tervezet a forráshelyek rendszeres számbavételére, s jezsuita szerző műve. Hogy Hevenesinek köze lenne hozzá, nem tartjuk valószínűnek.¹⁵⁵ Azt viszont joggal állíthatjuk, hogy Czeles Márton nem, vagy nem csak a Modus, hanem inkább a Projectum (esetleg előzménye) alapján kezdett hozzá római forráskutatásához. Czeles 1693. június 17-én érkezett Rómába magyar gyóntatónak, s hatévi tartózkodás után 1699. június 11-én indult haza. A gyóntatást csak 1694 húsvétján kezdte meg.¹⁵⁶ Hogy Kollonich Lipótnak szerepe volt-e Rómába küldésében, nem tudjuk.¹⁵⁷

Czeles római tartózkodása a fentiek alapján nem nyújt kronológiai fogódzót a Hevenesi-féle Modus keletkezéséhez. Kizárhatjuk azt is, hogy Szentiványi vizsgált történeti műveinek megjelenése (1699-1700) előtt

végleges változatban, Hevenesí önálló munkájaként kész lett volna, vagy pláne, hogy nyomtatásban megjelent. Szörényi Sándor sem idézte, Szentiványi sem. Hevenesí (1656-1715) több mint két évtizeddel volt fiatalabb Szentiványinál (1633-1705), aki őt is bizonyára utódai közé sorolta.¹⁵⁸ A végső formájában Hevenesí által megfogalmazott Módu általunk ma még nem ismert módon, de közös munka eredménye. Valószínű, hogy a Projectum ugyanúgy az, s mindkettő mögött meghúzódhatnak Kollonich érsek egyházpolitikai elképzelései, melyek szerencsésen találkoztak a jezsuiták missziós feladataival és tudományos ambícióival.

Jezsuita szerzőink a történelmet sokáig csak illusztrációként használták rendjük, illetve a Regnum Marianum dicsőítésére. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a teológiai célú jezsuita történetírás már a 17. században eredményeket mutatott fel. Elég, ha a bollandistákra hivatkozunk, vagy Inchofer Menyhért tevékenységére. Azt is jó szem előtt tartanunk, hogy Európában a tudomány műhelyei már nem az egyetemek, hanem a különböző céllal megalakult akadémiák. Dél-Németországban és a Habsburg birodalomban fontos szerepet játszottak a jezsuiták, nagy befolyást gyakoroltak az uralkodóra és a kormányzatra. A célok megvalósításához (a történelemmel való foglalkozáshoz is!) megfelelő számú és képzettségű személy, szervezettség és anyagiak: mindaz rendelkezésükre állt, amelyek hiánya miatt a korban oly sok akadémiái próbálkozás futott zátonyra. Megfelelő központi kezdeményezés, vagy jóváhagyás után e rendben eleve adottak az újonnan létesült akadémiák nyújtotta előnyök.

Hazánkban e kezdeményezésnek a Hevenesí-gyűjteményben előforduló kezdek alapján egy tucatnál több jezsuita munkását különíthetjük el, már az 1690-es években. A most ismertetett források alapján elmondhatjuk, hogy már a munka megszervezése közös tervezés alapján történt, figyelembe véve a jezsuita rend korábbi eredményeit (bollandisták, Inchofer) és a korabeli protestáns akadémiái mozgalom törekvéseit (Collegium Historicum Imperiale) is.

Több résztvevőt ismerünk név szerint azok közül, akik a kezdeményezés alapján dolgozni kezdtek. Czeles Márton a Vatikánban másolt össze 12 kötetet. Otrokocsi Fóris Ferencet az 1695-ben esztergomi érsekké ki-

nevezett Kollonich Lipót érseki és káptalani levéltárának rendezésével bízta meg (valószínű 1698-ban), s fontos iratokat másoltatott le vele. Ezek a kötetek szintén az ún. Hevenesi-gyűjteménybe kerültek. A munkában tehát részt vettek a jezsuitákon kívül mások is. Kollonich, aki korábban a magyar kamarát is irányította, most az ott található országos érdekű anyagot másoltatta le; ugyanígy a fehérvári keresztes konvent levéltárát.

A levéltárrendezési munkálatokat központi hatóságaink szintén szorgalmazták ez idő tájt. Péterffy János Ferenc például királyi biztосként sok városban megfordult ezen ügyben. A levéltárrendezés alapelveit leg részletesebben 1699-ben Körmöcbányán fejtette ki. Szolgálataiért 1723-ban bárói címet kapott.¹⁵⁹

A történeti anyaggyűjtés és a missziós tevékenységről való beszámolók keverednek Bzenszky Rudolf Erdélyből Hevenesi Gáborhoz Bécsbe küldött leveleiben.¹⁶⁰ Bzenszky az egyháztörténetet nem korlátozta a jezsuita missziók történetére,¹⁶¹ hanem minden népcsoportra kiterjesztette.¹⁶² Beszámol arról, hogy többször is találkozott Haner Györggyel, aki az 1694-ben kiadott erdélyi egyháztörténetének kiegészítéséhez gyűjtötte az anyagot.¹⁶³ Ez az adat azért érdekes, mert a különböző felekezetek között csak nagyon kivételes esetben került sor még a későbbiekben is közös munkára, vagy egymás tájékoztatására. Világiakhoz is fordult, a jezsuiták korábbi adatgyűjtését ugyanis már nem tudta megtalálni.¹⁶⁴ Ezek az adatok a Hevenesi körül csoportosult, Szentiványi által fiatalabb nemzedéknek nevezett környezetbe visznek bennünket. Otrokcsi Fóris Ferenc történeti munkájában már felhasználta az erdélyi jezsuitáktól kapott adatokat.¹⁶⁵ Szörény Sándor is bekapcsolódott a munkákba, s Czvittinger Dávid művét felhasználva 1717-ben zárta le a 385 magyarországi írói számba vevő Pannonia doctát.¹⁶⁶ A magyar történelem nyomtatásban olvasható forrásain kívül a szerzetesrendekről megjelent kiadványokat, kéziratos krónikákat, a bécsi császári és a nagyszombati jezsuita könyvtárak jelöli meg forrásként,¹⁶⁷ szerencsésen egészítve ezzel ki a nagyjából protestánsokat számba vevő Czvittingert.

A másolatkötetek készítésében (sajnos a levelezésekből csak itt-ott akad néhány!) az említettnél jóval többen vettek részt.¹⁶⁸ Hevenesinek volt a novíciusmestere az 1694-ben jezsuita rendbe lépő Timon Sámuelnek, aki a magyarországi történetírásban elsőként szakított a régi krónikák kizárólagos tekintélyével, s alkalmazott e területen forráskritikát. 1702-ben megjelentetett, magyarországi városokat leíró műve¹⁶⁹ Hídi Gergely (+1705) honfoglalás előtti topográfiájának¹⁷⁰ folytatása, még szinte kritikai észrevételek nélküli. Számunkra most mégis fontos, mert e témában a jezsuiták jelentős anyaggyűjtést végeztek. Ennek elenyészően kis részét használta fel Michael Bonbardi 1718-ban megjelent művében.¹⁷¹ A megyeleírásokhoz az adatgyűjtés nem szűnt meg e kötet megjelentével, Bél Mátyás anyaggyűjtésével párhuzamosan újabb és újabb adatok jutnak a jezsuiták birtokába. Már Hevenesiek felvázolták tervezetükben a megyék leírásának szempontjait. Egy névtelen levélíró javaslata a Bonbardi-mű megjelenése utáni új adatokra az, hogy a magyar kancelláriai és vármegyéket ismerő urak ellenőrzésének kell azokat alávetni.¹⁷²

Az erdélyi katolizálásban Hevenesik Gábor fő támasza a 17. század utolsó évtizedében Baranyi Pál volt. Baranyi egyháztörténeti adatgyűjtéséről nem volt eddig tudomásunk. A fenti megyeleírások közt dicsérik művét.¹⁷³

Timon Sámuel kritikai módszere követőkre talált a jezsuitáknál. Ő maga nagyra tartotta Szentiványi Mártont, aki "antiquitatis Ungaricae indagator diligentissimus"¹⁷⁴ volt. Kaprinai István Timont tekintette mesterének. Például Kassán 1758-ban ő helyeztette el a kollégium folyosóján annak feliratos képmását.¹⁷⁵ Utódaik többsége még jó ideig a nemesi dicsőség ápolására törekedett, de a nagy szorgalommal összemásolt kötetekhez (egy-két évtizedig még kizárólag csak jezsuiták) egyre nagyobb szakszerűséggel nyúltak hozzá, s szaporították azt. A protestánsokkal való együttműködésnek komoly nyomával nem találkoztunk. Ellenkező híradások itt-ott előfordulnak. Nagybányáról Újházy László egyenesen azt írta Kassára Túróczi Lászlónak, hogy a város történetére vonatkozó régi katolikus anyagot a protestánsok elrejtik, vagy elégették,

nehogy a katolikusok hozzájussanak.¹⁷⁶ Báró Apor Péter, aki ugyan katolikus vallású, de civil volt, bírált is. Szerinte a katolikusok közti együttműködés nem annyira jó, mint a protestánsok közti. Ő maga Bél Mátyásnak azért nem küldött információkat, mert megtudta róla, hogy protestáns.¹⁷⁷

A jezsuita történész-iskola tagjai Timontól kezdve komoly munkákat jelentettek meg, vagy hagytak kéziratban.¹⁷⁸ A továbbiakban azonban csak akkor és annyiban foglalkozunk velük, amennyiben más irányú tudományszervezési törekvésekkel is kapcsolatba kerültek.

2. Protestáns egyháztörténetírás és historia litteraria

A protestánsok – köztük polgári renden lévők – szintén a 17. század közepétől tértek át a rendszeres történeti adatgyűjtésre. A század végéig fokozatosan megszűnt a valóban nemesi, udvarban élő szerzők tevékenysége; a historiográfiai retorika helyét a módszeres munkán alapuló közlés vette át.¹⁷⁹ Ezt mozdították elő a francia és német tudósok közt folyó viták, s ezek kapcsán az, hogy a magyarokat eléve műveletleneknek, a tudományok művelésére alkalmatlanoknak tartották. Az 1680 körül kiélesedő vitában a német tudósok a historia litteraria művelésébe fogtak, s az egyetemekhez, iskolákhoz kapcsolódva igyekeztek a támadásokat visszaverni.¹⁸⁰ A német egyetemeket nagy számban látogató magyarországi diákok számára adott volt a feladat: az itthoni anyag felkutatása és rendszerezése. Ez a folyamat találkozott a 17. század közepe óta ittott folyó adatgyűjtés eredményeivel, s erősítette a magyarországiak Hungarus-öntudatát. A század közepén a hazai németiség már világosan elkülönítette magát a külföldi németiségtől, s az egyéb magyarországi népcsoportokkal (magyarok, szlovákok) együtt a közös haza fiának vallotta magát.¹⁸¹ Különösen a polgárosult századok értek el eredményeket a történetírás területén. Hermann Dávid (+1682) egyháztörténeti munkásságára,¹⁸² vagy Oltard András (+1660) szebeni reformáció-történetére¹⁸³ gondolunk. Az ugyancsak német anyanyelvű, de felföldi Klesch Dániel (+1697) még fogsága és száműzetése előtt, 1668-ban történeti névtárat

adott ki.¹⁸⁴ Geleji Katona István kívánságára folytatott történeti adatgyűjtést az Észak-Kelet-Magyarországon működő Szilágyi Benjámin István (+1652)¹⁸⁵ és a protestánsüldözés idején szintén külföldre kényszerült Kalinka Joachim (+1678).¹⁸⁶

A 17. század végén protestáns körökben is az egyháztörténetírás készítette együttműködésre tudósainkat,¹⁸⁷ mintegy összefogva a korábbi magánkezdeményezéseket. Pápai Páriz Ferenc már külföldi egyetemjárása előtt, 1670 körül feliratokat gyűjtött a római kori Dácia fővárosának, Ulpia Traianának romjainál. Hiedelbergben 1673-ban Bethlen Gábor és David Pareus levelezését másolta le. 1684-ben Rudus redivivum címen Nagyszebenben közzé tette a magyarországi protestantizmus történetének vázlatát. 1685-ben e művet magyarra fordította, fordítása azonban kéziratban maradt. Ars heraldicája 1695-ben Kolozsvárott jelent meg.¹⁸⁸

Pápai Páriz ösztönzésére ment a brandenburgi választófejedelemhez kihallgatásra 1696-ban, külföldi tanulmányútja során, ifj. Teleki Mihály, s ott ismerkedett meg Daniel Ernst Jablonskival (1660-1741), aki panaszkodott neki, hogy kelet-európai protestáns egyháztörténetéhez nem talál adatokat a magyarországi reformáció történetére. Segítséget kért Telekitől, aki Pápai Páriz és Enyedi István enyedi professzorokat ajánlotta. Jablonski - aki Leibniz mellett fontos szerepet játszott a berlini porosz királyi társaság megalakulásában, majd első évtizedeinek munkájában¹⁸⁹ - levélben érdeklődött Pápai Páriznál és Enyedinél, s azt is megkérdezte, hogy Otrokócsi Főris Ferenc elkészítette-e ígért egyháztörténeti művét.¹⁹⁰ Döntésükre bízta, hogy külön akarják-e megjelentetni az általuk megírandó magyar részt, vagy a "Historia Slavonica" II köteteként "Historia Ecclesiarum Hungaricarum, Transylvanicarum et Slavonicarum (Savum inter et Dravum interceptarum)" címmel. Ha a megjelentetést átengedik Jablonskiéknak, akkor vállalják a költségeket azok. Pápai Páriz válaszában anyaggyűjtésének átadását ígérte. Jablonskinak azonban nem sikerült megvalósítania e tervét. Pápai Páriz kérésére a választófejedelem nagyenyedi diákok számára két ösztöndíjas helyet alapított az oderafrankfurti egyetemen.¹⁹¹

Pápai Páriz Rudus redivivumát csak kísérletnek szánta, s ösztönzésül másoknak, hogy az őseiktől fennmaradt adatokkal egészítsék ki.¹⁹² Benne oklevélmásolatokat és a Bethlen-Pareus-féle levelezést is közölte. Ösztönzésül szánt sorai szerepet játszottak Haner György 1694-ben Majnafrankfurtban és Lipcsében megjelent *Historia ecclesiarum Transylvanicarum* című műve létrejöttében. Hatására fogott egyháztörténeti adatgyűjtéshez Debreceni Ember Pál is.¹⁹³ Ő az 1690-es években Losoncon hat nyugodt évet dolgozhatott a Ráday család pártfogása alatt. Daniel Ernst Jablonski, valószínű Dobai István ajánlására, 1703 tavaszán levélben fordult hozzá, s javaslatot tett neki egyháztörténete szerkesztésére, és sürgette annak befejezését. Kocsi Csörgő Bálint superintendens körirat kibocsátásával segítette munkáját. 1705-től három évet Liszván töltött Ember Pál, s a zempléni esperesség irattárában rábukkant Szilágyi Benjámint (+1652) zsinatokról szóló adatgyűjtésére. Idős Tsétsi János, az egykori hollandiai tanuló társ átnézte művét, egyházi feltevések pedig 1708 végén engedélyezték a kinyomtatást. A pestis azonban magával ragadta a pártfogókat, 1710-ben magát Embert Pált is. Az örökösök csak több mint egy évtized múlva juttatták kiadóhoz a művet.¹⁹⁴

Pápai Páriz Rudusa, Ember Pál egyháztörténete, miként a korban sok más kiadott és kéziratban maradt történeti munka, a külföldiek azon megjegyzéseitől is ösztönözött, hogy Magyarország egyháztörténetéről semmi sem olvasható magyarországi forrásokból.¹⁹⁵

Jablonski számára a magyarországi protestánsok közül mások is szolgáltatottak adatokat, a frankfurti alapítványi helyeken tanuló diákok kötelességszerűen tisztelegtek nála. A pozsonyi levéltárból a múlt század végén ismertetett kéziratok közt Ember Pál disszertációja és egyéb küldeményei, Pápai Páriz Ferenc műve és valláspolitikai iratok fordulnak elő, egyiken-másikon Jablonski megjegyzéseivel. Az egyik valláspolitikai iratra azt jegyezte, hogy Vay Ádámtól kapta.¹⁹⁶

Ember Pál kéziratát veje, Szatmári Paksi Mihály kiegészítette. Helmecci István mint egyházi főhatóság továbbította 1722-ben azt Lampéhez. A szerző nevét, miként oly sok más, protestantizmussal foglalkozó hazai szerzőnk esetében, a kiadvány nem tüntette fel: maga Helmecci is használt álnevet.¹⁹⁷

A katolikus és református törekvésekkel egyidőben kezdődött az evangélikus iskola- és egyháztörténetírás. Hogy Rezik János (+1710) iskolatörténeti művéhez hogyan szedte össze adatait, nem ismerjük. A fennmaradt kéziratok összevetésének, kiadásának hiányában eldönthetetlen, hogy Matthaides Sámuel (+1729) szerepe mekkora volt a kézirat kiegészítésében és összeszerkesztésében.¹⁹⁸

Tarnai Andor kutatásainak eredményeként viszont elég sokat tudunk a Buriusok munkásságáról.¹⁹⁹ Idős Burius János (+1688) és vele sokan mások (például rokonai közül: Parschitiusok, Rotaridesek) száműzetésbe kényszerült az 1670-es évek elején. Külhoni adatgyűjtéséből állt össze a *Micae historico-chronologicae evangelico-Pannonicae* ... című műve.²⁰⁰ Benne Burius a hazai elmaradott műveltségi viszonyok okaiként a folytonos háborúkat, a vallásszabadság hiányát és az írók sanyarú anyagi helyzetét említi. Ő is a korban szokásos, évek szerinti előadásmódot választotta. Tudatában volt annak, hogy tárgyról eddig Magyarországon csak nagyon keveset írtak. A németországi törekvésekkel összehangzó, a vádaskodásokra tudatosan válaszoló hangnemet, magatartást, idős Burius János halála után fiai, ifj. Burius János és Burius Dániel folytatták. Idős Burius János kéziratát rajtuk kívül Pilarik János 1696–1702 közt az iskolai történelemtanításban, Klementis Zakariás 1706-ban kiadott művében használta fel.²⁰¹ A Burius testvérek a korban tudós körökben szokásos módon, levél formájában fejtették ki elképzeléseiket. Ifjabb Burius János és Pilarik István Bél Mátyásnak tanárai voltak. Bél 1718-ban megjelent német nyelvtanának előszavában elismeréssel említi, kiadásra méltónak ítéli ifjabb Burius Jánosnak Weissbeck György Erikhez *de eruditio Hungaris* írt levelét.²⁰² Már az apák is hasonló kapcsolatban álltak egymással: idős Burius János Weissbeck Jánoshoz Pozsonyba írt levelében történeti adatgyűjtésről is szó esik.²⁰³ Burius Dániel, akihez bátyja szintén elküldte levelét, válaszlevelében, melynek fogalmazványa Rotarides Mihály gyűjteményében ma is megvan, s Tarnai Andor kutatásai szerint 1700–1708 között kelt,²⁰⁴ tervezetre, *propositumra* hivatkozott. Vagyis nem egyszerű levélről volt szó, hanem arról, hogy ifjabb Burius János öccsét, Dánielt, Weissbecket s bizonyára másokat

is, közös munkára szólított fel.²⁰⁵ Klein János Sámuel a magyar nyelvről megjelentetett tanulmányában²⁰⁶ említést tett Weissbeck György Erik de eruditis Hungaris ifjabb Burius Jánoshoz írt leveléről, és idézett is belőle. Klein idézete téves adatot tartalmaz, de figyelemre méltó, hogy a magyar nyelvű irodalomhoz tudott onnan idézni, s az idézett adat a levél 4. lapjáról való, azaz terjedelmes lehetett.

Burius Dániel választleveleiben²⁰⁷ szóba kerül Friedrich Cramer magyarokat is védelmező műve,²⁰⁸ mely Bouhours elmélete²⁰⁹ ellen íródott. A Burius fivérek és Weissbeck György Erik levelezéséből fennmaradt töredék és a rá vonatkozó utalások alapján megállapíthatjuk, hogy e tervezet a magyarul író szerzők számbavételét is célul tűzte ki.²¹⁰

Ifjabb Burius János tanítványa volt 1696-ban (Boroszlóban) Czvittinger Dávid, akinek már itt alkalma lehetett mestere és annak apjának adatgyűjtésére felfigyelni. 1698-ban beiratkozott az altdorfi egyetemre, ahol Moller Dániel Vilmos is professzorkodott. Mollert többször idéztük a külföldi tudományszervezési gócokat számba vevő fejezetünkben: az Academia Leopoldina tagja volt, támogatta a Collegium Historicum Imperiale ügyét. Személyének szerepe lehetett abban, hogy az altdorfi egyetemet professzorsága alatt sokan felkeresték a magyarországi diákok közül, elsősorban soproniak és pozsonyiak.²¹¹ Czvittingert is segítette munkájában, amikor Jacob Friedrich Reimmann felemlítette közös hazájuk lemaradott, sőt a tudományok művelésére alkalmatlan voltát.²¹²

Czvittinger az összegyűjtött adatokat immár nem időrendben, hanem betűrendes névsorban közölte, írói katalógusként. Műve²¹³ adatainak összegyűjtésekor a hazai háborús idők miatt az ilyen jellegű munkáknál szokásos levelezés nem sokat lendített rajta.²¹⁴ Kísérletként kiadott művét tovább akarta bővíteni. Hont vármegye nemességének ajánlotta, talán a további támogatás reményében. A több mint 250 személyre adatokat tartalmazó mű hiányosságai, hibái²¹⁵ ellenére jó élesztőnek bizonyult: vallási felekezettől függetlenül sokan fogtak hozzá kiegészítéséhez, szinte minden 18. századi lexikon-szerzőnk felhasználta. Czvittinger 1713-ban az adósok börtönéből szökött haza Selmechányára, ahol bánya-

polgárként élt tovább. Hogy művén tovább dolgozott volna,²¹⁶ arra nincs adatunk. Művének olvasóhoz intézett előszavában ugyanúgy felhívást tett közzé, adatokat kérve megjelent kötetének kiegészítéséhez, miként azt külföldi akadémiákori, vagy más, tudósok együttműködését igénylő munkák esetében szokás volt, s miként tette azt ifjabb Burius János. Sajnos a mű létrejöttének körülményeit nem ismerjük, csak következtethetünk arra, hogy a felföldi peregrinus diákok és azok családjai támogatták. Moller Dániel Vilmos adataival és kapcsolataival segítette.

A Rákóczi-szabadságharc idején arra történt kísérlet, hogy az egyháztörténetírást az evangélikusok központilag megszervezik. Krmann Dániel püspök 1707-ben a rózsahegyzi zsinaton azt indítványozta, hogy a zsinat mind a két rendből (egyháziakból és világiakból) 4-4 tagot nevezzen ki, hogy azok az evangélikus ősök által írt műveket, nyomtatott és írott emlékeket összegyűjtsék, s egy olyan levéltárat hozzanak ezzel létre, ahol az egyház történetére vonatkozó adatokat gyűjtik össze. A zsinat elfogadta az indítványt,²¹⁷ megvalósítására azonban a megváltozott körülmények között - egyéb kulturális célok megvalósításával, például az eperjesi kollégium egyetemmé alakításával együtt - nem kerülhetett sor. Krmann egyháztörténeti munkája a politikai viszonyok megváltozása és egyéni tragédiája²¹⁸ miatt csonkán maradt.²¹⁹

A vizsgálni kezdett evangélikus értelmiségiek (Buriusok, Rotaridesek, Parschitiusok; Czvittinger és Moller Dániel Vilmos) külföldi kezdeményezéseit egy évtized múlva a tanítványok, ugyan vallási nyomás alatt, de békés körülmények között és Magyarországon folytatták. A folytatást Bél Mátyásék egyrészt a kezdeményezők közvetlen hatására, másrészt a németországi egyetemeken tananyagként szereplő historia litteraria szerzőinek lekicsinylő vagy buzdító véleményére szívügyüknek tekintették. Bizonyos mértékig hasonló a helyzet Erdélyben is - már amennyire a kevés adatból erre következtetni tudunk²²⁰ -, mint a fentebb leírt Buriusszal kezdődő vonulat. A historia litteraria tananyagként való szereplése a magyarázata (esetleg a Burius-Bél vonulattól erősítve), hogy Perliczi János Dániel pozsonyi tanulmányai után peregr-

rinációjának kezdő helyén, Boroszlóban, De fatis rei litterariae in Hungaria és De difficultatibus, quibus nostra aetate vera eruditio premitur értekezett, 1723-ban.²²¹

A Németországban művelt historia litteraria többnyire már a 18. század elején összegzésre alkalmas állapotban volt. A már idézett Jacob Friedrich Reimann például a tudósok társulásainak rövid történetét is megírta.²²²

3. Bél Mátyás, a tudományszervező

Bél Mátyás (1684–1749) tudományszervezői tevékenysége jelentőségénél, az őt követő nemzedékre gyakorolt hatásánál fogva kiemelkedik a 18. század első felének szórványos kezdeményezései közül. Esetében már nemcsak következtetésekre vagyunk utalva, mert felszólításai, tervei, levelei fennmaradtak, az előbbieket gyakran ki is nyomtatta. Sokirányú tevékenységéből most azt vizsgáljuk meg, hogy az édes haza sorsáért aggódo tudóstársait és a bármely okból tudományos munkával kapcsolatba kerülő személyeket hogyan ösztönözte közös munkára; hogyan, milyen módszerekkel dolgozott Magyarországot leíró művén; hogyan nyert meg és vesztett el munkatársakat; milyen megalkuvásokra kényszerült; hogyan kapcsolódott munkássága külföldi tudós társaságok programszerű munkáihoz.²²³

A Burius-fivérek és Bél Mátyás kapcsolatát már fentebb érintettük. Ifjabb Burius Jánoshoz (+1712) Bélt tanítványi kapcsolat fűzte. Burius Dániel verset írt 1713-ban, a magyar nyelv történetéről nyilvánosságra bocsátott tervéhez.²²⁴ Ennek készítésekor még Besztercebányán tartózkodott Bél, ahol ifjabb Burius János támogatásával 1708 óta Pilarik István mellett az evangélikus iskola konrektora, majd mikor Pilarikot 1710-ben elragadta a pestis, rektor lett. Burius Dániel két nappal korábban kért Berlinbe szóló útlevelet Besztercebányán, mint amikor Bél dátumozta tervezetét, így valószínű, hogy nemcsak verset írt a tervezethez ebből az alkalomból,²²⁵ hanem a kéziratot is ő vihette magával Berlinbe.²²⁶

Bél a Buriusok családi kapcsolatai révén jóba lehetett a Rotaride-sekkel, Parschitiusokkal. Ő maga 1710-ben az elhunyt besztercebányai

patikus lányát, Hermann Zsuzsannát vette feleségül, s ezzel jelentősen erősödtek a felföldi értelmiséggel való kapcsolatai. Anyósa Sinapius-lány volt. Sógora (későbbi munkatársa), a nála 13 évvel fiatalabb Hermann András, akinek Moller Károly Ottó volt a gyámja. Felesége révén került rokonságba az eperjesi Raymann János Ádámmal. 1718-ban, a rovás-írásról megjelentetett művében a tiszolci lelkipásztort, Glosius Jánost szintén közeli rokonának nevezte.²²⁷ A felföldi értelmiségi rétegbe való beépülését a rokoni kapcsolatok kiszélesedése mellett patrónusai is segítették. Jelentős szerepet játszott itt Moller Károly Ottó besztecebányai orvos, aki nem lebecsülendő jövedelmét "publicumra és deákokra fordította". Németországi egyetemeken tanuló ifjakat támogatott, a hazatérteket pedig szakmailag is segítette.²²⁸ "praeceptorságra, maga mellett való adjunktusságra, physicusságokra, rectoróságokra, papságokra promoveálta, úgyhogy az egész országban alig volt egy iskola, ecclesia és physicatus, ahol cliensei vagy creaturái nem voltak volna. Például lehetnek azon híres Bél Mátyás, Hermann [András], Knogler [János], Kochlats [István Antall], Insitoris [Mihály, Mossóczi], Simonides [Páll], Severini [Pál?], Hajnóczi [Dániel] s több uraimék ..." Így írt apósáról Bél egyik későbbi munkatársa, Perliczi János Dániel.²²⁹

Bél barátai tanácsára, buzdítására tette közzé a magyar nyelv történetének megírásáról szóló tervezetét.²³⁰ A felhívás folytatása a Buriusok által kezdett munkálatoknak, s nem nehéz az őt buzdítókban rájuk ismernünk. Az átgondolt terv nyelvtörténeti és nyelvészeti célkitűzései olyan fejezeteket is tartalmaznak, amely csak a Buriusok és Czvittinger által folytatott adatgyűjtés kiegészítésével volt megvalósítható. Ilyenek: a magyar nyelvű Biblia-fordítások, szótárak ügye, a költőket számba vevő magyar költészet története. Nem lehet az sem véletlen, hogy éppen Berlinben jelent meg a felhívás. Bél peregrinációja során megismerte ott Jablonskit.²³¹ Tervezete nyilvánvalóan összefüggésben áll a porosz királyi akadémián történt próbálkozásokkal, Jablonski nyelvészeti törekvéseivel: ezért is ajánlhatta Bél a tervezetet éppen Jablonskinak. Benne felkéri honfitársait az együttes munkára, a tudós világ elé való kilépésre.²³²

Egyidejűleg Ráday Pálnak azt írja, hogy a nemrég meghalt Kaposi Sámuel gyulafehérvári professzor még halála előtt följajánlotta segítségét,²³³ segíti Moller Károly Ottó. Azt várja Rádaytól, hogy a magyar nyelvjárásokról írjon. Jablonski segíteni fog a kiadásban.²³⁴

Bél kéziratos hagyatékában a tervezet több fejezetének kidolgozott fogalmazványa megtalálható,²³⁵ az eredménnyel azonban maga BéL sem volt megelégedve. Elkecserezését 1718-ban, a tervezet hun-szkíta irodalomról szóló fejezetének közzétételekor nyilvánosságra hozta. Magánlevelei, a Berlinben kiadott tervezet – saját megfogalmazása szerint – falra hányt borsó maradtak. Most újra sürgeti az együttműködést. Kifejti, hogy az ország feltáráshoz minden rendű tudóst összefogó társaságra van szükség. E tudósoknak lehetővé kell tenni, hogy hozzáférjenek a levéltárakhoz, s feladatokkal, jutalmakkal kell ösztönözni őket.²³⁶ A feladatok elvégzésére alkalmas személyeket anyagilag támogatni kell, hogy nyugodtan végezhesék munkájukat.²³⁷

Ugyanezen évben, tehát 1718-ban a lipcsei Postzeitung von gelehrten Neuigkeitenben BéL barátjához címzett levelében²³⁸ fejtette ki először Magyarországról írandó művének tervét.²³⁹ Ez a terv már messze túlnő azokon, amelyekre külföldi tudósok és társaságok ösztönözhatték magyarországi barátaikat, külföldön bujdosókat és már itthon élőket. BéL, annak tudatában, hogy egyedül képtelen e feladattal megbirkózni, arra törekedett, hogy hazai tudóstársaival közösen dolgozza fel az ország történetét, földrajzi, politikai, közjogi és népességi viszonyait.²⁴⁰

Kikre számíthatott bizonyosan BéL munkájában? Ha megjelentetett munkáinak ajánlottjait számba vesszük, több olyan névre akadunk, akik eddig is segítették, a besztércebányaiakkal, Mollerrel az élen. Retorikai tankönyvét²⁴¹ 1717-ben neves evangélikus tanároknak ajánlotta: ők később kivétel nélkül támogatták. Ezek: Deccard János Kristóf, Simonides Pál, Knogler János, Vázsonyi Márton, Bohus György, Beer Frigyes Vilmos, Pellionis Sámuel, Schauss Jakab, Tropperczer Péter Pál és Bertasch András. 1718-ban latinul megjelentetett német nyelvkönyvének²⁴² ajánlottjai közt is feltűnnek későbbi segítőtársai: a Radvánszkyak, Szirmay András. Sajnos, a pozsonyi evangélikus gimnázium matrikulájának

még a kéziratához sem lehet hozzáférni,²⁴³ így Bél pozsonyi tanítványai közt nem tekinthettünk szét. Pedig sok tanítványa segítette már tanuló korában munkáját: Bél kéziratos hagyatékából ítélve azok másolói tevékenysége is jelentős lehetett.

Markowitz Mátyásnak, az egyik tanítványnak művében szerepelnek kérdések, amelyeket Bél tanítványainak adva, segítségükkel távoli, ismerős és ismeretlen tanárok, papok, vármegyei tisztviselők közreműködését kérte leírásaihoz. A vármegye elhelyezkedését, határait, nevének, címerének magyarázatát; geográfiai, természeti kincsek, madár- és állatvilág leírását; a lakosság jellemzését, eredetét, szokásait, életmódját, foglalkozását; a vármegye településeit, azok rangját, történetét; a főúri és nemes családok genealógiáját; a vármegye területén lévő intézmények és minden különös dolog leírását.²⁴⁴ A szakirodalom azon állítása, hogy Bél diákjai kérdőívekkel járták be szülőföldjük vidékét, túlzás. Az értelmesebbek bizonyára részt vettek e munkában, feljegyzéseket is készítettek, de a többség szerepe nem terjedhetett túl a postási feladatokon.

Bél 1718 nyarán Ráday Pálhoz, majd másokhoz küldte Parschitius Kristóf kiadatlan Magyarország leírása című művét,²⁴⁵ illetve annak egy-egy részét. Ő maga többet várt e kézirattól.²⁴⁶ Mint későbbi és másokhoz írt leveleiben, konkrétumokat kér: hogy Ráday a Rákóczi-féle háború (itt még a bellum szót használta) idején elpusztított városokról és várakról, a tokaji és más hegyaljai borokról, valamint a máramarosi sóbányákról írjon.²⁴⁷ Bél ekkor még elégedett a dolgok menetével. Azon jeles férfiakat, akik részt vállaltak az adatgyűjtésben, állandó leveleivel serényebb és pontosabb munkára ösztönzi. Úgy gondolja, hogy Ráday nagy tekintélyével több személyt is meg tudna nyerni az ügynek. A Tiszántúlon a debreceniekre gondolt, de azok "duri et inexorabiles". Ezért Bihar és Szabolcs vármegyék leírását Komáromy alispán segíthetné.²⁴⁸ Kéri, hogy Szolnok, Bács és Temes vármegyék anyagát is megfelelő személyhez, Kandó úrhoz továbbítsa Ráday, és hogy mindenütt járásokra osztva írják le részletesen a vármegyéket.²⁴⁹

Természetesen a már megjelent szakirodalmat alaposan felhasználta. Így Parschitius Kristóf már idézett kéziratos munkája mellett gyakran idézte Szentiványi Márton történeti-földrajzi műveit²⁵⁰ és Michael Bonbardit.²⁵¹

Ez idő tájt még szorgalmasan dolgozott a Hungaria antiquán is. Sőt, az 1710-es évek végén és az 1720-as években még gyakran utazott. Radvánszky László Bars vármegye leírását továbbította a körmöcbányai jegyzőhöz, Nagy Boldizsárhoz, hogy az egészítse azt ki.²⁵² Zólyom vármegyében Moller a legfőbb segítség, a Bél által készített és a vármegye által javított térkép visszaküldésére őt kérte a szerző.²⁵³

1720 elején már kész a Prodrómus tervezete.²⁵⁴ A mintaként közölt vármegyeleírást Bohus György, Mitsinsky János, ifjabb Buchholtz György és mások adatainak összedolgozásával készítette el Bél, s Bohustól Kray Pál térképét is sikerült megszereznie.²⁵⁵

Fischer Dániel már az 1718. évi felhívásra kedvezőtlen választ adott, sőt meg is sértette Bél, aki Bohust kérte, hogy vegye rá Fischert az együttműködésre. Orvosi és természettudományos adatokat gyűjthetne Fischer Szepes vármegye leírásához, továbbá az ásvány- és gyógyvizeket magyarázhatná.²⁵⁶ Közügy a Prodrómus, nem az én magánügyem - írja gyakran. Azoknak ajánlja majd, akik segítik. Ifjabb Buchholtz György sajnálatát fejezte ki, hogy a deményfalvi barlang leírásának, továbbá atyja Kárpátok-leírásának szövegét, tudtuk ellenére elvitték és besorolták boroszlói folyóiratba.²⁵⁷ Buchholtzcal azonos napon írt Fischer Johann Philipp Breynéhez Danzigba, s Buchholtz nemcsak a barlangról szóló dolgozatát küldte el, hanem rövidesen annak kiegészítését is.²⁵⁸ Bél kérte a boroszlóiakat, hogy álljanak el ezen cikkek (ti. a deményfalvi barlangról és a Kárpátokról szólók) közlésétől.²⁵⁹ Úgy tűnik, hogy ez megtörtént, Bél Prodrómusában azonban mégsem jelentek meg, sőt a barlangleírás szövege Bél hagyatékában sem található meg.²⁶⁰ Fischert hiába próbálta Bohus Bél oldalára állítani.²⁶¹

A Prodrómus számára a Fischertől várt mintafeldolgozás helyére a soproni borokról írt értekezés került, amelyet Matolai János készített. Talán jobban megértjük Fischer és Bél ellentétét, ha figyelembe vesszük, hogy Matolai, saját bevallása szerint azért nem akarta vállalni a leírás elkészítését, mert ahhoz nem tehetség, hanem tapasztalati és természettudományos ismeretek kellettek volna, s ezekkel ő nem rendelkezett. Végül a polgároktól hallottakat írta le. A leírást elküldte Bél-

nek,²⁶² aki azt teljesen átfogalmazta. Mint sok más esetben, itt is nem szakembertől származó kéziratot öltöztetett - némi javítással - irodalmi köntösbe. Fischer Dániel nem tudta e módszert elfogadni. A Prodróm megjelenése után meg is bírálta. Szerinte az ország természeti leírása természettudományos szakképzettséget, a szakirodalom ismeretét és a leíró személyes tapasztalatát is megkívánja a kutatótól.²⁶³ Tehát ugyanazokat az elveket hozta fel, melyek hiányában Matolai nem akarta vállalni a soproni borokról a leírás elkészítését, kivéve azt, hogy Matolai járt a helyszínen. Későbbi tudományos társaságtervezeteknél is felmerült a másik kérdés: szabad-e és mennyiben változtatni a szerzők szövegén. Ha igen, az sérti a jelesebbeket, ha nem, az silányabb cikkek közzétételét jelentené. Bél már ekkor is, később pedig még inkább, irodalmi előtanulmányoknak tekintette a hozzá eljuttatott leírásokat, s több ilyen egyéolvasztott. A megfigyelések, észrevételek helyességét Pozsonyból nem ellenőrizhette, legfeljebb a kapott leírások szövegét vethette össze egymással. S ami a legsúlyosabb, egyre gyakrabban elfelejtett a közreműködőkre hivatkozni.²⁶⁴

Így állt elő az helyzet, hogy az európai tudós közvélemény a hazai tudományosság szinte kizárólagos képviselőjét látta Bélben, s tegyük hozzá, igényes tervezetei, jó kapcsolatai és közzétett munkái alapján: méltán, ugyanakkor itthon még evangélikus vallású hittársait sem sikerült maga mögött felsorakoztatni teljesen.

Más irányú nehézségekkel is meg kellett küzdenie Bélnek. Vallási téren azzal szerelte le támadóit, hogy nem állt le velük civódní, hanem nagyon igényesen tette a maga dolgát, iskolában és gyülekezetben.²⁶⁵ Nehezebb helyzetbe került, amikor tudományos vállalkozását kezdték ki, nem a hozzá hasonló, hanem hatalmi helyzetben lévők.

Pozsony vármegyétől 1720 júliusában engedélyt kért és kapott arra, hogy ő maga, vagy megbízottja bejárhassa a vármegye helységeit. Annyi a megkötés, hogy a helyi hatóságoknál jelentkezníe kell, s a vallásüggyel nem foglalkozhatnak. A bejelentések hatására néhány nap múlva azonban a kancellária ráírt a vármegyére: ilyen engedély csak királyi hozzájárulással adható. Bélt ki kell hallgatni, kinek a megbízásából dolgozik.²⁶⁶

Pálffy Miklós nádor megidézte őt, aztán e kihallgatás után beajánlotta a királyhoz, s az eredmény az lett, hogy Bél királyi engedéllyel és támogatással folytathatta munkáját. Jellemző Bél október végén a királyhoz írt válaszlevele a feltett kérdésekre. Büszkén vallja magát az édes haza fiának. Megbízást ő senkitől sem kapott, egyedül a hazaszereztet ösztökélte, hogy vállalja e hatalmas munkát. "Mindig úgy tartottam, hogy a haza dicsőségét, tiszteletét és hasznát a jó polgárnak szem előtt kell tartania." Ő más népek példájára önként vállalta, "iure naturae et gentium", hogy a külföldiek hazánkról való balítéleteit eloszlatja. Mellékelte a Prodrömus tervezetét a királyhoz írt kérvényéhez, s elmondta neki is, hogy ő egyedül kevés e munkához, szándékát hazai és külföldi művelt férfiak segítségével végzi.²⁶⁷

Első fejezetünkben ismertettük a Nova Posoniensa című hetilap Academia Historiarum Suevica célját és szabályait ismertető cikkét.²⁶⁸ A Bél és tanártársai által kiadott lap, nyilván célzatosan, más hasonló jellegű ismertetéseket is közölt. Az 1721 szeptemberében megjelent Syllabus rerum memorabilium portugáliai tudós társaság V. Károly általi megalapításáról adott hírt. E társaság az ország történetének feldolgozását tűzte ki célul. Első ülésén jelen volt a király is, s ott a tagok egy-egy országrész feldolgozását vállalták. A rövid hír vége fohász: bárcsak Magyarországon is alakulna hasonló.²⁶⁹ A novemberi Syllabus ismételtén ír a portugáliai tudományos kutatásokról, s itt is hasonló hangnemű fohással záródik a hír. Többször foglalkozott a lap Nagy Péter tudományszervező tevékenységével. 1721 őszén a párizsi akadémiához küldte el a cár könyvtárosa a Kaspi-tengerről a cár parancsára készített leírást. Ebben "a tenger partjait, a környező folyókat, városokat és az egész környező vidéket" gondosan leírták a matematikusok, akiket a cár már másodszor küldött ki a munka gondos elvégzésére.²⁷⁰

1723-ban Nürnbergben jelent meg Magyarország leírásának mintaköte-te: a Prodrömus.²⁷¹ A mű elején felsorolta Bél, hogy kik segítették művek küldésével. Moller Károly Ottó és Hermann András a gyógyvizekről írtak. Lap alatt Bél megemlíti más orvosokat is, akiknek munkájára számított: Raymann János Ádám sárosi, Milleter János szepesi, Fischer Dáni-

el liptói, Liebezeit György Zsigmond soproni, Komáromi János Péter győri és Stocker Lőrinc budai physicusokat. Felsorolásuk inkább csak biztatás lehetett, fentebb láttuk, hogy a kötet számára a nem szakember Matolaival kellett megíratnia az orvosokra tartozó cikket. Matolait és a két Buchholtz Györgyöt dicséri, ám ifj. Buchholtz fentebb már említett cikkét nem kaphatta meg közlésre, s csak egy 1719. évi barlangrajza és leírása került be a kötetbe, a Breynéhez elküldött részletes leírás és a kiegészítések nem. Voltak olyanok, akik tanácsaikkal segítettek, példa rá Rayger Vilmos Károly nádori orvos; voltak akik könyveikkel, például a közben elhunyt katolikus Munkácsy Pál. Az utóbbi azért is jelentős, mert a katolikusok már azért sem támogatták Bél ezen munkáját, mert a szerző "eretnek". 272

Az olvasóhoz címzett előszóban, bár burkoltan, de beszél a munka közbeni akadályokról. A királynak ajánlotta a kötetet, akinek segítségével reményteljessé vált a vállalkozás.²⁷³ És mivel a műzsák nem irigykedők, nem volt nehéz társakat találni. A késlekedőket és óvatosakat ismét nyilvánosan nyugtatta meg, hogy senkinek a munkáját nem tulajdonítja el, mindenkire hivatkozik műve megfelelő helyén. Minden lehetőséget, ezen előszót is kihasználja, újra felsorolja, hogy milyen elvégzendő munkákra gondol: a nép eredetét kutatni; magán- és közlevéltárakat átnézni; városok és várak eredetét kifejteni; helyek fekvését felmérni és leírni; a folyók eredetét, folyását és végét feltérképezni; természeti jelenségek okait nyomozni stb.

A királyi támogatás Bél személyéhez kapcsolódott, s azt is jelentette neki, hogy munkájában az udvar és a rendek igényeire fokozottan kellett ügyelnie. Bizonyos kényes kérdéseket nem tárgyalhatott, így például a vallásügyet. A történeti eseményeket csak a hatalom által elfogadott módon értelmezhetette. Wellman Imre sok példát hozott fel cikkében erre.²⁷⁴ Egy újabb adatot, mintegy jellemzőként, mégis megemlítnünk. Amikor Radvánszky János 1727-ben kiegészítette Zólyom vármegye leírását, s abban atyjáról írva megemlíti, hogy az az eperjesi vésztörvényszék áldozata lett, a levél formában küldött kiegészítések végére maga Radvánszky írta oda, hogy ezen esemény bármiféle említése gyűlöletes a császári udvarnak.²⁷⁵

Az is nyilvánvalóvá válhatott Bél számára, hogy az uralkodó és a nemesség igényeinek figyelembevétele vállalkozásától jeles tudósokat idegenít el. Így például a nagyon megnyerni akart Fischer Dánielt, aki műveiben kíméletlenül ostromozta a nemességet, a cenzúrát, s Bél törekvésétől függetlenül akart tudományos folyóiratot kiadni, amelyben a munkatársak véleményét nem korlátozta volna a nemesség elvárása.²⁷⁶

Bél elkészült vármegyeleírásait az öncenzúra után még az illetékes vármegyéknek, aztán pedig a kijelölt kancelláriai cenzoroknak, Palásthy Ferenc és Mattyasovszky Imre tanácsosoknak is jóvá kellett hagyniok. Természetesen nemcsak kifogásokat emeltek, sok esetben nagyon hasznos kiegészítéseket, javításokat végeztek.²⁷⁷ De az is előfordult, hogy csak kifejezett királyi utasításra volt hajlandó egy-egy vármegye foglalkozni a kézirattal.²⁷⁸

Bél kéziratossá hagyatékának feldolgozása közben azt tapasztaltuk, hogy a kéziratban maradt vármegyeleírások szerzőségének megállapításában az eddigieknél jóval nagyobb óvatosságra van szükség, s csak akkor tulajdoníthatunk egy leírást Bélnek, ha előtte e tény valódiságáról sokoldalúan meggyőződünk. Nem lehet például a Bélhez munkatársai által elküldött kéziratok első személyűségéből arra következtetni, hogy Bél a helyszínen járt, miként azt az 1978-as balatonkeresztúri ülészsakon tették az előadók.²⁷⁹ Nem Bél Mátyástól származik az az élményszerű Szatmár vármegyei leírás sem, amelyet a magyar fordítás bevezetője neki tulajdonít.²⁸⁰

Néhány esetben fennmaradt egy-egy munkatárs önálló vármegyeleírása is. Győrét elkészítette Tomka-Szászky János,²⁸¹ Pozsonyét és Komáromét Matolai János,²⁸² Nógrádét Perliczi János Dániel,²⁸³ Ungét Pálóczi Horváth Ádám.²⁸⁴ Győr és Nógrád vármegyei tapasztalatait Bél maga is megörökítette.²⁸⁵ Sok esetben csak annyit tudunk, hogy egy-egy személynek fontos szerepe volt a leírás elkészítésében, így például ifj. Buchholtz György több mint egy évig dolgozott Liptó vármegye leírásán.²⁸⁶ Reviczky János Ferenc Máramaros, Pest, Abaújvár, Árva és Moson;²⁸⁷ Dobai Székely Sámuel Pest, Szatmár, Szabolcs, Sáros, Ung és Zemplén;²⁸⁸ Mitsinsky János Szepes és Gömör vármegyék leírásában segédkeztek, munkájuk

jellegét a további kutatás talán majd eldönti. Néhány nevesebb személy, akinek segítségét a kéziratos hagyatékban eddig sikerült megállapítanunk: Torkos Justus János, Zbiskó József Károly, Jeszenák Pál, Török Ferenc, Ráday Pál, Teleky Mihály, Prónay Gábor és Pál, ifjabb Tsétsi János, Peyrl Mihály, Glosius János, Bahil György, Szeremlei Sámuel, hogy a levelekben említett tisztviselőkről ne is beszéljünk.²⁹⁰ A térképeket Mikoviny Sámuel, Kovács János, Kray Pál és az általunk ismeretlen Müller, Peszler és Peck készítették,²⁹¹ rajzokat többen is, ezek közül fennmaradt Aszalay Ferencé Diósgyőrről.²⁹² Bél levelezéséből tudjuk, hogy főuraink többsége is segítette őt családtörténeti adatokkal.

A király komoly összegeket adott a kötetekre, azok szép kivitelezésére. A kiadó Straubbal azonban Bélnek már a harmadik kötet megjelenése után problémái voltak.²⁹³ Közben a pénz is az 1737-1739-es török háborúra kellett. Bár a király a harmadik kötet átadásakor még hat évre megígérte az évi 3100 forintot a császári könyvtár terhére,²⁹⁴ a kiadás mégis abbamaradt. Bél végrendeletében Károly András nevű fiát bízta meg a további kötetek gondozásával, segítőtársul pedig Schwartz Gottfréd.²⁹⁵ Mária Terézia ígérte ugyan a támogatást, de az örökösödési háború emésztette fel a pénzt. Bár 1745-ben kezdték az ötödik kötet nyomtatását, abból mindössze Moson vármegye leírása jelent meg néhány példányban, valószínű 1747-ben.²⁹⁶ A meg nem jelent megyeleírások jelentős része félkész állapotban maradt, s 1769-ben vízkárt szenvedett.

A vármegyeleírásokkal²⁹⁷ párhuzamosan tette közzé Bél az Adparatus 12 szövegkiadását.²⁹⁸ A kiadványsorozat megindításakor itt is felsorolja, hogy a jelentkező munkatársak és adatgyűjtők segítségével milyen források gyűjtésére, kiadására gondol. Előszavai, jegyzetei a magyar kritikai történettudomány kezdeteihez tartoznak, s egyúttal komoly eredmények.²⁹⁹ Munkatársai közül itt kiemelhetjük Tomka-Szászky Jánost, Bél Károly Andrást, Czemanka Andrást és Zsitkovszky Istvánt.³⁰⁰ Külföldiekkel folytatott levelezése e téren jóval bővebb: a magyarok eredetéről, régi történelméről, de egyéb kérdésekben is hozzá fordultak a külföldiek, Pozsonyban járva pedig gyakran fel is keresték. Bél gondosan ápolta a kapcsolatokat: fiai németországi egyetemeken tanultak, így oda

folytonosan levelezett. Gondoskodott arról, hogy műveiből szép kivitelű példányt kapjon a pápa,³⁰¹ a svéd,³⁰² dán,³⁰³ angol király,³⁰⁴ a külföldi tudós társaságok. Ezen utóbbiak számára tanulmányokat írt és tervezett: a londoninak a Kárpátokról szóló leírást,³⁰⁵ a pétervárinak a *De re rusticát*.³⁰⁶ Berlinben jelent meg a magyar nyelv Európában való idegen voltáról szóló cikke.³⁰⁷

A Prodomus szerint a Hungaria novában Bél történeti, földrajzi és természeti leírások készítését tervezte. Az utóbbi legjelesebb, a kéziratban hagyatékban található darabjairól tudjuk, hogy kik a szerzői: id. és ifj. Buchholtz György, Hermann András, Matolai János. Krmann Dánielt is többször kérte levélben, hogy a környékbeli hegyekről írjon neki. A társadalmi és gazdasági kérdésekkel foglalkozó kéziratok közül a *De servitute Hungarica* ismert változatának szerzője Jóny János.³⁰⁸ A *De re rustica* ismert munkatársai: Moller Károly Ottó, talán Ráday Pál és Radvánszky János, Matolai János és Deccard János Kristóf.³⁰⁹ Deccardot Bél választotta be a jénai tudós társaságba, s közben megígértette vele, hogy foglalkozik a Matolai által készített kézirat-változattal.³¹⁰ Ezt követően Bél ezzel a - végül Deccardnál maradt - művével szándékozott a szentpétervári tudós társaság tagjává lenni.³¹¹

Bél Mátyás és munkatársai szervezett tudós társaság hazai létrehozását is szerették volna elérni. Donáth Regina 1965-ben közzölt egy 1735-ös évszámot viselő magyarországi tudós társaság-tervet,³¹² amelyet Wellmann Imre kapcsolt Bél Mátyás személyéhez.³¹³

Bél, korábbi felhívásainak eredménytelenségét látva s a császári támogatást megszerezve saját munkájához, nemcsak külföldi példák, hanem hazai tapasztalatai alapján is érezte, hogy egy hazai tudós társaság megalapítása sokat lendíthetne az általa kezdett történeti és ország-leírási munkálatokon. A társaság célja tehát adott volt. Hazai tudósaink egy részét maga mellett tudhatta, velük megbeszélhette a tennivalókat. Közülük sokan külföldi tudós társaságok tagjai voltak, s rendszeresen dolgoztak külföldi folyóiratokba mások is. A legfontosabb az lett volna, hogy a központi hatóságok és főleg a király jóindulatát és támogatását megnyerjék. A vármegyeleírások felülvizsgálása során Bélnek

gyakran kellett a helytartótanácsához, annak elnökéhez, Lotharingiai Ferrenchez és titkárához, Bernhard Heinrich von Germeten tanácsoshoz fordulnia. Ezen utóbbit sikerült az ügynek megnyernie. Ugyancsak a vármegyeleírások ellenőrzésében segítette Bélt Batthyány Lajos kancellár: hozzá Bél gyakran írt levelet is,³¹⁴ az ő javaslatára kapott Bél 1734-ben a Notitia köteteinek kiadására nyomdai kiváltságot.³¹⁵ Őt szemelték ki a leendő társaság elnökének, legalábbis erre következtethetünk egy Toldy Ferenc által idézett, ma már sajnos nem található *Historia Hungariae* című kézirat adatából.³¹⁶

Batthyány Lajos tudománypártolása másik tervezettel kapcsolatban is felmerült. Szilágyi Sámuel részvételével (s talán vezetésével) ekkortájt magyar nyelvűvelő társaságot is igyekeztek Pozsonyban létrehozni.³¹⁷

Bélék megfogalmazásában a tudós társaság célja a közhaszon előmozdítása. Vagyis a berlini és szentpétervári akadémiákéhoz hasonló. A művelni kívánt területek köre nem olyan széles, mint például a berlini akadémia esetében. Figyelembe véve a hazai viszonyokat, az irodalmi-történeti, jogi és fizikai-gazdasági osztályok felállítását javasolták. Az elnök feladata a tagok meghívása a társaságba s ott dolgozatok készítésére való buzdítás, aztán pedig a dolgozatok cenzúrázása és kinyomtatása. E munkában segíti őt egy titkár: ő gyűjti össze a cikkeket, ügyel a nyomdai munkákra s levelezéssel tartja a kapcsolatot a távol lévő tagokkal. A Pozsonyban élő tagok az elnök felügyelete alatt havonként kötelesek összegyűlni és elbírálni a beküldött értekezéseket, mielőtt cenzúrára adják. Ugyanekkor egyeztetik a tárgyválasztást, hogy a párhuzamos munkákat elkerüljék. Mindhárom osztály havi közleményt tesz közzé *Observationes Posonienses ad augmentum Scientiarum atque imprimis Res Hungariae illustrandas et reparandas comparatae*³¹⁸ címmel.

A tervezetre vonatkozóan fennmaradt Bél Mátyás Perliczi János Dánielhez és Raymann János Ádámhoz írt levele.³¹⁹ A Perliczihez írt levélből kiderül, hogy Bél – tudományos ügyekben gyakran tanácskozáva Germetennel – Germeten kérésére készítette a tudós társaság-tervezetet, s azt felterjesztették a kancelláriához. Ott helyeselték (Batthyány Lajos, a

kiszemelt elnök volt a hivatal vezetője), s az uralkodó elé juttatták azt. Germeten a császártól megbízásaként kapta, hogy újra beszélje meg Béllel a dolgot, aztán adja át Nicolaus Garellinek³²⁰ véleményezésre. 1735. június 30-án öt személy megvitatta a tervezetet. Úgy döntöttek, hogy a társaság elnökből, annak helyetteséből és 12 tagból álljon. Már a tagokat is kiválasztották, Bél írta össze a neveket. Hogy kik lehetnek a felírt nevek, nem tudjuk, de bizonyára - néhány kivételtől eltekintve - protestánsok. Korábban azt láttuk, hogy a század elején a protestáns Leibniz, vagy negyedfél évtizeddel később (1749) a szintén protestáns Gottsched személye is ellenérzést váltott ki az udvarban.

Maga Bél szintén kétesnek tartotta az ügy kimenetelét. Perliczinek azt írta, ha Bécsbe utazik, hogy a császárnak átadja a Notitia második kötetét,³²¹ az ügy állásáról beszámol neki. Ugyanezt ígérte Raymannak, de kételkedőbb hangon. Vannak akik pártolják az ügyet, köztük maga a császár. A bizonytalanság okáról azonban hallgat.

Úgy látszik, nem kellett várni a néhány hét múlva esedékes bécsi útra. Tomka-Szászky János már egy hét múlva megírta Ráday Gedeonnak, hogy "a Magyar Társaság füstbe ment, nem tudom, kinek a hanyagságából, vagy éppen szándéka szerint".³²² Perliczi egy későbbi visszaemlékezésében ugyanezen Germeten által felterjesztett tervről azt mondta, hogy az "uralkodó principiumok miatt" nem valósulhatott meg.³²³ Ez egyértelműen a vallási helyzetre utal.

Az új uralkodóban, Mária Teréziában Bélék közel sem találtak olyan jó pártfogóra, mint elődjében. Uralkodásának kezdetén a kitört örökösödési háborúra kellett a pénz. Analóg példaként említhetjük Rotarides Mihály esetét,³²⁴ aki felföldi értelmiségi családból születván, szinte örökölte a Buriusok és a Czivittinger-féle irodalomtörténetírási kezdeményezésekkel való foglalkozást. Soproni tanulmányai³²⁵ után 1738-tól külföldön gyűjtött adatokat: Wittenbergben, Wolfenbüttelben, Hannoverben, Hamburgban, Lübeckben, Berlinben. Közben levelezés révén itthonról is kapott adatokat. 1741-ben Berlinből Mária Teréziához fordult segítségért, mert "ausführliche Historie der Gelehrten und Kirchenwesens dieses Königreichs"-t szándékozik írni. A március 31-én kelt kérvényt

Johann Gustav Reinbeck megerősítette, s tanúsította Rotarides komoly szándékát és rátermettségét. A királynő a Berlinből jött kérvényt bizonyára még kedvező anyagi körülmények közt sem teljesítette volna. Rotarides további németországi városok könyvtáraiban kutatott, Lipcsében Bél Károly Andrással tárgyalt, majd hazatérése után meglátogatta Pozsonyban Bél Mátyást. Aztán a felföldi városok könyvtáraiban és levéltáraiban gyűjtött anyagot, s talán Bél kapcsolatait is felhasználva, kérdőívek alapján mások is dolgoztak neki. 1744 januárjában Lengyelországon át igyekezett külföldre, a határon azonban két nagyobb ládába és nyolc kisebb csomagba pakolt iratait és könyveit lefoglalták. Támogatói egy része (pl. Beer Frigyes Vilmos, ifj. Buchholtz György) nem helyeselték külföldre távozását, s más hittársaival is voltak összeütközései. Végül sikerült kiváltania a lefoglalt kéziratokat, könyveket. Tervezett művének csak bevezető fejezetét tudta megjelentetni,³²⁶ s nem véletlen, hogy benne a külföldi vádaskodások visszautasításai mellett hangsúlyosan kiemelte a vallási tolerancia szükségességét, hisz nyugodt körülmények közt és az óhajtott eredményességgel ő is csak akkor dolgozhatott volna, ha vallási hovatartozása miatt nem kényszerül folytonos nélkülözésekre.

Mária Teréziától Bél Mátyás sem kapta meg Notitiájához a szükséges támogatást, s ebben nagy része volt a háborúknak. A beteg Bélt a kilátástalannak látott Notitia-kiadás nagyon megviselte. Szinte gyógyírként hatott rá, amikor 1746 őszén Joseph von Petrasch felkérte, legyen az olmtzi Societas incognitorum tagja. Bél válaszlevelében külön örült annak, hogy jeles férfiak a társaságnak nemcsak tudós munkájukat, hanem anyagi támogatásukat is följánlották. Visszaemlékezik arra, hogy 12 évvel korábban a magyarországi tervezet azok miatt hiúsult meg, akik magukat a tudomány minden ágában műveltnek, titánoknak tartják.³²⁷ Örül a kedvező előjeleknek, s természetesen köszönettel elfogadja e megtisztelő és baráti meghívást. Kérdése: mi a teendője? Mikor kell küldenie anyagot? Milyen a társaság felépítése, törvényei, kik a tagjai? Petrasch kérdésére válaszolva: kevés Magyarországon a munkát vállalni tudó tudós, a szerzetesrendek szegények, csak a jezsuiták adnak ki évente

műveket. Aztán beszámol Péterffy Károly zsinati határozatokat megjelentető művéről, a szerző személyéről. Petrasch következő levelében közli, hogy frissen megjelent könyvekről kér havi jelentéseket.³²⁸ A kért beszámolókat Petrasch - a társaság által megjelentetett folyóirat tanúsága szerint - megkapta.³²⁹

4. Fischer Dániel kísérlete

Bél Mátyással kapcsolatban többször utaltunk Fischer Dániel nevére. Törekvéseit az alábbiakban részben Tarnai Andor kutatási eredményei alapján ismertetjük.³³⁰

Fischer Dániel családja néhány évtizeddel korábban került be a fel-földi értelmiség közé, mint Bél Mátyás. A Bélnél kilenc évvel fiatalabb Fischer Dániel már papi családból származott, s a wittenbergi egyetemen orvosi diplomát szerzett. Késmárkon kezdett praktizálni, aztán rövid Liptó vármegyei fizikusság után az 1720-as évek közepétől Szepes vármegye főorvosa lett, s ettől kezdve Késmárkon élt.

1717-ben a szepesi Kárpátok leírását azért juttatta el hozzá a szerző, id. Buchholtz György, hogy Johann Kanoldhoz, a boroszlói Sammlung³³¹ szerkesztőjéhez küldje el. Fischer a kéziratot később természettudományos szempontok szerint átdolgozta,³³² ez mintegy jelképesen tükrözi azt, hogy munkásságával a szepességi természetleírók (Fröhlich Dávid, id. Buchholtz György, Augustini - Ab Hortis - Keresztély) tevékenységéhez kapcsolódott. A kárpáti balzsam és más gyógyszerek alapos vizsgálatai és tudományos leírása révén váltak külföldön is ismerettké és használatosakká.³³³ Hasonló céllal vizsgálta és propagálta a gyógyhatású tokaji földet, s patikusaink figyelmét fölhívta arra, hogy az jobb minőségű és hatásosabb, mint a Sziléziából drága pénzen importált. Ugyanerre az eredményre jutott Hermann András a Moller Károly Ottó laboratóriumában megvizsgált besztecebányai sal catharticus-szal.³³⁴ Brückmann szerint Hermann vállalkozásba kezdett, az előállított sőt mázsaszám szállíttatta külföldre. De a magyarországi borok tudományos megalapozású jó híre és a hazai föld más kincsei is gyakori témái vol-

tak a természettudományos folyóiratoknak. Orvosaink vizsgálataikat abban a reményben készítették és tették közzé, hogy általuk a belső és külső kereskedelmen sikerül lendíteniök, s ezáltal idehaza növekszik a közhaszon. Csakhogy a kormányzat ekkor még Magyarország gazdasági életével (a bányászat kivételével) nem sokat törődött: a helytartótanács által kiküldött bizottság tagjai ezen kezdeményezések jelentőségét nem értették meg, de egyéb javaslataiknak sem volt semmi eredményük, mert meg sem tárgyalták azokat. Nem támaszkodhattak a nemességre sem ezen új típusú kezdeményezések, így aztán tőkehiány következtében nem válhattak igazán jelentősekké.

A 18. század első felének orvostudománya elméletileg is segítette a merkantil tervekét. A vérkeringés vizsgálatában arra a következtetésre jutottak a tudósok, hogy az embereket meghatározó ténykedéseket nagyban befolyásolja az éghajlat és a táplálkozási szokások: ez viszont szükségessé tette a nemzeti orvostudományok kidolgozását. Tehát a sajátosan magyarországi betegségek mellett a nemzeti szokások, életmód, éghajlat és földrajzi környezet rögzítése is fontossá váltak. Fischer fia, Károly Dániel 1744. évi disszertációjában³³⁵ az életmód vizsgálatából azt a következtetést vonta le, hogy nemességünk mértéktelen életmódja miatt becsüli kevésre a tudományt. Az apa, Fischer Dániel "De ingenio Hungarorum" című (sajnos csonkán maradt) értekezésében³³⁶ a külföldieknek a magyarok barbárságára utaló vádjait azzal magyarázta, hogy mindez azért jogos, mert a magyarországi tudósoknak nem áll módjukban publikálni: részint a cenzúra, részint megfelelő támogatás hiánya miatt.

Fischer ezen próbált segíteni, amikor a haza természeti leírásával foglalkozó tudósok próbálkozásait, eredményeit közlő folyóirat megindítására tett kísérletet. Vagyis azáltal, hogy publikálási lehetőséget kapnának tudósaink, a külföldiek rágalmai elveszítenék alapjukat - vélte Fischer. A tervezett folyóirat címe is mutatja,³³⁷ hogy a természeti tárgyak és jelenségek leírásán kívül a sajátosan magyarországi betegségekkel foglalkoztak volna, a függelékben pedig egyéb természettudományi (kémiai, matematikai, gazdasági) közlemények kaptak volna helyet.

A folyóirat külföldi mintákhoz hasonlított volna.³³⁸ Fischer és társai a küldött cikkekhez megjegyzéseket fűzhettek volna, de azoknak szövegén nem változtathattak volna: ezért nagyon gondosan elkészített kéziratokat vártak.

A szervezés menete is külföldi folyóiratok és társaságok kezdeteihez hasonlított. Fischer az 1730. évi augusztusi pesti vásárra felhívást nyomtatott ki, s azt a kereskedők Magyarország minden részébe szétvitették. Kifejtette benne, hogy milyen szükséges és dicső volna a hazának, ha egy magyarországi tudós társaság alakulna a hasznos tudományok művelésére. A felhívásból a lipcsei és frankfurti vásárra is küldött, mert a külföldi tudósok csatlakozásától a megvalósítás gyorsítását remélte. A novemberi pesti vásáron már új híradást terjesztett *Consultatio ulterior de universali commercio litterario ad rei medicinae et scientiae naturalis inter horum studiorum amatores instituendo* címmel.³³⁹ Évi két kötet kiadását tervezte, két rajnai forint előfizetési díjjal. A cikkek összegyűjtését ő vállalta, továbbá Hambacher János és Raymann János Ádám (Eperjesen), Liebezeit György Zsigmond (Sopronban), Neuhold János Jakab (Komáromban) és Knogler Márton (Németlipcsében), akiknek jó postai összeköttetésük volt Fischerrel.³⁴⁰

A folyóirat azonban sem az első, sem a második híradásban jelzett időben nem jelent meg, sőt Fischer 1732. május elsején Késmárkról újabb felhívást keltezett.³⁴¹ Benne kifejtette, hogy a magyarországi történelem megírására a békés időszak beálltával a jezsuiták és Bél Mátyás igyekezete által kedvező helyzet alakult ki. A *historia naturalis* ügye közel sem áll ilyen jól. Bél törekvését e területen is méltányolja, de a *Prodromus* hibáit is megemlíti. Külföldi példák alapján ő e tudománytól a hazának és a királynak is hasznót vár. Nem hipotézisek felállítása van szükség, hanem rész munkáknak kell megelőzniök Magyarország összefoglaló *historia naturalis*át. Ez csak úgy lehetséges, ha kiválóan képzett férfiak társaságba tömörülve az ország természeti jelenségeit és tárgyait szorgalmasan kutatják, és eredményeiket tudományos igénnyel leírva teszik közzé.³⁴²

Az Epistola invitatoria utolsó levelén németországi kiadókhöz fordul Fischer, mert Magyarországon nincsenek ekkor még kiadók. Az uralkodóra, a kormányzati szervekre, vagy az általa életmódja miatt támadott nemességre nem számíthatott. Magyarországi előfizetőktől elegendő pénzt nem várhatott. Előfizetések gyűjtésével és levelezések továbbításával próbáltak segíteni a külföldi barátok.³⁴³ Végül nem akadt külföldi vállalkozó, s mivel belföldön csak néhány tudósunknak volt rá igénye, a terv jámbor óhaj maradt.

5. Loew Károly Frigyes felhívása és Perliczi János Dániel próbálkozásai

Az 1730-as évek végén Loew Károly Frigyes (+1741) soproni orvos fordult felhívással kollégáihoz, s kérte segítségüket a pannon flóra leírásához.³⁴⁴ Felhívása az önálló soproni kiadáson kívül a lipcsei Acta Eruditorumban³⁴⁵ és a nürnbergi commercium litterariumban³⁴⁶ is megjelent.

Loew Károly Frigyes sógorát, Windisch János Teofilt (+1732) korai halála akadályozta meg Pozsony növényvilágának teljes kidolgozásában, Flora Pannonica seu Posoniensis című műve kéziratban maradt.³⁴⁷ Loew felhívása úgy tűnik nem járt eredménnyel. A felhívásban általa megnevezett munkatársán, a soproni gimnázium igazgatásából elmozdított Deccard János Kristófon kívül nem akadt segítsége.³⁴⁸ Ő maga támogatta a külföldön Magyarország történetével foglalkozó Schmeizel Márton.³⁴⁹ Korai halála azonban őt is megakadályozta a kezdeményezés befejezésében. Az általa és Deccard (+1764) által elkészített, Sopron növényvilágát leíró mű szintén kéziratban maradt.³⁵⁰

Sopron fontos szerepet játszott a 18. század első felében a magyarországi tudományos közéletben. Jóhírű evangélikus gimnáziumának tanárait és a természettudományokkal foglalkozó orvosokat külföldi társaságok is tagjaikká választották.³⁵¹ A Győr-Sopron-Kőszeg háromszöghöz kapcsolható pietista mozgalom jelentős eredményei nemcsak a magyarnyelvűség művelésében mutatható ki,³⁵² az e területről egyetemet végzett diákok száma is erre utal. Sopron és Győr esetében éppúgy értelmiségi dinasztiák alakultak ki, mint a nagyobb felföldi városokban.³⁵³

Az 1740-es években a bresciai orvos, Francesco Roncalli Parolino *Europae medicina* című művéhez³⁵⁴ adatokat gyűjtve, az európai országok tudós férfiaihoz fordult, hogy tervében segítsék őt. 1746. július 2-án kelt levelével Perliczi János Dánielt kereste fel, s mint másokhoz írt első levelében, kíváncsailag ismertette: Magyarország orvosi gyakorlatáról, az országot lakó népek jelleméről (indoles), s a specifikus gyógy módokról, járványokról és a földrajzi terület újdonságairól írjon. Roncalli nem volt megelégedve a nyomtatásban Magyarországról olvasható sajtósságokkal. Perliczi *De climate Hungariae* címmel készített egy művet, melyben önmagát e szakterület összefoglalásában úttörőnek tartotta: vagyis a Fischerék által alapítani akart folyóirat célként kitűzött feladata, a magyarországi nemzeti orvostudomány művelése, továbbra is csak Európa különböző folyóirataiban és egyetemi disszertációkban folytatódott.³⁵⁵

Perliczi 1742-ben készített tervezetének anyagi kihatásait is felvázolta. Szerinte az ország közepén, Selmecen, vagy Pesten orvosi főiskolát kell létesíteni. Az országban a szükséghez képest kevés az orvos, az ifjak külföldön való tanulása sokba kerül az országnak, s a tehetségesek közül nem mindenkinek adatik meg a peregrináció lehetősége. Ráadásul Magyarországon a természeti kincsek parlagon hevernek. A főiskolát minden rendű és rangú ifjú előtt meg kellene nyitni, vallásra való tekintet nélkül. A tudományos munkásságot folytató hazai orvosok közül lehetne tanárokat válogatni.

1751-ben a tervezetet tárgyalta a helytartótanács. Az ügy előadója, Perbegg József Károly, egészségügyi tanácsos ellenjavaslattal élt, s az egészségügyi bizottság ennek alapján azt javasolta a királynőnek, hogy a nagyszombati egyetemen alapítson orvosi kart. Perbeggnek személyi kifogásai voltak a protestáns Perliczi, s az alapítani akart főiskola vallási toleranciája ellen. A tervezet ugyanakkor megnyerte Gerard van Swieten tetszését, de ő hiába pártfogolta azt. Perliczi későbbi visszaemlékezését így zárta: "Adjon Isten jobb időket, több és jobb patrónusokat az eruditióknak: a protestánsoknak pedig jobb előmeneteleket." Amikor pedig 1769-ben végre a királynő felállította a nagyszombati or-

vosi fakultást, Perliczi elkeseredetten írja, hogy a klérus befolyásával, s nem az ország közepén, hanem annak szögletében valósult meg, ráadásul a protestánsokat kizárták belőle. Pedig "Magyarországba is tanáltattak volna olyan subjectumok, akik egy facultásra való applicatiot talán jobban megérdemlettek volna, mintsem a mostani nagyszombati fiatal, inexpertus, és semmiből még nem ismert csehek és morvajak."³⁵⁶

Perliczi világosan látta a helyzetet. Protestáns tudósaink hasznos tervei nem valósulhattak meg a fennálló viszonyok között: a bécsi kormányzat nem érezte fontosnak Magyarország gazdasági és kulturális fejlesztését a század első felében. Nemeseink többsége pedig - és éppen a tehetősebbek - a katolikus klérus befolyása alatt állt. A vallási elmentétektől megosztott Magyarországon nemcsak a protestánsok szabad vallásgyakorlatát igyekeztek a hatóságok visszaszorítani, hanem - s ez a fennálló viszonyok közt szinte természetesnek tűnik - protestáns voltukat megvalló tudósaink sem kaphattak országos szervezetet, sőt jelentős, állami támogatást élvező szervezetben még egyénileg sem kerülhettek kedvező helyzetbe. Kivételnek könyvelhetjük el Bél Mátyás esetét, mert ő kivételes képességeivel, alkalmazkodni tudásával, majd megalkuvásaival a megszerzett királyi támogatást képes volt magtartani. Remélt áttéréséről is olvashatunk.³⁵⁷

Az 1730-as évek szervezkedési kísérleteinek kudarca, továbbá a török, majd örökösödési háború miatt tudósaink egy ideig nem melengettek újabb országos hatáskörű tudós társaság-terveket. A protestáns értelmiségiekre nehezedő nyomást is fokozta időlegesen a kormányzat a peregrináció, vagyis a tudományos utánpótlás képzésének megnehezítésével. Az 1738-1742 közti országos pestisjárvány egyébként is nagyon sok munkát adott a szervezkedésben fontos szerepet játszó orvosoknak. A kormányzat által már ekkor szorgalmazott orvosi és gyógyszerügyi hálózat megszervezésében,³⁵⁸ a járvány elleni védekezésben szakképzett orvosaink derekasan helyt álltak. A sokat emlegetett Perliczi például 1742-ben főleg a pestis elleni küzdelemben végzett munkájáért kapott nemességet.³⁵⁹ Érdemes felfigyelnünk arra a jelenségre, hogy az 1730-as évek végén - az országos méretű pestisjárvány miatt - gyakoriak a magyar nyelvű, or-

orvosi felvilágosító művek, s ezek jó része "a házi cselédes gazdáknak javokra és hasznokra" jelent meg.³⁶⁰ A már korábban is jeles személyek által (Pápai Páriz Ferenc, ifj. Köleséri Sámuel) művelt orvosi felvilágosítás folytatódott ezzel. Sajnos, a bécsi udvar népjóléti politikája nem karolta fel ekkor még e fontos területet: Mária Terézia rendeletei és a magyar nyelvű művek szorgalmazása csak az 1750-es évek második felétől éreztették hatásukat.³⁶¹

6. Pozsonyi magánkezdeményezések

Pozsonyban, az ország fővárosában, a viszonylag sok értelmiségi közt a század közepén akadtak olyan tudományt művelő és tudománykedvelő személyek, akik társaságba tömörültek. A Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften szervezője az a Windisch Károly Gottlieb volt, aki az olmützi Societas incognitorumban is tevékenykedett, s tagja lett az 1755-ben privilégiumot kapott augsburgi Societas artium liberaliumnak.³⁶²

A korábban a Sonnenfels-féle bécsi Deutsche Gesellschaft (1761) utánzásának tartott pozsonyi társaság 1752-ben kezdte meg működését. Már a 18. században írásba foglalták a társaság történetét, s ez két azonos szövegű másolatban fennmaradt. Ebben a történeti rész mellett a társaság új statútumait, a 84 felolvasott dolgozat címét és a tagok neveit is megtaláljuk.³⁶³

A társaság működésének kezdete formások nélküli, a tagok felolvasták egymásnak munkáikat. Bizonyos okok miatt ezt megszüntették, 1758 végén azonban felújították. 1759. január 17-től aztán rendszeressé váltak a felolvasások.

A statútumok első változata szerint fő feladat – nyilván Gottsched hatására – a német nyelv ápolása. A kétféle változatban fennmaradt törvények későbbike fő feladatul a hazát illető tudományok művelését tűzte ki. A tagokat vallásra, rangra és népfajra való tekintet nélkül választják. A vallási és népfajra utaló dolgokat kerülik. A német nyelvet használják. Szerepel a törvényekben a társaság tisztségeinek leírása, a

társaságba való felvétel módja. Tavasztól ősziig kéthetente, ősszel és télen hetente tartanak egy-egy tag lakásán felolvasást, péntekenként, öt órakor. Ki-ki két témát ajánl kidolgozásra, s amelyik több szavazatot kap, azt kell elkészítenie. A tiszteletbeli tagok nincsenek felolvasásra kötelezve, de szavazati joguk van. Tudománykedvelő személyt minden tag hozhat magával az ülésre. A postai költségekre szükséges anyagiakat a tagok adják össze, mégpedig a felvételnél egy forintot, az egyes felolvasóüléseken pedig hét krajcárt.³⁶⁴

Kéziratunk tagnévsora az alábbi neveket tartalmazza: Windisch Károly Gottlieb, Kempelen Engelbrecht, a pozsonyi harmincadhivatal ellenőre és annak fia, Kempelen Farkas, Kastenholz Honorius Vilmos és Skollanits József Ferenc pozsonyi orvosok, Kern János Mihály evangélikus lelkész, Gold József, Szászky Péter, Fábry Pál és Sautersheim Ignác.

84 felolvasás címét ismerjük, háromnak a szövegét is. 25-ször szerepelt Windisch, 16-szor Kastenholz, 13-szor Kern, 11-szer Skollanits, hétszer Kempelen Farkas, hatszor H. G., kétszer Fábry és Szászky, egyszer Sautersheim és D. St. Nem található az előadók közt az idős Kempelen Engelbrecht és Gold. A címeiből ítélve 55 dolgozat tudományos. Közülük egyikről-másikról gyaníthatjuk, hogy a felvilágosodás irányába mutat. Például az előítéletről szóló. A három ismert szöveg: a soproni kőszénről Skollanitsé,³⁶⁵ a Hell-féle selmezbányai bányagépről Kempelen Farkasé,³⁶⁶ és Sicambriáról Sautersheimé.³⁶⁷

A korabeli történetíró szerint 1762 tavaszán néhány értekezés kiadására is gondoltak, s a kevés tag fontosnak tartotta valamiféle támogatás szerzését. Protektort szerettek volna maguknak, egy, vagy több elnököt, rendes elöljárót, egy seniort és egy titkárt (ezt a tiszteket eddig Windisch töltötte be). Mindezek után következne szabályzatuk jóváhagyatása, majd a tagok számának növelése. A magas rangú támogatóra azért is szükség volna, hogy a társaság néhány tisztviselőjét és a nyomdai költségeket fizetni lehessen. A későbbiekben saját nyomdát lehetne felállítani. Kellene könyvtár és egy olyan terem, ahol a gyűléseket tarthatnák.

A társaság statútumainak jóváhagyására nem került sor, az össze-jövetelek néhány év után megszűntek. Mindezek ellenére ez az első olyan magyarországi tudós társaság, amely a 18. században a tudományok művelésére nemcsak tervezetet dolgozott ki, hanem működött is. Míg korábban (a Bél-Germeten-féle és Fischer Dánielké) a szervezet megalkotása felől kezdték a társaságszervezést, itt egy működő magántársaság próbált magának hivatalos elismertetést szerezni. Figyelemre méltó vonás, hogy eltekintett a tagok vallási hovatartozásától. Anyagi támogatást, uralkodói kedvezményeket azonban nem sikerült szerezni, így nem válhatott tudományszervezési központtá, mindvégig magánkezdeményezés maradt.

Kevéssel a társaság megszűnte utánról, 1764. februárjából való a Torkos Justus János személyéhez kapcsolt pozsonyi Collegium medicum-terv.³⁶⁸ Szintén önkéntes magántársaságról lett volna szó. A két felekezet (evangélikus és katolikus) orvosai már régebben próbáltak egyesülést létrehozni, eredmény nélkül.

A megfogalmazott statútumok szerint a társaságba tömörülő pozsonyi orvosok fő célja egymás segítése, és a közjó előmozdítása. Két senior áll az élen, a két felekezetből választva, s ők évente váltogatják egymást a vezetésben. A napi ügyeket írnok intézi. Mivel az idős Hermann András már nem tudja ellátni az elnöklés feladatát, Perbegg veszi azt át tőle, s egyúttal Torkost conseniorrá választják. Gyűlést a senior hív össze, havonta egyszer, 6-án, öt órára, szükség esetén máskor is. Ott a tagok gyakorlati tapasztalataikról és megfigyeléseikről számolnak be. Minden tag azonos jogú. Szavazásnál a többség dönt. Ha valamelyikük nem tud jelen lenni egy gyűlésen, írásban kell indoklást beadnia. Ha Pozsonyba új orvos költözik, diplomáját és diplomamunkáját a társaságnak be kell mutatnia.

A Collegium medicum tagjaiként szóba jöhető orvosok a már említettek (Hermann András, Perbegg József Károly, Torkos Justus János) kívül: Schwartz János Mihály, Segner János Mihály, Korman Gáspár, Klement Mihály, Kastenholz Honorius Vilmos, Skollanits József Ferenc, Wieland Károly János, Conhard Miklós, Balbus József, Pauer Sámuel. Úgy látszik,

nem mindannyian helyeselték a tervet, s a tagok csekély száma, Hermann halála (1764. május 11.) és a felmerülő vallási problémák miatt a kísérlet csak terv maradt.

1764 nyarán Pozsonyban Pressburger Zeitung címmel heti kétszeri megjelenésű újság indult Landerer Mihály kiadásában. A lap szerkesztője Windisch Károly Gottlieb volt.³⁶⁹ Az újságban hírek és levelek közlése mellett a hazai tudományos élet eseményeiről is olvashatunk, s feltűnnek benne a külföldi tudós társaságok hírei is. A 4. számban Gottsched nyelvtanáról írva a szerkesztő megjegyzése: kíváncsú lenne, hogy nálunk is akadjon egy Gottsched, aki a szép és finom magyar nyelvet a külföldiekkel megismerteti.³⁷⁰ Az 1765. évi 21. számban Körmöcbányáról írt levelében J. W. (Wietoris Jonathán?) arról számol be, hogy egy ismerőse e fáradságos munkát még 1765-ben befejezi.³⁷¹ Windischéknek nem sikerült kiadniuk a Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften ülésein elhangzott előadásokat. Most hasonlókat tehetett közzé, mintegy a hiányzó folyóiratot pótolva, a Pressburger Zeitung lapjaiban. A júliusban indított újság néhány hónap múlva (október 10-én) híradásában közzé is tette, hogy az addig esetleges terjedelmi túllépéseket (függelékeket) rendszeresítik, s bejelentették az újság kiadói, hogy a hetente kétszer megjelenő lapjuk szerdai száma ezentúl fél ív helyett egész íves terjedelemben jelenik meg. Közel két éven át közöltek rendszeresen tudományos híreket, hosszabb kézirat- és könyvismertetések, kisebb értekezéseket a szerdai számokban. Formailag is elkülönül e rész: apróbetűs. Például olyan fontos kérdés kerül elő, mint a tudomány szerepe a társadalomban. Gyakoriak az orvosi, nyelvi és történelmi témák, többször folytatásos közlésekben. E cikkek többsége a Bécsben megjelent, általunk a későbbiekben elemzett Anzeigen című folyóiratban közöltekre emlékeztet. Az irodalmi témák csak 1766 utolsó harmadában tűnnek fel, ugyanezen év végén a terjedelmes szerdai számok megszűnnek, a következő években e szerdai többletek önállóan, mellék-

lapokként kerülnek ki a sajtó alól, irodalmi tartalommal. A tudományos igényű mondanivalóval nem lehetett közönséget szerezni az irodalmi-szórakoztató-erkölcsnevelő témákkal ekkor már - német nyelven - igen.

7. A felekezeti köziség terjedése a tudományos együttműködésben

A történelem és az irodalomtörténet művelése a század közepére folytonossá vált. Ekkor már jelentősek a könyvtárak, kéziratgyűjtemények, magánszemélyeknél is forrásmásolat-gyűjtemények sorakoztak a polcokon. A folytonos új források felmerülése és a publikációs lehetőségek szűk volta miatt tudósaink körében tovább növekedett a levelezés jelentősége. Egy-egy gyűjtemény kezelője vagy tulajdonosa, bekapcsolódva a levelezés-láncolatba, lényegesen tudta bővíteni a nyomtatásban megjelentetett összefoglalásokat (Czvittinger, Bél, Szentiványi stb.). Kiemelkedő értékűnek tartott források rövid idő alatt általánosan ismertekké váltak, vagy új ismeretekkel egészültek ki: így a Hess-féle *Chronica Hungarorum*, a Sylvester-fordította Újszövetség, az *Academia Istropolitana*, a *Corvina*, Janus Pannonius személye. A szaporodó forráskiadványok³⁷² a kéziratok anyagához egyre több viszonyítási alapot adtak.

A század első felének jezsuita történetírói Szentiványi és Timon nyomán haladva dolgozták fel a rendnél összegyűlt forrásanyagot. Itt-ott magyarul is megszólaltak (Spangár András). A renden kívül is nagy hatást kiváltó Schmitth Miklós a nádorok, esztergomi érsekek és egri püspökök időrendbeli feldolgozása mellett a török birodalom történetét is megírta.³⁷³ A század közepén egyre nagyobb befolyásra tettek szert a piaristák.³⁷⁴

A 18. század közepe után a magyarországi tudósok érintkezéseinek közel két évtizedig volt központi alakja Dobai Székely Sámuel (1704-1779), aki a korszak talán legértékesebb hungarika magángyűjteményét mondhatta magáénak. A már generációk óta értelmiségi létformát élő nemesi családból³⁷⁵ származó Dobait Eperjesen Matthaides Sámuel, Sárospatakon ifj. Tsétsi János tanította. Jogi tanulmányai végeztével sokat utazott az országban, Bél Mátyásnak az 1720-as évek végén és az 1730-as

években egyik legszorgalmasabb munkatársává vált, sőt egynémely területen (például paleográfiában) Bél őt tekinthette mesterének. 1741-ben katonának állt be, megjárta az örökösödési háborút. Közben 1743-ban az altdorfi akadémia tagjai közé választotta. Később, 1746 és 1748 közt olaszországi ezredben szolgált. Naplója és emlékkönyve³⁷⁶ arról tanúskodik, hogy katonaként is állandóan könyvtárakat és tudósokat látogatott. Jól megtanult olaszul és franciául, sok könyvet vásárolt mindkét nyelven, s azokat 1753-ban Eperjesen történt letelepedése után magyar vonatkozású könyvekre, kéziratokra, oklevelekre, érmekre cserélte.³⁷⁷

Dobai személyénél tudtuk először kitapintani azt a jövőbe mutató, a későbbiekben folytonossá váló tényt, hogy a felekezeti különbségeket áttörte a tudományos kutatás igénye. A korábbi időszakokban inkább csak szembenállásokra hozhattunk példákat, a kapcsolatok esetlegesek voltak.³⁷⁸ A század közepére megingott a jezsuiták egyértelmű vezető szerepe, részint az egyházmegyék és piaristák megerősödése, részint új eszmék beszivárgása miatt, így egy kicsit e rend, vagy legalább egyes tagjai nyitottabbá váltak. Az 1750-es évek közepe után hosszan tartó levelezés kezdődött a jezsuita Kaprinai István és Dobai Székely Sámuel között, s e találkozási pont azért jelentős, mert Dobai gyűjteménye eddig főleg a protestáns adatgyűjtés eredményeit foglalta magában. Ettől kezdve a század első felében egymással párhuzamosan haladó jezsuita és protestáns részről összegyűjtött, s még nem publikált adatok cserélődtek egymással. Az 1760-as évek elejétől más szerzetesekkel is felvette a kapcsolatot Dobai,³⁷⁹ az évtized végén pedig olyan jeles vállalkozásokat támogatott, mint Koller Józsefé,³⁸⁰ Kerchelich Ádám Boldizsáré³⁸¹ Weszprémi Istváné,³⁸² Horányi Eleké.³⁸³ Véleményét nagyra tartotta Kollár Ádám Ferenc és Benczur József, Cornides Dániel és Pray György. Csak néha kísértte egy-egy óvatos megjegyzés a katolikusokkal való levelezését, például Kaprinai 1769. december 12-i levelének utóiratában azt kérte, hogy "soha a leveleimet egy Jesuitával se közöllyed, akár melly barátságos legyen hozzád".³⁸⁴

Az 1760-as években e felekezetek közti levelezés egyre általánosabbá vált, gyakran éppen Dobai javaslatára.³⁸⁵

8. Bécsi magán- és központi kezdeményezések:

Kollár Ádám Ferenc és Tersztyánszky Dániel

1763. február 4-én Kollár Ádám Ferenc, a bécsi császári könyvtár őre magyarországi tudós társaság-tervet közölt levélben Dobaival.³⁸⁶ Korábban már értékes adatokat kapott munkájához tőle.³⁸⁷ Egyúttal társasági tagnak kéri, és kíváncsi véleményére: lehetségesnek tarja-e a tervezet megvalósítását. A tervezet a Bél-Germeten-félénél szerényebb, nyilván azért, mert Kollár Bécsben élt, jelentősebb számú magyarországi tudós havi, vagy alkalmi összejövetelére azonban csak Pozsony jöhetett volna szóba.

A tervezett társaság szabályai: Minden rendű és vallású magyarországi személy tag lehet. Ki-ki azt a területet (természeti, gazdasági és polgári történet) művelheti, amelyiket akarja. A tagok havonta egyszer leírják megfigyeléseiket és feltalálásaikat, s postán elküldik társaiknak. A terjedelem ne haladja meg a fél ívet. Akinek ellenvélménye van, elmondhatja. A munkát mindig a legközelebb lakó társnak kell elküldeni, és dátummal kell ellátni. A társaság elnökét és titkárát (historicus) szavazattöbbséggel élete végéig választják. Az elnök köteles szem előtt tartani a társaság javát és a közjót. Javaslatára az arra érdemes dolgozatokat napvilágra kell hozni.

Abból hogy a tudósok különböző tájakon élnek, származhat haszon is: az ország viszonyait így rövid idő alatt és reálisan meg lehet ismerni. Különösen a gazdasági megfigyelések és újítások járnának nagy haszonnal. A történetírás számára feltárnák a régi dolgokat, a jelenbelieket pedig a valóságnak megfelelően hagynák az utókorra. Kollár sok latolgatás után a társaságot megvalósíthatónak tartotta. Egyeseket esetleg elriaszt, vagy megakadályoz a tetemes postaköltség. Csökkentené azt, hogy a tagok létszáma egyelőre csak 12 volna. Ha még ez is terhes lenne, a királynőtől portómentességet lehetne kieszközölni.

Dobai Kassára, Kaprinai Istvánhoz küldte Kollár levelét, kérvén az ő és jezsuita társainak véleményét.³⁸⁸ Kaprinai, vagy más jezsuita választ nem ismerjük.

Kollár kérésének megfelelően Dobai másoknak is írt: a debrecenieknek, patakiaknak és erdélyieknek. Dobainak az az aggálya, hogy kevesen vannak olyanok, akik havonta tudnak, vagy akarnak valamit kidolgozni, mert közfunkciók, vagy házi elfoglaltságok akadályozzák tudósainkat. Gazdasági témáról pedig nincs aki írjon. Tagokul Bányai István sárospataki tanárt, Ráday Gedeont, Podmaniczky Jánost és Sándort ajánlja.³⁸⁹

Bányai István számára az kétséges, hogy a társaságban a protestánsok szabadon kifejtethetik véleményüket. Különösen kétséges ez a polgári és a gazdasági történetírás területén.³⁹⁰

Sinai Miklós debreceni tanár véleményének érdemi része: A társaság létrehozható. Abban Kollárnak elnöki tiszt jár, hírével és helyzetével is sokat segíthet. A tervezetben azonban nincsen világosan kifejtve, hogy a beküldött dolgozatok szövegéhez az elnök és a titkár hozzányúlhat-e. Ha igen, mennyiben változtathat és javíthat azon? Mert ez sértheti a jobbakat. Ha nem, az a színvonal rovására megy. Az volna a legjobb, ha a tagok évente legalább kétszer találkozhatnának. Nincsenek kiküszöbölve azok a nehézségek, amelyek korábban megakadályozták egy ilyen társaság létrejöttét.³⁹¹ A tervezet azt feltételezi, hogy a jövőbeli társasági tagok mindenütt tisztességgel és anyagiakkal rendelkeznek. Ha a tagok e területen magukra maradnak, nem tudnak a közvélekedésnek eleget tenni. Köztudott, hogy a párizsi, londoni és berlini társaságok jeles tagjai nem nélkülözik sem a nyugalmat, sem az anyagiakat. Magyarországon nincsen annyi művelt férfiú ezek birtokában, amennyire szükség volna egy társasághoz. A fogatkozást csak az uralkodó gondoskodó rendelkezése és közadakozás tudná orvosolni. Őt például szinte eltemeti az iskolai munkák terhe.³⁹² A haza polgári történetírását művelné ő, de ehhez fontos volna, hogy nemeseink okleveleit és iratait tanulmányozhassa.³⁹³

Sinai április végén és május végén érdeklődött Dobainál a tervezet sorsáról, később nem került szóba a fennmaradt levelekben az ügy. Dobai kérésének megfelelően a debreceni kollégium tanáraival, a város előkelőségeivel és az orvosi tudományokkal foglalkozókkal ismertette Sinai a tervezetet. Kazzay Sámuel patikus válasza: "Én ahhoz képest nem szólok,

mivel sem pap, sem professzor nem vagyok ... Másokra hagyom azon szép societas dolgait, mert az is csuda, hogy én csak könyvet is vehetek kezembe az én sok bajaim és dolgaim miatt."³⁹⁴ Dobai többi debreceni levelezőpartnere (Domokos Lajos és Márton, Weszprémi István, Varjas János, Hatvani István) érdemben nem reagált, véleményüket nem ismerjük.

Szilágyi Sámuel Medgyesről felemlíti az 1730-as évek kísérletét.³⁹⁵ Ő megvalósíthatónak gondolja most a tudós társaságot. Tagokul Erdélyből Lázár János grófot, Haner Györgyöt és Bod Pétert javasolja. A múlton okulva azonban úgy véli, királyi támogatás nélkül most sem fog sikerülni a terv.³⁹⁶

Az év folyamán meglátogatta Dobait Eperjesen Cornides Dániel. November 15-én azt írja Kollárnak, hogy az erdélyiek támogatják a tervet: írjon Szilágyi Sámuelnek és Cornides Dánielnek.³⁹⁷

A következő években csak bizonytalan híresztelések olvashatók tudósaink magánlevelezéseiben: egy akadémia (= egyetem) erdélyi felállításáról beszélnek.³⁹⁸ Ezek a híresztelések összefüggnek a közben ténylegesen is szóba kerülő magyarországi protestáns egyetem felállításának gondolatával. Különösen feltűnnek a mindig jólértésült Benczur József provokáló levelei.³⁹⁹ Lehetséges, hogy e levelek csak tájékozádsul szolgáltak.

Benczur szoros baráti kapcsolatban állt Kollár Ádám Ferencével. Kollár a számára kellemetlen kimenetelű 1764. évi országgyűlésen történtek után⁴⁰⁰ nem foglalkozott többé magyarországi tudományszervezési kérdésekkel. Bár tudományos körökben nem fordultak ellene, a klérushoz és a jezsuitákhoz tartozók érthetően nem fogadták volna el vezető szerepét. Már 1762-ben a magyar királyok főkegyúri jogáról szóló műve⁴⁰¹ kapcsán is feltűntek a tudóslevelekben a disszonáns hangok. Protestáns tudósaink is féltetni kezdték jezsuitáktól indult szövetségesüket. Kollárnak "nagy protekciója van", de most "nagy emberekkel fogta meg a fűrészt végét".⁴⁰² Hatvani István országgyűlés utáni véleménye: "... hibázott Kollár Uram, hogy a Dieta előtt, az ott teendő propositiókat kopja hegyre tette. Nem jó a bika előtt veres nadrágot mutogatni. De hiszen nem féltem én Őtet: elvégzi a maga dolgát."⁴⁰³ Sinai Miklós úgy vélte,

hogy "kezdi szemeit nyitogatni a mi udvarunk is Róma és az ő praetensioi eránt".⁴⁰⁴ Szilágyi Sámuel szerint "Kollár tele tűzzel van a helyén, talán nem ártana könyörületesebben bánni velle; mert ... ugyan tsak Haza fia lévén, s jobb oldalára fordulván tudományától sokat lehetne reménleni jövőendőbe".⁴⁰⁵

Dobaiék hiába várták Kollár véleményét a tudós társaság ügyéről, az leveleiben egyáltalán nem érinti a témát. Arról azonban nincs szó, hogy Kollár lemondott volna a hazai történelem műveléséről. Tovább gyűjtötte az anyagot, s elsősorban a jezsuiták anyaggyűjtéséhez szeretett volna hozzájutni. Ezért vált számára fontossá Kaprinai István és Pray György személye.

Szakirodalmunk egy része szerint Kollár a megnyerni szándékolt tudósok segítségét (tudniillik a bécsi császári könyvtár és saját gyűjteményének anyagával) úgy gondolta, hogy a segített személyek is az udvar szolgálatába állítják tollukat. Erre azonban sem Kaprinai, sem Pray nem volt hajlandó. Kollár ezen magatartása, tollának eladása annyira beleivódott az egykorú köztudatba, hogy már életében kialakult róla a vélemény, hogy ő "a tót Socrates, ... kit a koncz miatt nem lehetett a jó részére állhatatosan megnyerni".⁴⁰⁶

A tehetségét, nagy tudását a kincstári vagyon gyarapításának szolgálatába állító Kollár tevékenységének megítélésében egymástól nagyon eltérők a kutatók véleményei.⁴⁰⁷ A kérdés azért is bonyolult, mert a közvélemény gyakran nevezi lefizetett embereknek a hatalommal együtt jót akarókat. Pedig éppen ekkortájt a bécsi népjóléti politika és néhány orvosunk együttműködése ennek ellenkezőjét mutatta. Csakhogy a múlt értékelése kényes terület. A kiemelten támogatott tudósoktól természetesen azt várta el az udvar, hogy dolgozataik, tevékenységük az adott helyzetet igazolják, s a politikai célokat támogassák. Ezért kellett gyakran megalkuvásra kényszerülnie Bél Mátyásnak. Kollár és Benczur önként vállalták e feladatot. Jellemző példa Weszprémi István esete: 1770 előtti, udvarral való kapcsolatai segítették orvosi népfelvilágosító munkáját, az együttműködést azonban a magyar múlttal való, Bécsnek nem tetsző irányú foglalkozás megszüntette.⁴⁰⁸

Kollár és Benczur baráti köréhez tartozott - a század hatvanas éveiben még mindenképp - Tersztyánszky Dániel (1730-1800). 1748 és 1755 között Pozsonyban tanult, ahol tanúja lehetett Windischék próbálkozásainak. Tanult Altdorfban, Erlangenben és Stuttgartban. 1761-ben Bécsbe tért vissza, s ott kapcsolatba került Kollárral; annak gyakran végzett másolói munkát.⁴⁰⁹

Tanulságos és lényegesen újat mondó Tersztyánszky 1766. február 12-én Dobaihoz írt levele. Kettejüket korábbi pozsonyi ismeretségükön kívül a két család kapcsolatai⁴¹⁰ és az is összekötötte, hogy Altdorfban a tanárok nagyra tartották Dobait. Az említett levélben szó van a Kollár-féle tudós társaság-tervről is.

"Hogy barátunknak a magyarországi tudós társaság alapításáról egykor Veled közölt tervét nem helyeselted, az bizony nekem, igazán mondom; nagyon nem tetszett. Az én kezdeményezésemmre (me auctore) kezdte ő melengetni azt a tervet, és az én javaslatomra (me suasore) írt Neked. Hidd el, tudom, mit segítenek a tudós honfiak (populares) vállai, s mit akadályoznak meg. Ezért határoztuk el, hogy olyan dolgokkal foglalkozunk, melyek mind a hazának, mind az uralkodónak hasznosak volnának, továbbá Európa összes műveltjének, ha nem is volna elegendő, de legalább tetszésére volna.

Én azon idők után, hogy barátunk felhagyott a tervvel, mindent megpróbáltam. Magát Kaunitz herceget és több államtanácsost is segítségül hívtam, de történt valami, amit nem merészelek értelmezni. Méltányolják javaslataimat, de nem tették magukévá, azt hozván fel ürügyül, hogy nem akarják a magyarok ügyébe beleártani magukat. Azon dolgok következtek, amelyekre gondoltam: vallásunk dolgairól és az udvar hasznáról csakugyan remek határozat született. A mieinknél, az előbbi veszélyre tekintettel nem tettem próbát, hogy őszintén előadjam dolgomat, abban reménykedve, hogy nem lesz ez mindig így."⁴¹¹

Az idézett részből, bár annak utalásait nem mindenhol tudjuk konkretizálni, kirajzolódik előttünk a kép, hogy Tersztyánszky a magyar hatóságokat megkerülve, azok és a tervezetet megfogalmazó Kollár nélkül próbálta tető alá hozni a tudós társaság ügyét. A Dobain keresztül hoz-

zá is eljutott véleményekből nyilvánvalóvá válhatott számára (ezt sugallták a korábbi kudarcok is), hogy csak megfelelő pártfogó, vagy valaminémű anyagi támogatás tenné lehetővé annak működését. Dobai, a fentebb idézett vélemények alapján nem tartotta megvalósíthatónak a hozzá Kollár által elküldött tervezetet. Ebből viszont az is következik, hogy egy esetleges uralkodói jóváhagyás esetén sem válhatott volna a Kollár vezette tudós társaság az ország színe-javát összefogó szervezetté. Tersztyánszky tanult az esetből: következő tervét ezek figyelembevételével alkotta meg. Egyébként 1766-ban személyesen is meglátogatta Dobait Eperjesen.

A levél egyértelműen bizonyítja, hogy Tersztyánszky nem szürke írnok volt Kollár mellett. Nem a tervezet eltulajdonításáról van szó, hiszen ugyanezen levél margójára Kollár saját kezűleg írt néhány sort.⁴¹²

Az ismertetett adatok figyelembevételével az alábbiak szerint rekonstruálhatjuk az 1763. évi tudós társaság-tervezet létrejöttét.

A külföldi tanulmányútjáról hazatért Tersztyánszky Dániel - korábbi pozsonyi és külföldi élményei, tapasztalatai alapján - a császári könyvtár magyarországi származású őrében, Kollár Ádám Ferencben vélte felfedezni azt a személyt, akinek vezetésével magyarországi tudós társaság létrehozását remélhette. Úgy látszik, Kollár nem hitt a terv megvalósíthatóságában. Ezért beszélhette rá Tersztyánszky arra, hogy Bél volt munkatársához, Dobai Székely Sámuelhez küldje el véleményezésre a tervet. Dobai ifjú korában jó viszonyban volt a később Olmützben társaságot alapító Joseph von Petrasch családjával.⁴¹³ A tervezet megkapása előtt már egy éve baráti levelezést folytatott Kollárral. Kollár ezen események hatására Benőzur közvetítésével ekkor szerezte meg Bél Mátyás hagyatékának egy részét. Kollár és Tersztyánszky Dobai leveleiből jól tudták, hogy az az ország valamennyi jelentős tudósával - köztük Kaprinai Istvánnal és más jezsuitákkal - szintén kapcsolatban áll. Ezért esett a választás éppen őrá, ezért kérte őt Kollár a tájékozódásra.

Dobai Székely Sámuel "felmérése" alapján az ország több helyén (Eperjes, Sárospatak, Debrecen, Erdély) élő tudósaink véleményét ismerhette meg. A Bécshez közelebb élőket (pl. a pozsonyiakét) Kollár, és

főleg Tersztyánszky jól ismerhették. A részben korábbi kísérletekre alapozott aggályok egyértelművé teszik, hogy már csak azért sem jöhetett létre Magyarországon tudós társaság, mert tudásaink nem rendelkeztek tisztos nyugalommal és anyagiakkal, s főleg ez az oka annak, hogy számuk sem volt túl nagy. A vallási helyzet a korábbi évtizedekhez képest ugyan változott, de még mindig kérdésesnek tartották, hogy a protestánsok történeti kérdésekben szabadon kifejthetik-e véleményüket. Bizonyára a még mindig meglévő és tudományos ügyekre is árnyékot vető felekezeti elfogultság az oka annak, hogy Kaprinai nem válaszolhatott a kérdésre, vagy legalábbis nem a szokásos és kért módon, levélben tette ezt. Persze az is lehet, hogy a 11 év után a jezsuita rendet otthagató Kollár személye közrejátszott ebben. A tervezet nem érinti az óhajtott társaság anyagi alapjait, a hozzászólók azonban ezt is felvetették. Királyi támogatás nélkül nem fog sikerülni - mondja Szilágyi Sámuel. Sínai emellett felvetett egy később hazánkban jelentőssé vált gondolatot is: az uralkodó gondoskodása mellett közadakozásra kell támaszkodni.

1771 elején Mária Teréziához jutott egy Magyarországon felállítandó tudományos akadémia tervezete.⁴¹⁴ A pozsonyban alapítandó Academia Augustát az ismeretlen javaslattevő négy osztályúra tervezte: I. Filozófiai. Ide tartozik a fizika, matematika és alkalmazott tudományai is. II. Történeti és államjogi. III. Mezőgazdasági. IV. Tudománypolitikai: felügyel az iskolákra, és irányítja az általános művelődési kérdéseket. Ide tartozik a magyar nyelv művelésének kérdése is. Az akadémia tagjai a szokásosak: fizetések, tiszteletbeliek, meghívottak és növendékek. Élén kinevezett protektor állna. A tagokat választanák, de a taggá váláshoz királyi megerősítés szükséges. Egyháziak is tagok lehetnek, szerzetesek kivételével. A protestánsokat is fel kell venni. S miként egykor a berlini és szentpétervári akadémiákon történt, híres tudósokat kell külföldről meghívni (a második és harmadik osztályba különösen), hogy az egyes tudományokban megfelelő színvonalon kezdhesen munkához a társaság.

Az üléseket igazgató vezetné. Az osztályok élén aligazgató és kancellár állna. Hetente kétszer lennének osztályülések, kéthetente pedig összesített ülés.

A tudósaink által problematikusnak gondolt anyagiakat nagyvonalúan intézte el a szerző: az egykori széplaki és szekszárdi bencés apátságok jövedelmét, mintegy 20.000 forintot gondolta e célra fordíttatni. Szék-házul Pozsonyban Kutscherfeldt tanácsos örököseinek házáat javasolta.

Az uralkodó és a nemzet összefogását szeretete volna a javaslattevő az akadémiával is szolgálni. Arra gondolt, hogy az akadémia felkészítene az ország közvéleményét egy előbb-utóbb esedékes országgyűlésre.

A bécsi államtanács tagjai 1771 márciusában az alábbi indoklással utasították el a tervet:

Nemzetnevelő "iskola-akadémiá"-ra nincs szükség, a magyarországi ifjak tanulhatnak a bécsi akadémiákon, vagy az újjászervezett nagyszombati egyetemen. Tudományos akadémiája Bécsnek sincsen. Az országgyűlésre való előkészítés különösen bosszantotta a tanácsosokat. A tervezet készítője is elismerte, hogy Magyarországon a személyi és dologi adottságok sincsenek meg. Inkább Bécsben kellene tudományos akadémiát alapítani.⁴¹⁵

Mária Terézia egy - ismeretlen - katolikus magyar tanácsadójának az a véleménye, hogy tudományos akadémiát nem nevelési céllal, hanem a tudósok foglalkoztatására szoktak alapítani. Katolikus magyarokból még nincs egy akadémiára való tudós, a külföldi egyetemeken végzett protestánsok felvételét pedig nem ajánlja, mert azok gyakran terjesztenek veszedelmes tanokat. Ha a nagyszombati egyetem majd elegendő számú tudóst képez ki, akkor kellene akadémiát alapítani. Az akadémia világi jellegű intézmény lenne, s az egyházi jövedelmet nem tanácsos ilyesmire felhasználni.

A tervezet nem került magyar hatóságok elé. Szerzőjeként a szakirodalomban felmerült Kollár Ádám, Benczur József, Tersztyánszky Dániel és Teleki József neve. A szerzőség kérdésében nem tudunk állást foglalni. Érveket csak Fináczy Ernő hozott fel Tersztyánszky mellett.⁴¹⁶

Csóka J. Lajos, és tanulmányai alapján szakirodalmunk Kollár Ádámnak tulajdonította az 1771-1776 közt Bécsben megjelent folyóiratot, az Allergnädigst privilegirte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländern-t (a továbbiakban: Anzeigen), és az azt kiadó társaság meg-

szervezését,⁴¹⁷ azon érv alapján, hogy az első évfolyam elejére írt előszóban az szerepel, hogy a folyóiratban aszerint dolgoznak, amint azt kilenc évvel korábban eltervezték.⁴¹⁸ Vagyis, vonja le a következtetést Csóka, Kollár a folyóirattal régi eszméjét valósította meg, aztán a háttérből irányított, a tényleges szerkesztést pedig Tersztyánszkyra bízta.⁴¹⁹

A kortársak a folyóirat létrehozójának egyértelműen Tersztyánszkyt tartják. A Csóka által idézett mondatot az 1763. évi tervezetről mondták alapján írhatta Tersztyánszky is. Mivel a folyóiratot nemcsak a magyarországi sajtó történetében, hanem tudósaink szervezkedésében is jelentős hely illeti meg, nézzük meg kicsit közelebbről a kérdést.

Az Anzeigen 1771-1776 közt jelent meg, hetente, egyíves terjedelemben, negyedréti alakban, Bécsben. 1771-ben júliusban indult, s 1776. június végén szűnt meg. Régebbi szakirodalmunk felfigyelt arra, hogy a folyóirat címe szerint a kiadó társaság kezdetben (1771-1772) az egész monarchiát szeme előtt tartotta, s rendkívül sok praktikus tudnivalót közölt. Később aztán egyre gyakrabban csak magyarországi témák fordulnak elő benne, s tudományos cikkek veszik át a gyakorlati dolgok helyét.⁴²⁰

A folyóirat megindulását megelőzte egy híradás kinyomtatása Ankündigung von der Herausgabe der kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erbländer címmel.⁴²¹ Ebből pontosan tájékozódhatunk a hetilapot kiadó társaság szándékáról, terveiről. Erre a híradásra és tervezetre utal szinte minden évfolyam előtt a bevezető cikk, így furcsa, hogy a korábbi kutatás azt feltételezte, hogy e társaságnak sem szervezete, sem szabályzata nem volt.

Jóakaró patrioták társasága már néhány évvel ezelőtt elhatározta - olvassuk a híradásban -, hogy híreket gyűjt valamennyi császári és királyi örökös tartományból az iskolaügy, tudományok és művészetek, bel- és külkereskedelem, gyár- és kézműipar, mezőgazdaság stb. témákról, és azokat Bécsben kinyomatja. Tervezetüket most az uralkodó engedélyezte. Philippides von Gaya alsóausztriai kormányzótanácsos irányításával és felügyeletével dolgoznak. Figyelmük csak a monarchiára terjed ki.

A tervezet a híradással együtt jelent meg, Entwurf zu den kaiserl. königl. privilegirten Anzeigen aus sämmtlichen kais. kön. Erbländer címmel. Többször hangsúlyozza a közhaszonra való törekvés szellemében dolgozást. 15 pontban sorolja fel azokat a témákat, amelyekről folytonosan tájékoztatni akarják polgártársaikat.

Tersztyánszky már 1766-ban éreztette Dobaival, hogy bármilyen tudós társaság megszervezése csak úgy lehetséges Bécsben, ha az nem csak, és nem elsősorban a magyarországi tudósokat fogja össze. A hatóságoknál a többségükben protestáns tudósaink nem számíthattak támogatásra. Az Anzeigen nem azzal a céllal indult, hogy a magyarországi honismertetés szolgálatába álljon.

Kollár Ádám tudhatott e tervről, hisz nyomtatásban megjelent. Az azonban nem valószínű, hogy most is megbeszélte Tersztyánszky vele e tervet.⁴²² Nemcsak a folyóirat munkatársai tulajdonították egyértelműen és csak Tersztyánszkynek az alapítást, hanem a hasonló profillal megjelenő bécsi folyóirat, a Realzeitung egyik munkatársa is.⁴²³

Az Anzeigen egyre inkább a magyarországi tudósok fórumává vált, Bél Mátyás munkásságát folytató folyóirattá. Ebben szerepet játszhatott, hogy Bécsben a néhány hónappal korábban indított Realzeitung gazdasági értekezések közlésében, könyvek ismertetésében jobb szerzői gárdát tudhatott maga mellett, magyarországi témák azonban egyre ritkábban fordultak elő benne. A már 1773-ban anyagiakkal küzdő Tersztyánszky a változást nyilván nem akarata ellenére engedte megvalósulni. A folyóiratban a rovatok száma egyre csökkent, majd háromban állapodott meg, s szinte kizárólag Magyarország történelmi és természeti ismertetésével foglalkoznak a cikkek, többnyire folytatásos sorozatokban. Az ismeretterjesztő jelleget egyre inkább kiszorította a tudományos igény. A cikkeket csak monogramokkal jelölték, így a szerzők megállapítása nem mindig egyszerű. Azt sem tudjuk, hogy a szerkesztő Tersztyánszky változtatott-e a kapott cikkek szövegén, s miért nem közölt le minden megkapott cikket. Nem tudjuk pontosan, hogy mi volt von Gaya tanácsos szerepe, s mi a folyóiratot kiadó Emerich Baderé.

A szervezés során Tersztyánszky ugyanúgy járt el, mint az 1763. évi tervezet esetében. Most is Dobai Székely Sámuelhez fordult, annak véleményét és segítségét kérve, hogy tájékozódhasson a magyarországi tudósok között. Von Gaya tanácsos egyébként korábban Eperjesen meglátogatta Dobait.⁴²⁴ Dobait és Cornidest mindenképp szeretnék megnyerni. A társasághoz tartozás feltétele az - írja Tersztyánszky -, hogy az arra méltó társakat eligazítják ebben az ügyben, mégpedig Dobai a Kelet-Felföldön, Cornides pedig Erdélyben, és ha valami említésre méltó dolog adódik, időben jelentik. Természetesen a híradást és a társaság tervezetét is megküldte Tersztyánszky mindkettőjüknek. Dobai azonban ekkor már öreg és beteges, gyűjteményének egy részét eladta. Úgy tűnik, nem fejtett ki különösebb aktivitást most, bár néhány cikkhez kétségtelenül szolgáltatott adatokat.⁴²⁵

Cornidesnek azt írta Tersztyánszky, hogy a társaság csak azokat hajlandó tagokká választani, akik írnak a folyóiratba. Cornidest ő már szóba hozta, s amikor ő és más tagok óhajtják csatlakozását, taggá válhat.⁴²⁶ Később elküldte az 1771. november 5-én Frankfurt am Mainban megjelent Journals-Anhang egy levelét, mely az Anzeigen megindulását és tematikáját ismertette. A társaság Cornidestől várja az erdélyi híreket, mégpedig tudományokban és nyelvekben jártas férfiak ajánlását, könyvismertetéseket, könyvtárak, kéziratok és más gyűjtemények bemutatását, kereskedelmi és mezőgazdasági, de különösen a bányászattal foglalkozó cikkeket, és más, olvasásra méltó anyag is jöhet - írja Tersztyánszky.⁴²⁷

Cornides Erdélyből való távozta után is próbált rábeszélni másokat az Anzeigenbe való írásra. Így például Szarka Jánost.⁴²⁸

Czirbesz Jónás András Cornidesnek rendszeresen beszámolt arról, hogy mely témákról küld cikkeket az Anzeigennek. Iglón nem volt más választása, mint elfogadni az Anzeigen - ténylegesen az általa nem nagyon szeretett Tersztyánszky - által felkínált lehetőséget. Ha nem ezt teszi, sok kortársához hasonlóan a névtelenségbe süllyed, vagy csak a maga szórakozására írogat. A szenvedélyes műgyűjtő az előzőt választotta.

Saját bevallása szerint mindig sietnie kellett, a témákat nem érlelhet-
te ki: eléggé.⁴²⁹ Ő is segítette Ab Hortis Sámuel anyaggyűjtését a cigá-
nyok történetének és szokásainak alapos leírásához.⁴³⁰

Benczur József és Kollár Ádám sok utalással teli levelezéséből
szintén kiderül, hogy Kollár csak néhány cikket írt az Anzeigenbe,⁴³¹
annak létrejöttében és szerkesztésében nem vett részt. Benczur mást írt
Kollárnak, mint Dobainak. Hogy miért tette, nem tudjuk. Aztán össze-
különböztetett Tersztyánszkyval is, valószínű ezért nem közölte az hoz-
zá küldött írásait.⁴³²

Az utolsó két évben az Anzeigen rendszeres munkatársává vált Sei-
vert János⁴³³ és Kriebel János.⁴³⁴ Rendszeresen dolgoztak már korábban
is a folyóiratban: Klein Sámuel⁴³⁵ és talán annak atyja, Mihály, Ab
Hortis Sámuel.⁴³⁶ Alkalmilag, egy-egy beküldött levéllel, tudósításokkal
mások is megtisztelték a lapot, így Perliczi János Dániel és Weszprémi
István,⁴³⁷ Csapó József,⁴³⁸ stb.⁴³⁹

A folyóirat első évfolyama elé 1772. januárjában írt előszó arról
értesít bennünket, amit Tersztyánszky leveleiben is közölt Dobaival és
Cornidesszel: a kitartó munkával létrehozott társaság nem magyarországi,
hanem az örökös tartományokban élő tudósokat igyekszik összefogni, s
azok nagy része nem Bécsben él. A tagok hivatalos elfoglaltságaik mel-
lett dolgoznak a közhaszon érdekében, s másokat is buzdítanak erre.
Mindent nem tárnak a társasággal kapcsolatban az olvasók elé, mert a
tapasztalat azt mutatja, hogy még baráti körben is veszélyes kinyilvání-
tani szándékaikat.

Az évente megírt előszókból megtudjuk, hogy a szerkesztő is észre-
vette a profilváltozást. De méltánytalan lett volna a tartalmas tudomá-
nyos cikkeket nem kinyomtatni. 1776 elején már megfogalmazta a bevezető
a legnagyobb bajt: a tagok többsége távol lakik, és hivatali kötele-
ségei mellett kevés ideje marad. Így nem csoda, ha a gazdasági leírások
teljesen elmaradnak.

A folyóiratban és a magánlevelekben előforduló terminológia szerint
a folyóiratba írók egy része tagjává vált a Filippides von Gaya taná-
csos által irányított társaságnak, amelynek működését császári jóváha-

gyás engedélyezte. Mások csak közreműködők (Mitarbeiter). A titokzatos-ság és ezen adatok ellenére is úgy tűnik, hogy a társaság csak formális volt. Tersztyánszky Dániel azonban, ismerve a korábbi magyarországi tudós társaság-alapítási kísérleteket és az azzal kapcsolatos véleményeket, evangélikus vallású tudósaink bevonásával néhány évig életben tudta tartani a folyóiratot. A felkínált lehetőséggel azonban nem élt még evangélikus tudósaink mindegyike sem. Támogatás hiányában, s néha az egymás közti torzszalkodás miatt is, a bevont szerzők nem győzték teleírni az íves terjedelemben megjelentetett folyóiratot az anyagiakat biztosítók kívánalmainak is megfelelően.⁴⁴⁰

Közben Bécsben 1770-től szervezett formában működött néhány évig a Schier Pál Xystus ágostonos szerzetes által létrehozott Societas litteraria Augustiniana. Schier a rend könyvtárosaként működött, a jezsuiták pozsonyi gimnáziumában töltött tanulmányi éveire (1738-1745) mindig szívesen emlékezett vissza. Az osztrák-magyar rendtartományban élő társaiból alakult társasággal a tudományos munka kordinálását próbálta megvalósítani. Írásba foglalt szabályzat rögzítette a tagok feladatait. Szerepelt ezek közt a történeti forráskritikai módszer kérdése és a létrejött munkák kiadása. Ha egy tag halála után hagyatékában kész kéziratot találnak, azt társai megjelentetik - írta elő a szabályzat. Schier 1772-ben bekövetkezett halála után hagyatékából Martinus Rosnak rendezte sajtó alá az elkészült műveket. Schier művei közt sok akad, amely Magyarország történetével foglalkozik (s nemcsak az ágostonosok történetével). Megjelent pl. a Bibliotheca Corvinianáról szóló műve (1766) és a pozsonyi Academia Istropolitanáról írott (1774). A társaság rendi keretek közt működött. Kapcsolatok révén természetesen hatott azon kívül is. Schier tisztelettel emlékezett Bél Mátyásra, nagyra becsülte Kollár Ádámot, aki segítette őt, meglátogatta a Bécsben időző Kaprinai Istvánt stb. Kétségtelenül hatást gyakorolt Batthyány Ignácra, akinek két kéziratát is ajánlotta.⁴⁴¹

Bécs 1765 után fokozottan törekedett arra, hogy Magyarországot is beépítse a monarchia gazdasági és politikai rendszerébe, s ennek érdekében reformokat vezettek be, melyek kiterjedtek szociális-, egészség-,

valamint az iskolaügyre is. 1768-ban kiadott rendeletében Mária Terézia gazdasági egyesülések (societates agriculturae) létrehozását szorgalmazta. A több helyütt megalakult társaságok⁴⁴² a gazdasági hasznon, ismeretterjesztő művek közzétételén kívül témánk szempontjából azért is jelentősek, mert megszervezésük, gyakran felépítésük, sőt részben feladatuk is egybeesett a tudós társaság-tervekével. Így aztán nem csoda, hogy az Anzeigen lelkes hangon emlékezett meg az 1771. szeptember 20-án Vas vármegyében, Szombathelyen megalakult társaságról.⁴⁴³

Az 1770-es évek közoktatási reformjai során az udvari tanulmányi bizottság azt javasolta, hogy az egész birodalom iskolaügyét egységes szervezetbe kell fogni, s annak élére egy bécsi tudományos akadémiát kell állítani.⁴⁴⁴ Kollár Ádámrá bízta a terv elkészítését, de azt végül is az ugyancsak beszütercebányai születésű Hell Miksa dolgozta ki. 1774. május 30-án nyújtotta be a cseh-osztrák kancelláriára a Patriotischer Plan einer k. k. zu Wien zu erreichenden gelehrten Gesellschaft oder Academie der Wissenschaftent.⁴⁴⁵

Hell csak a természettudományok számára tervezte az akadémiát, ezeket tartotta tudományoknak. A teológia, irodalom, történelem számára külön akadémia kell – úgy vélte. A tudományok művelését hét osztályban (csillagászat, geometria, mechanika, fizika, botanika, anatómia, kémia) képzelte el, protektornak az uralkodót szerette volna. A szokásos tagok (tiszteletbeliek, fizetések, meghívottak, növendékek) kétharmados szavazattöbbséggel és nem uralkodói kinevezéssel jutnának az akadémiába. Anyagi alapként a monarchiában nyomtatott kalendáriumok jövedelmének e célra fordítását javasolta.

Az ügyben 1774. november 18-án kértek a tartományi hatóságoktól jelentést, hogy joghatóságuk területén milyen kalendáriumokat nyomtatnak, hány példányban, mennyi az áruk. A felmérés során kiderült, hogy a haszon felét a kincstári illeték viszi el. Az anyagiak körüli huzavonában nemcsak az akadémia alapítását tartották fontosnak, hanem a kalendáriumügy megoldását is, mert az a különféle társadalmi osztályok felvilágosításának fontos eszköze. A királynő végül az akadémia és a kalendáriumok ügyét is elvetette, az akadémiába javasolt személyek ellen is kifogásai voltak.⁴⁴⁶

1774. december 19-én kapta meg a magyar kancellária azt az uralkodói döntést, hogy a kalendáriumügy rendezése érdekében számba kell venni a magyarországi kalendáriumokat is, s azok jóvedelmét a bécsi akadémia céljára kell fordítani. A helytartótanács ugyan készítettett felmérést, s ennek során összeírták a kiadási szabadalmakat és a nyomtatott példányokat,⁴⁴⁷ a kebelében működő tanulmányi bizottság azonban a kalendáriumok egységesítése ellen foglalt állást. Magyarországon több nyelven nyomtatnak római és görög naptárt, ezek elkészítése sok munkával jár; eltérők a vásárjegyzékek is, s a nyomdászoknak, könyvkötőknek és könyvkereskedőknek szükségük van az ebből származó haszonra. Egyébként pedig, Európa sok államának van saját akadémiaja, legyen a magyar királyságnak is. A tervezetet a tanulmányi bizottság majd előterjeszti. A magyar kancellária magáévá tette a felterjesztést, s azt kérte, hogy Magyarországot mentesítsék az alapítandó bécsi akadémia terheinek viselése alól. Ha a nagyszombati egyetem a remélt tudósokat kiképezi, inkább egy magyarországi akadémia felállítására kell fordítani a hazai kalendáriumokból származó hasznot.

Az Academia Augusta véleményezésében és a magyar kancellária kalendáriumügyben tett felterjesztésében is szerepel a megreformált nagyszombati egyetemhez fűzött remény, hogy az belátható időn belül kiképezi a magyarországi tudományos akadémia létesítéséhez szükséges tudósokat.

A kalendáriumügy sem nyugodott meg egyelőre: Speiser Keresztély pozsonyi könyvkötő kapott privilégiumot magyarországi kalendáriumok kiadására, azzal a feltétellel, hogy egységesített kalendáriumait az egyetem nyomdájában készítteti, s bennük hasznos fizikai, gazdasági, természetrajzi és más hasonló, színvonalas cikkeket tesz közzé, melyeket az egyetem tanárai írnak. 1778-1788 közt magyar, latin és német nyelven jelentek meg Speiser kalendáriumai, bennük Katona István, Horváth Ker. János, Haliczky András Frigyes és szerző megnevezése nélkül talán mások tudományos igényű cikkeivel. Ám az olvasóközönség nem ezt várta a kalendáriumok toldalékaitól, elpártolt ezektől.⁴⁴⁸

IV. A MAGYARNYELVŰSÉG KÉRDÉSE

A 18. század eleji Magyarország etnikailag és nyelviileg tarka képet mutatott. Az egyes etnikumok nemcsak területenként váltakoztak; gyakoriak a nyelviileg vegyes települések. Az állam és a katolikus egyház hivatalos nyelve a latin, a felsőbb oktatás szintén latin. A tudományos művek többségét, sőt a szépirodalmiak jó részét is e nyelven írták.

A nemzeti nyelvek (elsősorban a magyar, német és szlovák) használatát a 18. század első évtizedeiben főleg a pietisták szorgalmazták. A jelentősebb gyülekezetek lelkészei és iskolamesterei e téren fontos fordítói és kiadói tevékenységet folytattak.⁴⁴⁹ Bél Mátyás magyar nyelvről írt tudományos cikkei és kéziratban maradt munkái mellett a németek (az Osztrák Ház alattvalói) számára is adott ki magyar nyelvtant, a magyar és szlovák ajkúak számára német nyelvtant jelentetett meg, és előszót írt Doleschal Pál cseh-szláv nyelvtanához.⁴⁵⁰

A szakirodalomban Klein János Sámuel cikke alapján 1730-ra helyezett pozsonyi magyar nyelvművelő társaság-kísérlet Gottsched Deutsche Gesellschaftjainak hatására próbálkozott a nemzet nyelvének, a magyar-nak kiművelésével. Valószínű, hogy e kísérlet azonos azzal, amelyet Batthyány Lajossal és Szilágyi Sámuellel kapcsolatban idéztünk.⁴⁵¹ Klein szerint fiatal patrióták német nyelvművelő társaságok példáját akarták követni előljáró és gondviselő vezetésével. Hetente két órára összejöttek volna a társaság egy-egy tagjának felolvasását meghallgatni, és adott szabályok szerint megvitatni. A terv támogatás hiányában nem valósult meg.⁴⁵²

A 1730-as évek végének magyarul író orvosi szerzői még szinte kivétel nélkül protestánsok, s jelentős hagyomány folytatói.⁴⁵³ Az 1760-as évektől a központi kormányzat ösztönző hatása is érvényesült e terüle-

ten, s az egészségvédelmi művek mellé egyre több gazdasági ismereteket terjesztő munka jelent meg nemzeti nyelveken, gyakran ponyván és kalendáriumokban.⁴⁵⁴

A 18. század közepén a magyar nyelv előretörését a nemesség nemzeti öntudatának növekedése is ösztönözte, a központi kormányzaténál jóval nagyobb eredménnyel. Ribiny János soproni rektor 1751-ben nemesi tanítványainak figyelmébe ajánlotta a haza nyelvének művelését.⁴⁵⁵ A Hungarus értelmiség tagjai, gyakran származástól függetlenül védtek az országot ért támadások ellen annak nyelvét is: a magyart. Szinte jelképes hogy a német származású Windisch Károly Gottlieb folyóirata egy magyar Gottsched fellépését óhajtja.⁴⁵⁶ Néhány évvel korábban, 1760-ban Orczy Lőrinc így buzdította kortársait:

Ím a' bárdolatlan német nyelv mire ment,
Hogy Gottsched Leiptziggból Bécsbenn bé tekintett,
Elején munkának értetlen nevetett,
Most már gyönyörködik, hogy verset is ejthet.⁴⁵⁷

Ebben az időben Amadé László és a jezsuita Faludi Ferenc már külföldi mintákhoz idomították nyelvünket, s ha nem is széles rétegre, a műveltebb köznemességre számíthattak. Faludira nagy hatással volt olaszországi tartózkodása, a római irodalmi társasági élet.⁴⁵⁸

Az írói lexikonát és néhány más művét magyarul író református lelkész, Bod Péter körül nem tudtunk semmiféle szervezettséget kitapintani. Mai ismereteink szerint levelezése az ekkoriban hirtoria litterariával foglalkozó tudósainkének átlagos mennyiségét érthette el. Katolikusokkal nem vette fel, vagy nem sikerült érdemben felvennie a kapcsolatot. A nem központi helyen (1749-től 1769-ben bekövetkezett haláláig az erdélyi Magyarigenben) élő Bod csak barátai, tudóstársai segítségével gyűjthette, szaporíthatta anyagát. A tudósokat összefogó társaság hiányát ő is érezte. Egyetemjárása alatt, vagy akár könyvekből megismerte más nemzetek példáját, s 1756. szeptember 20-i levelében kifejtette Ráday Gedeonnak, hogy "Jó volna valami Literata Societast felállítani, mellynek tagjai Magyar Országnek, s Erdélynek minden részeiből lennének", s magyar nyelvtant, magyar műveket adnának ki. A "megdeákosult s frantziá-

sult szállások módjai" Bod szerint az idegen országokat járt, katonaságot viselt nemesség révén terjednek.⁴⁵⁹ Őhaját az 1760-ban Bázelen megjelent, Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza című művének előszavában megismételte: "Jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére, mint más nemzetekben vagy, felállítani."⁴⁶⁰

Az igények növekedését jelezte, hogy a század közepén a nemesi tömegeket oktató jezsuiták magyar és cseh(szlovák) nyelvvel kiegészítve jelentették meg Franz Wagner latin-német szótárát.⁴⁶¹

A tudományszervezési törekvésekben élen járó evangélikus értelmiségiek mellé egyre nagyobb számban felzárkóztak a rendi nemzeti hagyomány képviselői: piaristák, jezsuiták, pálosok, de a világi renden lévők is hallatták hangjukat. A gazdasági újjáépítés után az ország északnyugati pereme megszűnt a kulturális próbálkozások egyedüli színtere lenni, az ország belső területei is jelentkeztek.

Szervezett magyar irodalmi élet meglétét (vagy legalább arra való törekvést) nem találtunk a 18. század közepéig. Természetesen a közöniséget mozgató iskoladramák hatásával, vagy a kastélyszínházak előadásaisal számolnunk kell. A tudományszervezési és nyelvművelési törekvései miatt emlegetett Szilágyi Sámuel például Medgyesen Collegium musicumot állított fel, s magyarul énekeltette Metastasio és mások áriáit.⁴⁶²

A század közepén talán Barkóczy Ferenc körül vehető észre valamilyes irodalmi csoportosulás: több magyar nyelvű mű létrejötte kapcsolható személyéhez. Ám itt még egyes személyek mecénáshoz való közeledéséről, és nem közös fellépésről van szó.⁴⁶³

Az egyetemen oktató Molnár Ker. János szakjellegű munkákat is jelentetett meg magyarul.⁴⁶⁴ 1777-ben a pesti piarista gimnáziumban - a magyarországi oktatás történetében először - magyarul tartottak logikai versenyvizsgát. A változás jele az is, hogy a vizsga előtt a meghívott Teleki József protestáns létére beszédet mondhatott. Természetesen a magyar nyelv kiművelésének fontosságát hangsúlyozta.⁴⁶⁵

A magyar nyelv pallérozását sürgetők figyelme kiterjedt a természettudományokra is,⁴⁶⁶ s e területen közvetlen kapcsolat mutatható ki a központi kormánysszervek által a hatvanas években ösztönzött népfelvilágosító munkákhoz, sőt a század első felének pietista törekvéseire. A lényeges eltérés abban van, hogy a korábbi próbálkozások nem kaptak megfelelő társadalmi támogatást, az 1780-as években viszont a II. József ellen forduló köznemesség magáévé tette a magyar nyelvűművelés ügyét, mely egyre inkább politikai kérdéssé vált, legalábbis a szépirodalom esetében. A nyelvi törekvéseket támogató nemesség azonban még nem igényelte a tudományokat, nem volt szüksége azokra.

Az 1750-es, 1760-as években az irodalom művelői még egymástól függetlenül írtak, egyházi és világi szerzők egyaránt. Bíró Ferenc megjegyzően mutatta ki, hogy a költők, írók Magyarországon csak az általuk művelt irodalmat élvező és fogyasztó szűkebb társadalmi környezetnek a szerzői voltak ekkor, s ez az állapot - ha közben el is kezdődtek a lényeges változások - voltaképpen az 1780-as évekig jellemző maradt.⁴⁶⁷ A bécsi testőrírók és hivatalnokok körül tapinthatók ki először a szervezkedés nyomai. Bíró "az irodalom életmódjának változását"-t a költői epistolák megjelenésével és gyakoriságával érzékelteti.⁴⁶⁸ A jelenség hasonló ahhoz, amit korábban a szervezkedni próbáló tudósok közt tapasztaltunk. A század utolsó negyedében azonban az irodalom művelőinek egy-egy városban, ahol több értelmiségi írogatott, eredményt is sikerült felmutatniuk: folyóiratot magyar, német, szlovák, vagy latin nyelven.⁴⁶⁹ Az irodalmi élet szétszórtsága csak az 1790-es évek közepe táján kezdett megszűnni, amikor egyre több szál vezetett Pest-Budára.⁴⁷⁰ Az 1780-as években már nem befolyásolta döntően az írók szellemi arculatát az iskola, vagy a vallási felekezethez való tartozás.⁴⁷¹

Az 1770-es évek végétől a tudományszervezési törekvésekben, irodalmi csoportosulásokban, diáktársaságokban, folyóiratokban a sokféleség és az egyre gyakoribbá válás mellett az a legfeltűnőbb, hogy egy részük, - az erőteljesebb vonulat - nyelvűművelő programból nőtt ki.⁴⁷² Eddig a Hungarus polgárság és az ahhoz kapcsolható protestáns értelmiség próbálkozott a szervezkedéssel, az 1770-es évek végétől, de különösen az 1780-as években beállt változások következtében már jelentős szerepet játszott a nemesség.

V. KITEKINTÉS

AZ AKADÉMIA ESZMÉJE MAGYARORSZÁGON IS MOZGALOMMÁ VÁLIK

1. Az egyetemhez fűzött remények

Első fejezetünkben láttuk, hogy a 18. század folyamán az egyetemek egyre fokozódó szerepet játszottak a tudományos életben, az akadémiák is támaszkodtak rájuk. Ezt érzékelve vethette el névtelen bíráló az Academia Augusta tervzetét, indokul azt is felhozván, hogy ha majd a megreformált nagyszombati egyetem megfelelő számú tudóst képez ki, akkor jöhet szóba egy magyarországi akadémia megalapítása.⁴⁷³ 1775-ben a magyar kancellária szintén az egyetem sikeres működéséhez kapcsolta az akadémiaalapítás ügyét.⁴⁷⁴

A nagyszombati egyetem a 18. század közepétől egyre növekvő jelentőségű tudományos műhely.⁴⁷⁵ A Ratio educationis, a nagyszombati egyetemet Budára, majd Pestre helyező királyi rendelet, s az egyetem ellátása a szükséges tárgyi feltételekkel (könyvtár, különféle szertárak, botanikus kert, érem- és régiségtár), az egyetem nyomdájának tankönyvkiadási privilégiummal való felruházása a központi hatóságok komoly egyetemfejlesztő szándékának bizonyítékai.

Bessenyei György 1778-ban a közvárákozás hatására fordult Beleznay Miklós pilisi kastélyából az egyetem tanáraihoz, s az ország e legtekintélyesebb tudós testületét a nemzeti kultúra ápolására buzdította.⁴⁷⁶ A tudományok magyar nyelven való műveléséhez szeretett volna intézményi háttérrel. Kortársai, Ányos Pál és Barcsay Ábrahám versekkel, verses levelekben lelkesedtek a Budára került egyetem adta lehetőségeken. Buda a "tudományoknak tündöklő fáklyája" lesz, "szép század nyílik nemzetünk hasznára" – írta Orczyanak Barcsay.⁴⁷⁷

1784. március 13-án Winterl Jakab József mondott beszédet egy működéséből nem ismert Magyarországi Tudós Társaság (Hungarische gelehrte Gesellschaft) első gyűlésén. A természettudományokat művelni szándékozó

társaság a majnafrankfurti Gesellschaft der nützlichen Wissenschaften tekintette példának. Az egyetem megreformálása óta eltelt másfél évtized alatt kiképzett új nemzedékre számított, elsősorban az egyetemen oktatókra. A beszéd olvasható a Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn 1784-ben megjelent egyetlen számában. A társaság további működéséről nincs adatunk.⁴⁷⁸

A professzorokra alapozott akadémia megalapításáról sokat beszéltek, de új és új akadályok merültek fel. 1784. június 14-én már maga a helytartótanács javasolta a megalakulást.⁴⁷⁹

Martinovics Ignác az Ephemerides Budensest szerkesztő Tertina Mihályhoz küldött Lembergől 1790. május 7-én levelet, melyben a magyarországi tudós társaság megalapításának szükségességéről írt. Tertina közzétette a levelet. Martinovics is úgy véli, hogy az egyetem tanárainak segítségével kellene megnyerni az előkelőségeket egy Királyi Tudós Társaság felállítására, hogy a magyarországi tudósok eredményeiket ne külföldön kényszerüljenek közzétenni. Martinovics elsősorban a természettudományokról beszélt, s tudomása volt a Winterl-féle Monatliche Früchtéről.⁴⁸⁰

Az egyetemhez, annak tanári karához fűzött várákozás hogy ott szervezeten működő tudós társaság, magyarországi akadémia alapítható, továbbra is csak remény maradt. Az 1780-as években a magyarországi szellemi élet képviselőinek jelentős része a nemesi ellenálláshoz kapcsolódott, s a nemzeti mozgalom sodrában a magyar nyelv kiművelését tartotta a legfontosabb tennivalónak. A nyelvművelés igénye egyre inkább az egyetemes irodalomból éppen ekkortájt véglegesen elkülönülő szépirodalom területére szorult vissza. A kor szóhasználatában a belletrisztikához sorolták a "fény terjedését" szolgáló nemzeti nyelvű tudományos művek egy részét is. Az ország latinul, németül, szlovákul író literátorai kirekesztődtek a magyar nyelvművelők által ösztönzött, s politikai mozgalmakkal egybefonódó tudományszervezési törekvésekből. Az egyetem tanárai - néhány kivételt leszámítva - hasonló sorsra jutottak.

2. A honismereti hagyomány folytatói

A század elején még felekezetenként külön-külön kezdeményezett, de az 1770-es évektől egyre inkább felekezetközivé is váló kritikai történetírás képviselői számára új lehetőségek teremtdtek. A hazai történelem, sőt a res litteraria történetéről egyre gyakrabban olvashattak a kortársak folyóiratokban és tankönyvekben. Az Anzeigen utolsó éveinek hagyományát folytatta kiadványaiban Korabinszky János Mátyás⁴⁸¹ és Windisch Károly Gottlieb 1781-1787 közt az Ungrisches Magazinban. A kezdeti évfolyamok szerkesztésében Cornides Dániel is részt vett.⁴⁸² Hasonló irányultságú Kovachich Márton György Merkur von Ungarnja (1786-1787).

A Bél Mátyás óta folytonos próbálkozások közé sorolhatjuk Batthyány Ignác erdélyi püspök kísérletét. A kapcsolódás nyilvánvalóbbá válik, ha figyelembe vesszük, hogy Batthyány mily nagyra értékelte Bél tevékenységét.⁴⁸³ 1786-ból származó tervezeteiben két társaságot óhajtott felállítani: az egyik csak papokból álló egyházi akadémia lett volna, benne az egyháztörténet művelésével. A másik, a Societas Assiduorum elnevezésű, fő célul a magyar történelem művelését tűzte ki szabályzatában,⁴⁸⁴ a források sokoldalú tanulmányozásával. A források rendszeres, intézményes összegyűjtésére azonban nem gondolt Batthyány.⁴⁸⁵

A rendszeres és módszeres forrásgyűjtést és forrásközlést akarta megszervezni Kovachich Márton György. A Merkur von Ungarn címlapján társaságot jelzett kiadóként (eine Gessellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur), miként korábban az Anzeigen.⁴⁸⁶ Egyik tervezetében olyan kiadványsorozat megindítását javasolta, mely hasznos ismereteket terjesztene, s az egyes kiadványok szerzői rend, rang és vallási megkülönböztetés nélkül alkotnának társaságot.⁴⁸⁷ A terv visszhang nélkül maradt. 1790-ben, a nemzeti felbuzdulás idején egyik kiadványához⁴⁸⁸ egyházi méltóságok és barátai adták össze a pénzt. Kiterjedt levelezése bizonyítja, hogy hazai tudósaink többségének segítségére számíthatott.⁴⁸⁹

1790-ben Filtsch János terjesztette elő Erdélyben a Project zur Gründung einer "Siebenbürgisch-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaf-

ten"-t. A Bruckenthal Sámuel köré tömörült erdélyi szászok történelmük és irodalmuk feldolgozását, Erdély leírását, egészségügyét, gazdasági viszonyait és filozófiai kérdéseket szándékoztak feldolgozni. A szándék nem valósult meg,⁴⁹⁰ ám ez az összefogás eredményezte a Siebenbürgische Quartalschrift című folyóiratot, melynek tudós szerzői magas színvonalú cikkekben elemezték az erdélyi helyzetképet.⁴⁹¹ A besztercebányai német tudósok társasága ugyancsak 1790-ben jelentkezett kiadvánnyal.⁴⁹²

Besztercebányán jelent meg a Plachy András által szervezett Societas Slavica cseh nyelvű folyóirata, a Staré Noviny Literního Umeni 12 száma, 1785-1786-ban.⁴⁹³ A tudománynépszerűsítési feladatot is tudatosan vállaló szerzők a honismereti hagyomány nemzeti nyelven való művelésével nagyban erősítették a szlovákok nemzeti öntudatát. Az országban szétszórta élő evangélikus szerzők (Ribay György cinkotai, Doleschal Ágoston szucsányi, Hrdlicska János maglódi, Szemián Mihály bazini lelkészek és a még Pozsonyban tanuló Tablic Bohuszláv) Plachy András turócszentmártoni lelkész ösztönzésére és fáradozásának eredményeképp léphettek fel együtt.⁴⁹⁴

3. A nyelvművelés sodrában

Bessenyei György 1778-ban még az egyetem tanárait ösztönözte magyar tudós társaság létrehozására.⁴⁹⁵ A következő évben a "Holmi" című művében már az akadémia különállásáról beszélt, ekkor is kiemelve annak nyelvművelő feladatát. 1778-ban a Magyarság, 1779-ben pedig a Magyar Néző című röpirata jelent meg nyomtatásban; 1790-ben Révai Miklós tette közzé az Egy magyar társaság iránt való Jámbor Szándék című művet, mely az újabb kutatások szerint több személy betoldásait is magában foglalja, de alapjában a Bessenyei által Bécsben írt "csekély tudósítás"-on alapul.⁴⁹⁶ Kifejti, hogy a felvilágosodás programja, a közboldogság csak az anyanyelven terjesztett tudománytól várható. Mivel pedig az anyanyelvben megszűkülünk, legfontosabb feladat annak kiművelése. "Tá-
vul légyen hogy a felséges udvarnak s a tekintetes hazának a tudomá-

nyok, azoknak műhelyei, s tanítói iránt tett bölcs rendelkezéseiket kárhoztassam. Azok mind szépek, helyesek, s nagy elméktől származott jeles munkák. Hanem csak azt akarom mondani, hogy mindezek a helyes és megbecsülhetetlen eszközök is a magyar nyelvnek tekéletességre való vitele nélkül nem elégségesek arra, hogy a tudományok közönséges hasznúak legyenek, és kiterjedjenek az országnak minden rendű lakosaira egyaránt."⁴⁹⁷

1779-ben egy nemzetközi tudományos vállalkozás, a Societé Patriotique de Hesse-Hombourg szervezője, Nicolas Hyacinthe Paradis Bécsbe látogatott. Bessenyeinek és társainak felajánlotta, hogy a Hazafiúi Magyar Társaság működjön a nemzetközi szervezet filiájaként.⁴⁹⁸ A Hazafiúi Magyar Társaság központja a pesti pálos könyvtár volt (ott a könyvtárosi tisztelet Kreskay Imre viselte ekkor). A fennmaradt adatok szerint a "legfőbb és legelső érdem lesz a Magyarság, mivel ezen társaság úgy is leginkább az anyanyelv segedelmére, és a Nemzet s Haza dicsőségére alkottatik." Tag csak az lehet, "akiben Istenéhez, Királyához, Nemzetéhez, Anya-nyelvéhez mint magyar, buzgóság" találtatik. Pecsétjükre a Deo, Regi et Patriae feliratot tervezték. A tagok: védelmezők (= pártfogók), belső és külső tagok, valamint tanítványok. A tényleges, azaz belső tagok száma legfeljebb 24 lehet. Az esztendőnként egyszer-kétszer tartandó közgyűlésen mások is részt vehettek volna. A belső tagoknak évente egy-egy munkát fel kell mutatniuk, melyet a társaság megbíráل.⁴⁹⁹

Érdemes egy pillantást vetnünk az Ányos Pál kézírásában fennmaradt tagnévsorra⁵⁰⁰ Feltűnő, hogy az egyik kezdeményező, Kreskay Imre hiányzik a belső tagok közül. Az elnök Orczy Lőrinc mellett belső tagok: Horányi Elek, Rácz Sámuel, Bessenyei György, Mészáros Ignác, Ányos István Pál, Gind József Ágost, Barcsay Ábrahám, Báróczi Sándor, Ányos Nep. János, Glosius Sámuel, Cetto Benedek, Bornemisza János és Hatvani István. A rövidesen (1779. aug. 29.) katolizáló Bessenyei, Hatvani István (ha a hírneves debreceni professzorról, és nem névrokonáról van szó) és talán Glosius Sámuel orvos kivételével valamennyien katolikusok: pálos és piarista szerzetesek, orvos és a bécsi testőrséget megjárta nemesek.

A külső tagok: Bessenyei Sándor, Fehér János, Wesszprémi István, Szilágyi Márton, Gánóczi Antal és Molnár (? - talán Kreskay Imre tanulmányúti társa). Katolikus világi pap és protestánsok is. Ráday Gedeont bizonyára személyes okok miatt hagyták ki.⁵⁰¹

A névsorból kiderül, hogy e kezdeményezés résztvevői nem azonosak, sőt kapcsolatban sincsenek a korábbi tudós társaság-tervezetek alkotóival, tervezett tagjaival,⁵⁰² pedig a legjelentősebb személyek közül, akik az 1760-as és 1770-es években tevékenykedtek, csak Szilágyi Sámuel és Dobai Székely Sámuel haltak meg. Élénk tevékenységet fejtett ki ekkoriban Tersztyánszky Dániel az iskolaüggyel kapcsolatban,⁵⁰³ Windisch Károly Gottlieb pedig folyóirataiban folytatta az Anzeigen által követt honismereti cikkek összegyűjtését és közlését.⁵⁰⁴ Míg az általunk eddig ismertetett tervezetekben (akár csak magánkezdeményezések, akár a bécsi felvilágosult abszolutizmus által is ösztönzöttek voltak) a hangsúly - többnyire németországi példák alapján - a tényleges tudományos együttműködésen volt, a Hazafiúi Magyar Társaság esetében a nyelvművelésen.

A korábban felmerült intézményszerű nyelvművelés gondolata⁵⁰⁵ szinte teljesen jelentéktelen az itt kezdődő szervezkedéshez képest. Belső igények sürgették, különféle hatásoknak, köztük a felvilágosodásnak eredményeként a magyar nyelv kiművelését: a Hazafiúi Magyar Társasággal kapcsolatban felmerült személyek (piarista, pálos szerzetesek, sőt testőrírók is) az 1765-ös fordulat óta erősödő rendi nemesi vonulathoz tartoznak. Adakozásból 5000 forint tőkével is rendelkezett már a társaság, uralkodói jóváhagyást azonban nem sikerült szerezni.

Bessenyei közvetlen kapcsolatot teremtett a hamburgiakkal, de a Société Patriotique de Hesse-Hombourg, az európai tudósokat összefogni szándékozó társaság egyre jelentéktelenebbé vált, s Bessenyeiék kapcsolata 1780-ban megszűnt vele.

Bessenyei elképzeléseinek legbuzgóbb folytatója Révai Miklós lett. 1777-1778-ban Bécsben ismerkedett meg az új irodalmi törekvésekkel. 1784-ben egy kihallgatáson nyújtotta át a császárnak a magyar tudós társaság alapításának latin nyelvű tervét. A német nyelvrendelet kiadá-

sával szinte egyidőben benyújtott tervezetet mosolyogva fogadta a császár.⁵⁰⁶ 1785. július 11-én Benkő Józsefhez azt írta Révai, hogy a Magyar Hírmondó szerkesztését (1783. dec. - 1784. ápr.) azért vállalta, hogy azt a tervezett magyar társaság anyagi és publikációs bázisává tegye.⁵⁰⁷ A Jámbor Szándék 800 példányban való közreadása (1790) jelentősen hozzájárult a magyar tudós társaság közüggé tételéhez. Az anyagiak kérdésében a főurak adakozására számított. Úgy gondolta, hogy a társaság leendő önálló nyomdája jól jövedelmez majd. A hatóságoktól remélt támogatást a tanulmányi alapból képzelte el. Az évi kiadást mintegy 27.000 forintra becsülte.

Révainál is előfeltétel maradt a nemzeti nyelv művelése, de tervezetében a természettudományok, azok alkalmazása is helyet kaptak. A hagyományt követve négy osztály felállítását javasolta: 1. Filológia (irodalom, nyelvtudomány, történelem, zene és művészet). 2. Filozófia (ide sorolja a jog- és neveléstudományt). 3. Matematika és alkalmazásai. 4. Fizika (természettudományok, orvostudomány, gazdasági kérdések). A tiszteletbeli tagoktól elsősorban anyagi támogatást remélt. Fővédnöknek Sándor Lipót főherceget, elnöknek Orczy József bárót igyekezett megnyerni. Az osztályok vezetői mellett titkár, könyvtáros, nyomdaigazgató, folyóiratszerkesztők és a társaság irányítása alatt álló színház igazgatója a rendes tagok közül kerültek volna ki, akik szakterületükön hivatásszerűen dolgoztak volna.

A helytartótanácsból jóváhagyást kért a tervhez. 1790 nyarán így került az "hozzaértó férfiak" elé, felülvizsgálatra. Különösen az anyagi természetű kérdések körül akadtak nehézségek: nem volt még véglegesen tisztázva a kormányhatóságok elhelyezése sem; a tanulmányi alapból nem lehetett támogatást szerezni. Megint felmerült, hogy az egyetemhez kellene kapcsolni az akadémiát, így annak épülete és felszerelése (pl. könyvtár, nyomda) egyúttal az akadémiának is rendelkezésre állna. A jelentés II. Lipót elé került, aki a döntést az új közoktatási rendszer kidolgozása utánra halasztotta.

Révai közben a helytartótanács által kért kiegészítő jelentést is elkészítette: ez a *Planum erigendae Societatis Hungaricae alterum ela-*

boratius.⁵⁰⁸ Ezt Bécsben 1790 végén kinyomtatta, majd az országgyűlésen terjesztette. Az ott jelen lévő nemességtől remélte terveinek megvalósítását. 1791-ben közzé tett egy tagnévsort is. A 46 nevet tartalmazó felsorolás⁵⁰⁹ már az egész ország magyarul író szerzőit igyekszik számba venni, a nem magyarul publikálókat⁵¹⁰ azonban mellőzi. Vagyis: jóllehet nyelvűvelő társaságon túlmutató akadémiaalapítási kísérletről van szó, a hagyományosan honismerettel foglalkozó, s a tudósok együttműködését szorgalmazó szerzőket nem szándékozott Révai a tagok közé fölvenni.

Aranka György Erdélyben 1790-ben a kormányzónak a Jámbor Szándékot bemutatva, s bécsi engedélyre nem várva kezdte el az Erdélyi Magyar Nyelvűvelő Társaság szervezését.⁵¹¹

Az 1790-1791. évi országgyűlés ideje alatt Széchényi Ferenc könyvkiadó társaságot próbált alapítani, szintén a magyar nyelv művelésének ösztönzése érdekében.⁵¹² Batsányi János kassai társaságát akarta országos méretűvé fejleszteni.⁵¹³ Ráday Gedeon inkább hitt az Aranka Györgyék által kezdeményezett erdélyi társaságban, természettudományos területen viszont kivihetőnek tartotta Szluha György tervét.⁵¹⁴

Szluha György úgy vélte, hogy Magyarországon két tudós társaság felállítására volna szükség. A természettudományi társaságban (székhelyül a pesti Piller-házat ajánlja) az egyetemen és a királyi akadémiákon filozófiát tanítók és az orvosok, valamint a természettudományokat szeretők kapnának helyet. A filológiaiban (a pesti volt klarissza kolostor lenne a székhely) a magyar nyelv művelése volna a cél.⁵¹⁵

Az országgyűlésen az új közoktatási terv kidolgozására megalakult a Deputatio regnicolaris litteraria. Révai terve is e bizottsághoz került. 1791 augusztusától mintegy másfél éven át tartott a bizottság üléseket, határozatainak jóváhagyására azonban nem kerülhetett sor, mert az országgyűlés még 1791-ben feloszlott.

Az 1780-as évek végétől már magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok is népszerűsítették az akadémia eszméjét. Irodalmi társaságok alakultak (Kassán a Kassai Magyar Társaság, Komáromban a Péczeli József vezette, Bécsben Görög Demeteré, Erdélyben Aranka Györgyé), a diákok önképző-

körei (pl. a pozsonyi kispapoké 1785-től, Fejér György baráti köre; a pesti központi szemináriumé, Dayka Gábor körül; a pesti egyetemen a magyar nyelv első professzora, Vályi András körül; Sopronban Kis János és Németh László vezetésével; a pozsonyi evangélikus líceumban, Debrecenben, Sárospatakon, Nagyenyeden), irodalmi szalonok, szabadkőműves páholyok, olvasókörok tagjai is tudomást szereztek/szerezhettek az értelmiségiek nyelvművelő tevékenységéről és akadémiaalapítási szándékáról.⁵¹⁶ A sajtóban többször is pályázat kiírásával próbálták előrevinni a nyelvművelés ügyét.⁵¹⁷

A magyar nyelv ügyében az országgyűlésen – több megye nyomására – határozattervezet is született. Nyelvművelési területen jelentős változás történt. Magyar tudós társaságot azonban nem sikerült létrehozni, azt továbbra is nélkülöznie kellett tudományos életünknek és irodalmunknak. A rövidesen bekövetkező politikai fordulat miatt megalapítására csak néhány évtized múlva kerülhetett sor.⁵¹⁸

+ + +

A felsorolt kísérletek áttekintése után újra megállapíthatjuk, hogy Magyarországon a nemzeti kulturális és művelődési törekvések nem számíthattak az uralkodó, vagy más, politikai és anyagi hatalommal rendelkező államhatalmi szerv ösztönzésére, sőt támogatására sem. Önálló királyi udvar nem lévén, nem alakulhattak ki olyan, tudós társaságnak bázist alkotó intézmények, (például könyvtár és más gyűjtemények), amire a tudósok támaszkodhattak volna. Főuraink, főpapjaink segítségével a többnyire protestáns tudósok nem számolhattak szervezkedéseik során, városaink és gyenge polgárságunk pedig még nem igényelték oly mértékben a tudományok nyújtotta előnyöket, hogy alapozni lehetett volna rájuk. Hiába készültek tehát tervezetek, ha előbb nem, az anyagiak kérdésénél mindig megfeneklett a szándék.

Az ország egyetlen egyeteme a jezsuita rend feloszlatása, s Pest-Budára költözése után nem tudta az idő rövidsége miatt a hozzá fűzött reményeket beváltani, pedig egy egyetem mellett alapított tudós társa-

ság jóval szerényebb igényű lett volna. Új egyetem felállításáról szó sem lehetett, már Mária Terézia sem engedélyezte ezt Eszterházy Károly egri püspöknek. A felvilágosult abszolutista kormányzat éberén ügyelt arra, hogy a felsőbb oktatást kizárólagosan irányítsa.

A 18. század utolsó negyedében a magyar nyelv kiművelésének és a magyar nyelvű irodalom megszervezésének ügyét a felvilágosult rendi nemzeti mozgalom tette magáévá. A politikai mozgalommal egybefűződött nemzeti művelődési törekvésekben erőteljes eltolódás mutatkozik. A magyarországi tudós társaság helyett már – néhány esettől eltekintve – csak magyar tudós társaságról van szó, s ott is a magyar nyelv kiművelésén van a hangsúly. A változást elsősorban a politikai életen kívül maradók érzékelték. A továbbra is magyarországi tudós társaság létrehozását javaslóknak (pl. Jankovich Miklós, 1809), az ország soknyelvűségét figyelembe venni akarók tervezetei hatás nélkül maradtak. A nemzetiségek külön kezdtek szervezkedni.

A tervezetek anyagi alapját egyre gyakrabban próbálták közadakozással összegyűjteni. A gondolat Sinai Miklósnál már az 1763. évi tervvel kapcsolatban felmerült. Az alapítványoknak 1790 után, de különösen a 19. század elején (pl. Sándor István, Marczibányi család, Vitéz család) fokozódó szerepe lett a magyar tudós társaság eszméjének erőteljesebbé válásában, végül annak létrehozását Széchenyi István és mások felajánlásaira alapozva határozta el az 1825–1827. évi országgyűlés.

JEGYZETEK

1. KRAFT, Fritz, Loughi della ricerca naturale. In: Univ.Accad.Società scient. pp.421-460. I.h.441.
2. KLANICZAY Tibor Az akadémiai mozgalom és Magyarország címen tartott akadémiai székfoglalójában (In: Pallas magyar ivadéakai. Bp., 1985. pp.9-31.) az akadémiai eszme jelenlétét Magyarországon Mátyás király uralkodásától a 16. század legvégéig mutatta ki.
3. HAMMERMAYER, Ludwig, Akademichbewegung und Wirtschaftsorganisation. Formen, Tendenzen und Wandel während der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Wissenschaftspolitik... pp.1-84. I.h.3-4. A cikk végén bőséges bibliográfiával (pp.37-84.).
4. Jena, 1728., Weimar, 1733., Halle, 1736., Göttingen, 1738., Königsberg, 1741. stb.
5. Újabbban egyre gyakrabban irányul a figyelem a levelezések felé: belőlük derül fény művek keletkezésére, fogadtatására, a respublica litteraria ügyeire. Nemrég mérték fel pl. Hermann Conring kiadott és kéziratban maradt levelezését. (Hermann Conring, 1606-1681. Beiträge zu Leben und Werk. Hrsg. von Michael STOLLEIS. Berlin, 1983. - A kiadvány nyolcadik fejezetében Monika AMMERMAN vetette számba a már megjelentetett leveleket (pp.443-463.), Patricia HERBERGER pedig a kéziratban maradtakat (pp.471-534.). 454 + 1299 Conring által írt levél jött össze, a hozzá szóló leveleket nem számítva.) - Ennél is jelentősebb Leibniz levelezése, melynek kritikai kiadása folyamathan van. Alább az egységes időzés érdekében mi még Leibniz levelezésének 18. századi kiadásait használjuk. Leibniz levelezéséről összefoglalás: GERBER, Georg, Leibniz und seine Korrespondenz. In: Leibniz. Sein Leben - sein Wirken - seine Welt. Hrsg. Wilhelm TOK und Carl HAASE. Hannover, 1966. pp.141-171. - Jelentős tudóslevelezést tár fel az alábbi katalógus: Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum. Katalog der Uffenbach-Wolfschen Briefsammlung I-II. Hrsg. und bearb. von Nilüfer KRÜGER. Hamburg, 1978. (Katalog der Handschriften des Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg. Band VIII.) - Minden remény megvan arra, hogy sor kerül magyarországi tudósok levelezésének rendszeres kiadására is. Vö. TARNAI Andor, Tudóslevelezések a XVII-XVIII. században. In: MÉrt.XVII-XVIII. pp.118-126.
6. Tanulmánykötetek, tanulmányok már a címükben hangsúlyozzák ezt. Pl. MÜLLER, Winfried, Ordine dei Gesuiti e movimento delle Accademie. Alcuni esempi dal XVII e XVIII secolo. In: Univ.Accad.Società scient. pp.379-394. - HAMMERMAYER, Ludwig, Die Benediktiner und die Akademiebewegung im katholischen Deutschland, 1720-1770. In: Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens, 70, 1959. pp.45-146. és Hammermayer más, általunk is idézett tanulmányai. - Der Akademiegedanke im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. von Fritz HARTMANN und Rudolf VIERHAUS. Bremen und Wolfenbüttel, 1977. (Wolfenbütteler Forschungen 3.) - Ulrich IM HOF e témaköréről szóló kötetében (Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung. München, 1982.) a különféle társulások (pl. irodalmiak, gazdaságiak stb.) élére helyezi a tudós társaságokról, akadémiaikról szóló részt (pp.112-123.).
7. Ezért lett pl. Leibniz javaslatára a berlini porosz királyi akadémia elnevezése Regia Borussia Societas Eruditorum. A korábban alapított hallei egyetem elnevezése: Academia Fridericana.

8. Vö. az általuk kiadott *Epistula invitatoria ad celeberrimos Europae medicos* szövegével. Kiadva: BÜCHNER, Andreas Elias, *Academiae Sacri Romani Imperii Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum historia*. Halae Magd., 1755. pp.296-306.
9. Vö. KRAFT i.m. (1. jegyzet) p.447. - Sturm magánóráin bemutatta és illusztrálta mondanivalóját, s ennek anyaga jelent meg *Collegium experimentale sive curiosum I-II.* (Nürnberg, 1676-1685.) címmel.
10. Ilyen nemesi akadémiák Németországban a 17. század óta jövődö társadalmi szerepükre készítettek fel az előkelő ifjakat. Vö. KIESEL, Helmut - MÜNCH, Paul, *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert*. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Markts in Deutschland. München, 1977. (Beck'sche Elementarbücher.) pp.74-75. Lengyelországban 1740-ben a piarista Stanislaw Konarski alapított *Collegium nobiliumot*, Prágában Kinsky Fülöp próbálkozott az 1740-es évek elején lovagi akadémia felállításával. 1740-ben Koptik Oddó dömölki bencés apát Magyarországon szeretett volna hasonlót felállítani - eredmény nélkül. 1749-ben Bécsben hasonló céllal hozták létre a Theresianumot. Vö. KOSÁRY, Művelődés... p.107.
11. BÜCHNER i.m. (8. jegyzet) pp.20-21.
12. Vö. HAYMANN, Christoph, *Kurzgefasste Geschichte der vornehmsten Gesellschaften der Gelehrten von den ältesten Zeiten an bis auf die gegenwärtige, aus glaubwürdigen Nachrichten verfertigt*, vol.I. Leipzig, 1743. p.32. Haymann világosan elkülöníti a különböző elnevezésű tudós társaságokat az akadémiának nevezett egyetemektől és más, az oktatást célként tekintő intézményektől, pl. az *accademia cavalleresche*-től.
13. *Académie des inscriptions et belles-lettres*.
14. *Académie des sciences*.
15. A francia akadémiai mozgalomról ld. ROCHE, Daniel, *Le siècle des lumières en province. Académies et académiciens Provinciaux, 1680-1789*. I-II. Paris, 1978.
16. Néhány magyarországi tudóst is taggá választottak (pl. Bél Mátyást, Torkos Justus Jánost, a külföldre került Segner János Ádámot), hazai tudósaink és az angol akadémia között azonban nem alakult ki kölcsönös kapcsolat.
17. Az olaszországi akadémikra vonatkozó adatok gyűjteménye, az akadémiaik betűrendjében: MAYLENDER, Michele, *Storia delle Accademie d'Italia I-IV*. Bologna, 1926-1930. (reprint: 1976.) A 17. századi természettudomány és az akadémiaik kapcsolatáról ld. QUONDAM, Andrea, *Le science e l'Accademia*. In: *Univ. Accad. Società scient.* pp.21-67.
18. Az *Accademia del Cimentóban* végzett kísérletek leírása olaszul többször megjelent. 1684-ben a londoni *Royal Society* angol fordításban adta ki, később latinul és franciául is közzétették. Az *Accademia del Cimentóról* ld. MAYLENDER i.m. (17. jegyzet). Tom.II. pp.7-16. - KRAFT i.m. (1. jegyzet) pp.442-446.
19. QUONDAM i.m. (17. jegyzet) pp.37., 50-51.
20. BÜCHNER i.m. (8. jegyzet) pp.6-7.
21. BÜCHNER a békés időszak és a külföldi példák mellett a társulás okául Bacon Nova Atlantisának közvetlen hatását is említi. Rolf WINAU (*Zur Frühgeschichte der Academia Naturae Curiosorum*. In: *Akademiegedanke...* pp.117-137. I.h.118-120.) ezt azon az alapon kérdőjelezi meg, hogy a kísérletezésnek még az említése is csak jóval későbbi ezen akadémiaiban.
22. A társaság szabálytervezetének kiadását ld. BÜCHNER i.m. (8. jegyzet) pp.21-24.
23. A meghívólevél közölve: BÜCHNER i.m. (8. jegyzet) pp.47-49.

24. WINAU i.m. (21. jegyzet) pp.121-122.
25. Journal des Scavans; Philosophical Transactions.
26. WINAU i.m. (21. jegyzet) pp.123-124.
27. Az invitáló levél újabb közlése: BÜCHNER i.m. (8. jegyzet) pp.296-306.
28. WINAU i.m. (21. jegyzet) p.122.
29. BÜCHNER i.m. (8. jegyzet) pp.462-540. - DUKA ZÓLYOMI, Norbert, Die Leopoldinische Akademie und die ungarländische Medizin und Naturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. In: Acta Historica Leopoldina, Leipzig, 1980. (nr.13.) pp.50-101. I.h.60-62.
30. DUKA ZÓLYOMI i.m. (29. jegyzet) pp.62-66. A félreértések oka valószínű terminológiai eredetű; nem mindig az akadémia által hivatalosan felvett tag a *com-membrum*, vagy a *socius*; a *Mitarbeiter* szó pedig egyértelműen csak annyit jelent hogy valaki a folyóiratnak dolgozott, függetlenül attól hogy tagja volt-e vagy nem a folyóiratot kiadó akadémiának.
31. DUKA ZÓLYOMI i.m. (29. jegyzet) p.67. - A folyóirathoz kezdetben többnyire Spielenberger továbbította a levél formájában írt észrevételeket. Azok néha már hozzá is levéláncolatlan át jutottak el. Pl. az 1670. évi első decasban (megjelent 1684-ben) a 62. *observatio* Paterson Hain János neve alatt jelent meg, ám ő a szóban forgó nőgyógyászati esetről Görgei Pál orvosdoktor levele alapján tájékoztatta Spielenbergert.
32. Felsorolásukat és jellemzésüket ld. DUKA ZÓLYOMI i.m. (29. jegyzet) pp.60-78.
33. Érdekes, hogy Bél Mátyás szerepeltetése után az addig gyakran idézett Fischer Dániel neve nem fordul elő.
34. Pl. Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. In: MKsz 1956. pp.32-49. - *Extra Hungaricum non est vita ...* (Egy magyarországi szállóige történetéhez.) Bp., 1969. - A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. In: ItK 1971. pp.35-77.
35. Adataink Brückmann úti leveleiből valók. Ezek: BRÜCKMANN, Franciscus Ernestus, *Epistola itineraria. Centuria prima. Wolfenbütteli, 1728-1740. Magyarországi látványok:* 2.3.11., 35-36. (Sopron), 48. (Pozsony), 61. (Nagyszombat), 70. (a címzett Fischer Dániel), 71., 73. (Nyitra...), 74. (Selmecbánya), 75. (Kürmöcbánya), 76. (Besztercebánya), 77. (liptói barlangok), 87. (Liptó vármegye), 88. (Késmárk), 89. (Kárpátok), 94. (Lőcse és Dobsina), 91. (Szomolnok), 92. (Éperjes), 93. (Sóvár), 94. (Szentiván), 96. (Trencsén), 97. (magyarországi borok), 98. (magyarországi gyógyfürdők), 99., 100. (*Scriptores rerum Hungaricarum - Bél Mátyásnak címezve*). - Vö. TIBENSKÝ, Ján, *Vedecká cesta F.E. Brückmanna po Slovensku r. 1724*. In: *Vlastivedný časopis*, 1963. pp.75-82.
36. A továbbiakban Franz Xaver von WEGELE, *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus* (München und Leipzig, 1805) című műve (pp.598-606.) alapján ismertetjük a Collegium történetét. Az ott leírtakat kiegészítjük a szervezkedésben részt vevő tudósok általunk hozzáférhető leveleiből és a maguk helyén idézett művekből származó adatokkal.
37. *Delineatio Collegii Imperialis Historici a sinceris aliquot doctisque Germanis gloriose et feliciter fundandi, anno 1687.*
38. SCHEEL, Günther, Leibniz und die deutsche Geschichtswissenschaft um 1700. In: *Hist.Forschung...* pp.82-101. I.h.97.
39. 1690-ben a W. Tenzel által szerkesztett folyóirat májusi számában, majd önállóan. A folyóirat: *Monatliche Unterredungen einiger Guten Freunde von Allerhand Bücher und annemlichen Geschichten.* (Frankfurt - Leipzig,) 1690. pp.475-483.

A szabályzatot megelőző Paullini folyóirathoz küldött levelének közlése, melyben tudóstársainak hozzá írt és a Collegiumot helyeslő leveleiből idéz (pp.262-275.).

40. FELLER, Joachim, *Dissertatio solennis de fratribus Calendariis (Cui historia ortus et progressus Collegii Historici Imperialis succinte praemissa et innexa est)* in *Illustri Eruditorum consensu* d.XXIX. Januar. A.C. M. DC. XCI. publice recitata, notis vero illustrata et edita a Christiano Francisco Paullini. Francofurti ad Moenum, 1692.
41. Humán területeken az egyetemi oktatók és a tudós társaságok tagjai közt nem állt fenn a természettudományok területén a 17. században tapasztalt szembenállás, sőt, miként majd látni fogjuk, a német városok, egyetemek a 18. század folyamán társaságok alapításával, külföldi tudósok abba történő beválasztásával, folyóiratok kiadásával a jelentős európai akadémiákat utánozták.
42. *Perplacuit ... Comiti de Windischgrätz aliisque e Legatorum Ordine Viris Excellentissimis, scopis instituendi Collegii Historici Bono publico atque posteritati olim egregie litaturi.* In: FELLER i.m. (40. jegyzet) pp.13-14.
43. In: *Monatliche Unterredungen* (39. jegyzet) pp.462-471.
44. *Nemo ex Magnatibus illam (sc. historiam) curat vel urget. Ego mea impensa munus praesidis et sumptus tabellariorum fero.* In: LUODOLF, Hiobus - LEIBNIZ, Godofredus Guilielmus, *Commercium epistolicum*. Rec. Augustus Benedictus MICHAELIS. Gottingae, 1755. p.75.
45. ... speraverim enim tuo exemplo multos alios permoveri posse ut societas nostra speciem saltem aliquam collegii haberet. Uo. pp.76-77. - Az adjunctusságra Ludolf 1692 őszén kérte Leibnizet Uo. p.73. - Leibniz segítette a társaságot, de tudomásunk szerint tagnak nem jelentkezett.
46. *Collegium nostrum historicum plane friget: pauci sunt, qui gratis laborare velint. Munera, quae neque spes neque metum propositum habent, tarde et negligenter transfigurantur. ... Eam caussam esse credo, ut adiunctos mihi similes, id est otiosos nancisci nequeam. Dum autem tu ipse hunc titulum gerere nolis, quaeso, alium mihi nomines, ut saltem umbra collegii nostri subsistat.* (1694. jan. 2. Uo. p.94.) - *Nemo ex magnatibus nostris est, qui urgeat, multo minus, qui obulum impendat. Qui ad nutum alienum laborare debent, sine magno auctore, sine praemio, sunt difficillimi. Multoties id inculcavi illis, qui me praesidem creaverunt, me vanum monitorem fore.* (1695. dec. 9. - Uo. p.116.)
47. SCHEEL i.m. (38. jegyzet) pp.97-98.
48. Egy, a társaságot ünneplő kiadvány szerint (*Brevis enarratio, conditae a Fridérico I. ... Societatis Scientiarum ... Berolini, 1713. E3v.*) a 17. században Németországban három tudós társaság keletkezett: a *Societas Cygnei Ordinis* (Schwanengesellschaft), a *Societas Fructifera* (Fruchtbringende Gesellschaft) és a *Collegium Naturae Curiosorum*. Az első kettő nyelvművelő, az utolsó természetvizsgáló. Az első tagjának, a másodikat birodalmi herceg, a harmadikat maga a császár hozta létre.
49. HARTKOPF, Werner - DUNKEN, Gerhard, *Von der Brandenburgischen Societät der Wissenschaften zu Berlin*. Berlin, 1967. pp.11-19.
50. *Miscellanea Berolinensia ad incrementum scientiarum, ex scriptis Societati Regiae Scientiarum exhibitis edita.* Tom.I-VI. Berolini, 1710-1740. - Leibniz idézett állítása: (Tom.I.) 1710. pp.8-9. BÉL Mátyás *De peregrinitate linguae Hungaricae Meletema* című cikkének lelőhelye: Tom.IV. 1735. pp.198-226.

51. ... az prussiai berlini Scientiarum Societasra némely scriptumimat és új inventiokrul való dissertatioimat, tudni illik de machinis novis architectonicis, item de molétrina nova militari, expéditionibus bellicis accommodata: item de nova contusoria, comminuendis metallorum mineris apta elküldöttem, és onnan nekem küldött diploma által qua membrum ejusdem Societatis in classe mathematica bévetettem ... (Perliczi levele Wesszprémi Istvánhoz. Apátfalva, 1768. jan. 25. - OSZKK, Quart.Lat.1980/I. f.106.). Idézve: SZELESTEI N. László, Perliczi János Dániel (1705-1778). In: OSZK évk. 1978. pp.407-437. I.h.415.
52. GRAU, Conrad, Johann Daniel Perlicius und die Berliner Societät der Wissenschaften. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku IV. Bratislava, 1966. pp.223-232. ~ Perliczi 1730-1731-ben a berlini Johann Kirchhez és az akadémia titkárához, Johann Theodor Jablonskihoz is levelet írt, s remélte munkája megjelentetését. 1731 tavaszán az akadémiaának új elnöke és titkára lett, legközelebbi kiadványa pedig csak 1734-ben látott napvilágot.
53. MEISTER, Rudolf, Geschichte der Akademien der Wissenschaften in Wien, 1847-1947. Wien, 1947. pp.12-13. - TOTOK, Wilhelm, Leibniz als Wissenschaftsorganisator. In: Leibniz. Sein Leben - sein Wirken - seine Welt. Hrsg. von Wilhelm TOTOK und Karl HAASE. Hannover, 1966. pp.293-320. I.h.302.
54. MEISTER i.m. (53. jegyzet) p.13. - SCHEEL i.m. (38. jegyzet) pp.99-100. - Maga Leibniz több történeti forrást közölt.
55. MEISTER i.m. (53. jegyzet) p.13. - TOTOK i.m. (53. jegyzet) p.303.
56. MEISTER i.m. (53. jegyzet) pp.14-15.
57. Academia nostra professores quatuor alit, praeter hos, nulli sunt Academiae socii, nisi doctores, et magistri, hi autem omnes, Lipsiae sint oportet, et quod vetere consuetudine ita introductum est, protestantes, atque in his, Lutherani. - Bél levele Kerchelichhez, Lipcse, 1749. febr. 28. Lelőhelye: Zagreb, Nacionalna i sveučilišna biblioteka, R 3673.
58. Ld. a 39. jegyzetet!
59. Bél Mátyás Notitia-köteteinek ismertetése benne: 1735. 195.Theil, pp.153-184; 1739. 229.Theil, pp.1-35. (Sajnos e folyóiratnak csak néhány számához juthatunk hozzá.)
60. Olaszországban igen. Ld. a 17. sz. jegyzetet!
61. A társaság kiadványa: Parnassus Boicus, oder Neu-eröffneter Musenberg, worauf verschiedene Denk- und Leswürdigkeiten aus der gelehrten Welt, zumalen aber aus den Länden zu Baiern abgehandelt werden. 1740-ig hat kötet jelent meg. - A társaság történetének leírása, az 1720-as alapszabályok közlése: LIPPERT, Johann Caspar, Nachricht von den ehemaligen gelehrten Gesellschaften in Baiern. In: Abhandlungen der Churfürstlich Baiерischen Akademie der Wissenschaften. München, 1764. pp.1-48.
62. HAMMERMAYER, Ludwig, Gründungs- und Frühgeschichte der Baiерischen Akademie der Wissenschaften. Kallmünz, 1959. - A társaság kiadványsorozatának címe: Abhandlungen ... (61. jegyzet).
63. STASZEWSKI, Jacek, Die ersten wissenschaftlichen Gesellschaften in Polen und ihre Bedeutung für die Entwicklung der Aufklärung. In: Wissenschaftspolitik... pp.309-320.
64. A társaság történetéről: WONDRAK, Eduard, Die Olmützer "Societas incognitorum". Zum 225. Jubiläum ihrer Gründung und zum 200. Todestag ihres Gründers. In: Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen. Hrsg. Heinz ISCHREY. Köln - Wien, 1972. pp.215-228. (Wondrák a társaság

- szabályait is közli.) - A társaság által kiadott folyóirat: *Monatliche Auszüge alt- und neuer Gelehrten Sachen*. Olmütz, 1747. I-II.Bd.(1-12.nr.); 1748. 1-2.nr. Nem tudni, hogy jelentek-e meg további számok.
65. Erről a magyarországi fejezetben bővebben szólunk.
66. Saggi di naturali esperienze fatte nel accademia del Cimento.
67. Az utóbbi esetben a svédekre gondolhattak.
68. Es ist wahr, dass die Lateinische Sprach unter denen Gelehrten die gemeinste, doch dagegen gewis, dass die Ungelehrte unserer Wercke noch mehrers bedörffen, und ihnen in selbiger zu lesen zu verdrüsslich fallet.
69. PÉTERFFY, Carolus, *Sacra Concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae I-II. Viennae - Posonii, 1741-1742.*
70. *Acta sanctorum Hungariae ex Johannis BOLLANDI S.J. operibus excerpta ac illustrata. Semestre I. Tyrnaviae, 1743. - Semestre II. Tyrnaviae, 1744.*
71. DU FRESNE, Carolus, *Illyricum vetus ac novum ... Posonii, 1746.*
72. Közölte: DERÉKY, Pál, *Origo Typographiae Ottomannicae. Ein Beitrag zur Geschichte der türkischen Buchdruckerei in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Mksz 1978. pp.41-50.*
73. A gyűjtemény tulajdonosa, illetve kínálója valószínű Major Pál volt.
74. OERTELIIUS Johannes Godofredus, *Harmonia linguarum Orientis et Occidentis, speciatim Hungaricae cum Hebraea publicae luci exposita a Joanne HLIVAI Zoliensi Hungaro Alumnorum Pannonum in Academia Witteb. p.t. Bibliothecario. Wittebergae, 1746.*
75. Leibniz pl. a porosz királyi tudós társaság folyóiratának első számában, már 1710-ben előzményekre hivatkozhatott. Vö. az 50. jegyzettel!
76. *Epitome antiquitatum veterum Romanorum fortunati Banatus Tomesvariensis.*
77. HAMMERMAYER, Ludwig, *Forschungszentren der deutschen Benediktiner und ihre Vorhaben. In: Hist.Forschung... pp.122-191. I.h.161. - MÜLLER, Wienfried, Ordine dei Gesuiti e movimento nelle Accademie. Alcuni esempi dal XVII e XVIII secolo. In: Univ.Accad.Società scient. pp.379-394. I.h.387-388. - ZIEGELBAUER, Magnoaldus - LEGIPONT, Oliver, *Historia rei litterariae Ordinis Sancti Benedicti. Vol.I. Augustae Vind. - Herbipoli, 1754. pp.656-657.**
78. HAMMERMAYER, *Akademiebewegung ... (3. jegyzet) p.5.*
79. HAMMERMAYER, *Forschungszentren ... (77. jegyzet) pp.154-155.*
80. Uo. pp.155-159.
81. ZIEGLER, Walter, *Tentativi di Accademia in ambito monastico nella Germania del XVIII secolo. In: Univ.Accad.Società scient. pp.355-378. I.h.368-370.*
82. HAMMERMAYER, *Forschungszentren ... (77. jegyzet) p.162.*
83. *Paucissima de Germaniae monasteriis, de Hungaris ac Polonis nihil prorsus in scriniis nostris hactenus occurit. Idézi HAMMERMAYER, Forschungszentren... (77. jegyzet) p.166.*
84. Pannonhalma például a Rákóczi-szabadságharc után csak nagyon rövid ideig élvezett nyugalmat, a 18. század hatvanas éveig belső zavarokkal küzdött. Több kolostorukat osztrák bencések szereztek vissza. Pannonhalmáról ld. A Pannonhalmi Szent Benedek Rend története. Szerk. ERŐÉLYI László. V.kötet. 8p., 1907. p.395.
85. Ennek elsődleges oka a magyarországi tudósok és peregrinus diákok alapos latin nyelvi ismerete és beszédkézsége. Még a század végén is kiemeli e kivételes latin nyelvi tudást szinte minden historia litterariánk. Pl. SIMONCHICZ Incé-

- nél (Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria. Magno Varadini, 1784. p.18.): Latinac Musae apud Hungaros ita suaviter loqui auditae sunt, ut nulla, quod sciam, natio familiarius latino sermone uteretur.
06. Exercitationes Societatis Latinae, quae Jenae est, vulgatae ab eius directore Friderico Andrea HALLOAUERO. Lipsiae, 1743. A bcszéd: pp.5-82. A vers: pp.299-306.
 07. Korábban többnyire azért utasították el a tudósok az egyetemi katedrát, mert ott skolasztikus szellem uralkodott.
 08. Göttingában az angol király hannoveri választófejedelemként uralkodott.
 09. Investiganda aut nova sunt, aut longo saeculorum tractu velut proscripta veritas atque oblivioni tradita in vitam atque in civitatem eruditorum revocanda.
 90. A társaság szabályzatát közli és a kezdeteket leírja a társaság első kiadványa: Commentarii Societatis Regiae Scientiarum Gottingensis tom.I. ad annum 1751. Guttingae, 1752. - A társaságról ld. még: JOACHIM, Johannes, Die Anfänge der Königlichen Societät der Wissenschaften zu Göttingen. Berlin, 1936. - KRAUS, Andreas, Die Bedeutung der deutschen Akademien des 18. Jahrhunderts für die historische und naturwissenschaftliche Forschung. In: Akademiegedanke... pp.137-170.
 91. MARTENS, Wolfgang, Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften. Stuttgart, 1968. - KRAFT i.m. (1. jegyzet) p.423. - A 18. századból 786 ilyen hetilapot tartanak nyilván.
 92. IM HOF, Ulrich, Die Helvetische Gesellschaft 1761-1798. In: Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften. Hrsg. Rudolf VIERHAUS, München, 1980. (Wolfenbütteler Forschungen 8.) pp.223-240.
 93. Újabbban gyakran jelennek meg tanulmányok, sőt külön kötetek is e témában. Pl. KOSÁRY Domokos, Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. In: Valóság, 1981/2. pp.11-20. - A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. (Tanulmánykötet.) Szeged, 1984.
 94. KOSÁRY, Művelődés... pp.43-44.
 95. Vö. TARNAI, Fischer Dániel... pp.13-14.
 96. Conring 1666-ban írt értekezésének kiadása: OLDENBURGER, Philippus Andreas, Thesauri rerum publicarum pars IV. Genevae, 1675. pp.394-512. (Oldenburger megjegyzéseivel.) A Conring által felvetett gondolat: Magyarországon valószínű a népjellem alkalmatlan a tudományok művelésére. A legnagyobb ellenhatást Jakob Friedrich REIMMANN bírálata (Versuch einer Einleitung in die historiam litterariam insgemein, Tom.I. Hall in Magdeburg, 1708. pp.435-436.) váltotta ki. A kérdésről ld. TARNAI Andor, Extra Hungariam non est vita ... (Egy szállóige történetéhez.) Bp., 1969. pp.74-81.
 97. TARNAI, Irodalomtörténetírás... Különösen pp.54-55. és 73-75.
 98. TARNAI, Fischer Dániel... - A kormányzat egyes területeken (pl. bányászat), különösen az 1730-as évektől komoly erőfeszítéseket tett a technikai fejlesztés érdekében, majd a század közepétől egyre több területre kiterjesztette hatáskörét.
 99. KOSÁRY, Művelődés... p.128.
 100. SZABÓ Miklós, Erdélyi diákok külföldi egyetemjárása a XVI-XVIII. században In: Művelődéstörténeti Tanulmányok, Bukarest, 1980. pp.152-168.
 101. Az erdélyiekről SZABÓ i.m. (100. jegyzet) p.163., a felföldiekről elsősorban TARNAI, Irodalomtörténetírás... és Irodalomtörténeti hagyomány... - A soproni Serpiliusokról a család tagjai már a 18. században mindenre kiterjedő család-

- történetet állítottak össze (OSZKK, Fol.lat.1394.). - A felföldiekéről ld. még ZOMBORI István, A felvidéki evangélikus értelmiség. In: MÉRT.XVII-XVIII. pp.82-91.
102. VÖ. SZELESTEI N. László, "Látni méltó ..." Batthyány Kristóf külföldi utazása 1657-1658-ban. (Bevezető tanulmány.) Sajtó alatt. - KOVÁCS Sándor Iván több művében foglalkozik a külföldjárásokkal.
 103. Bár Béla munkásságát 1720 után támogatta az uralkodó, a központi és megyei hivatalokkal, a nemességgel, sőt értelmiségi társaival is sokat kellett hadakoznia, miként később látni fogjuk, s nemcsak azért, mert a nemesség és a nemesi hivatalnokok gáncsokodtak, vagy nem értették meg, s nemcsak a katolikus vallású értelmiségiekkel, hanem hitsorsosaival is.
 104. FALLENBÜCHL Zoltán, A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. In: Levéltári Közlemények, 1970. pp.259-336. I.h.279.
 105. KOSÁRY, Értelmiség ... (89. jegyzet) p.15.
 106. FALLENBÜCHL i.m. (104. jegyzet) Függelék és melléklet.
 107. Uo. pp.267-268.
 108. VLAHOVIČ, Jozef, Die Bergakademie in Banská Štiavnica (Schemnitz) im 18 Jahrhundert. In: Wissenschaftspolitik... pp.206-220.
 109. A jezsuitáknál Timon Samueltól kezdve már folyamatosan.
 110. Például a folyóiratot alapítani akaró Fischer Dániel a kárpáti balzsammal, Hermann András pedig a "sal catharticus"-szal. Vö. TARNAI, Fischer Dániel... pp.9-10.
 111. Vö.G. Henk VAN DE GRAAF, A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690-1795. [Kolozsvár], 1979.
 112. MÉSZÁROS István, Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Bp., 1981. p.600.
 113. INCHOFER, Melchior, Annales ecclesiastici regni Hungariae. Tom.I. Romae, 1664. A mű 1059-ig jut el az események leírásában. A második, kéziratban maradt kötet az 1059-1109 közötti időkört öleli fel. A műről és a szerzőről ld. DÜM-MERTH Dezső, Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság meghiúsult reformja In: FK 1966. pp.191-210.
 114. A cím a káptalan okiratait rejtő szokróny neve.
 115. SZABADY Béla, Telekesi István egri püspök, a győri egyházmegye történetírója. In: Győri Szemle, 1941. pp.1-17., 50-61., 129-142.
 116. HÓMAN Bálint, Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Székfoglaló. Bp., 1920. (A Szent István Akadémia Történelmi- Jog- és Társadalomtudományi Osztályának felolvasásai, 1. köt. 5. szám.) - Uő, A forráskutatás és forráskritika története. Bp. 1925. (A magyar történettudomány kézikönyve, 1. köt. 3/a. füzet.) - Uő, Kishevesi Hevenes Gábor (A magyar történeti forráskutatás úttörője). In: Klebelsberg Emlk. pp.453-462. - HÖLVÉNYI György, Hevenes Gábor útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez. In: Az Egyetemi Könyvtár évkönyve 6. (Bp.,) 1972. pp.147-152. - Uő, A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. In: MKsz 1974. pp.232-248. - VÁSÁRY István, A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés. (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez.) In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György. Bp., 1974. pp.261-275.
 117. A csak kéziratban fennmaradt szahályzat (BEKK, Coll.Kapr. B.42. pp.212-226.) a másoló szerint "a P. Gabriele Hevenes S.J. compositus et typis datus".

110. HÖLVÉNYI i.m. (116. jegyzet) p.147. és 235.
119. Szövegkiadását ld. HÖLVÉNYI, Hevonesi Gábor ... (116. jegyzet) pp.147-152.
120. Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Regiae Universitatis Budapestinensis. Tom.II. pars III. Budapestini, 1907. p.699.
121. A németországi történészek ezen kezdeményezéséről első fejezetünkben részletesen írtunk.
122. Mintaként e rövid fejezetet idézzük. A feljegyzések és a tervezet kiadása, in: MKsz 1987. pp.XX-XXX.
Monasteria etiam suos progressus, vel defectus tum rerum, tum personarum adnotent. Numerum incolentium primaevum, adauctum, imminutum, aut plane sublatum. qui fuerint Fundatores, patroni, Benefactores, in vita et morte. quos viros celebres virtute, ac scientiis habuerint, an ii concionando, docendo privatim aut publice, inclaruerint, libros conscripserint, vel conscriptos auxerint, in patriam linguam verterint, typo subiecerint tum suos tum alienos ingenii partus. an etiam artificio quodam excelluerint, aut pronoverint.
123. NB. Addi posset tum Regni ipsius, tum annexarum partium successiva nominis variatio, coloniarum inductio. et quo tempore, duce, facta. Item gentis excursionis in extera regna, illorumque successus, spolia relata aliaque acta publica seu bello seu pace. Item viri Sancti extra Patriam vel viventes, vel culti per Ecclesias, editas, icones publicatas, earumque reliquiis varie translatis. officio divino honoratis etc.
124. A szerzetesrendek felsorolásakor societas nostrá-ról beszél.
125. Traditio hac in materia ea mihi maxime probatur ...
126. 8. Restat iam videndum a quibusnam personis superius memorata sint expetenda? et quatenam punctatim a quibuslibet pro diversitate status, et conditionis?
127. 9. A Praeside Cancellariae Apostolicae quaerendum ... (nr.1-14.)
128. 10. Cancellarius Ungariae, aut secretarius Protocolo praefectus consulendus est ... (nr.1-4.)
129. 11. Capitulum et Conventuum custodes investigent ... (nr.1-8.)
130. 12. Inquirant praeterea Capitula et Conventus ... (nr.1-5.)
131. 13. Archiepiscoporum et Episcoporum, Abbatum, Praepositarum, Collegiorum, Monasteriorum, Seminariorum, ac imprimis Sacrarum Religionum utriusque sexus Archiva consulenda ... (nr.1-14.)
132. 14. Archidiaconi (quorum munus est communiter in Hungaria visitare annuatim suum Archidiaconatum) multum huic instituto conferre possunt, serio investigando in omnibus parochiis, occasione visitationis annuae, ea, quae subjunguntur ... (nr.1-10.)
133. 15. Illustres familiae ... consulantur ... (nr.1-2.)
134. Caesar BARONIUS (+1607) Annales ecclesiastici ... című műve a követendő példa.
135. A tervezet: Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn. Rövidített, a császár számára készített változatát kiadta: MAYER, Theodor, Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Sigmaringen, 1980². pp.90-135.
136. 1688-tól kalocsai érsek, 1692 végétől az udvari kamara "Ober-Inspektor"-a is.
137. WEGELE i.m. (36. jegyzet) p.601.
138. A Calendarium Tyrnaviense mellékleteit 1675-től 1703-ig ő állította össze. Vö. SZÖRÉNY, Alexander, Pannonia docta. Kézirat. BEKK, Coll.Kapr. B.14. pp.83-84.

139. A Curiosa et selectiora variarum scientiarum miscellanea köteteiben. (Tyrnaviae, 1689-1709.) A polihisztor Szentiványi tisztában volt azzal, hogy műve nem tudományos igényű, a bevezetőben erről azt mondja, hogy azok számára adja ki decasait, akiknek nincs lehetőségük máshonnan tájékozódni. A cikkek jelentős része megjelent a nagyszombati kalendáriumokban, így a kalendárium-műfaj jellegzetességeit is magukon viseli.
140. Vo. Decadis II. pars I. Tyrnaviac, 1691. (Dissertatio IV.: Morographica, Politica et Historica Sacrae Coronae Regni Hungariae.)
141. Corpus iuris Hungarici. Tyrnaviae, 1696. (RMK II. 1845.) E művét és néhány más művét is Kollonichnak ajánlotta.
142. A felsorolások a Corpus iuris Hungarici-hez csatolt Novellae ... (Tyrnaviae, 1698. RMK II. 1937.) végén találhatók.
143. Szentiványi Mártonról későbbi szakirodalmunkban figyelembe nem vett monográfiát jelentetett meg SERFŐZŐ József. (Szentiványi Márton munkássága a XVIII. század küzdelmeiben. In: Jezsuita történeti évkönyv, 1941. Szerk. GYENIS András, Bp., (1941.) pp.5-175. Az említetteket idézi SERFŐZŐ is, pp.64-65.
144. Tyrnaviae, 1699. (RMK II. 1974.) Gyűjteményes művében újra megjelent (Decadis III. pars I. - RMK II. 2132.).
145. Tyrnaviae, 1700. (RMK II. 2024.) Gyűjteményes művében: mint az előző jegyzetben.
146. A jezsuiták missziós tevékenységében irányító szerepet játszó Szentiványinál semmi nyomát nem találtuk annak, hogy tudományos, történeti munkáihoz közvetlenül kapcsolatot keresett volna más felekezethez tartozó tudósainkkal.
147. Szőrény Sándor Pannonia doctájához felhasználta e jegyzékeket. Valószínű, nemcsak a nyomtatott változat állt rendelkezésére, hanem Szentiványi egyéb anyaggyűjtése is.
148. Sperabam etenim me imperaturum a Zelantibus honorem et memoriam, Praedecessorum, Familiarum, Ordinum et Communitatum, siquid adhuc in residuis suis archivis habent, quod huic materiae possit invenire. Et aliqua quidem obtinui, longe tamen infra meam expectationem, esto saepius complures, hac de re requisiverim, pro excusatione adferentes deperditionem Archivorum, et negligentiam, ac oscitantiam, priorum temporum. In: Continuatio Dissertationis ... (145. jegyzet) p.58.
149. ... in eundem finem sequentes Annotationes hic appono, complementum vero ulterius, et perfectionem eorundem, successoribus relinquo, cum probe sciam, non deesse jam aliquos qui in hoc Argumento strenue desudant, eruderando antiquissimas res Hungariae, tam Politicum, quam Ecclesiasticum, statum concernentes. Satis sit primam glaciem fregisse, et viam aliis demonstrasse. Sic igitur.
150. SERFŐZŐ i.m. (143. jegyzet) pp.66-68.
151. HÖMAN és HÖLVÉNYI i.m. (116. jegyzet)
152. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Bp., 1964. pp.410-411. - KOSÁRY, Művelődés... p.145.
153. Ld. a 135. jegyzetet!
154. Erről és a birtokigazolásokról ld. NAGY István, A magyar kamara, 1686-1848. Bp., 1971. p.29.
155. Hevenes 1692. október 12-től rektor és noviciusmester Bécsben. A jezsuiták évenkénti Catalogus personarum szerint 1703. szeptember 13-ig maradt e tisztségben. (Pannonhalma, Bencés Főkönyvtár, 118.J.1.) Elogiuma egyéb köny-

vek kiadása közt csak röviden emlíkezik meg egyháztörténeti anyaggyűjtéséről, kezdeményező szerepéről mit sem tud. ... aliorum digna prelo opera studiosae conquisivit, et publicae utilitati fecit, sua tamen quaedam uti et operis immensi Historiae Ecclesiasticae Hungaricae centum et plures tomos complexa editio Authoris ipsius voluntate suspensa ... (Uo. 118.D.18/1. ff.90-94.) - SZÜRENY Sándor, aki kortársként maga is részt vett a munkálatok megindulásában, Pannonia doctájában, (BEKK, Coll.Kapr. B.14. pp.95-99.) nem említi Hevenesi ezen szerepét.

156. MONAY Ferenc, A római magyar gyóntatók. Róma, 1956. pp.102-105.
157. Az eddigi szakirodalom ezt szilárdan hitte. Czeles szerepéről DÜMMERTH (i.m. 113. jegyzet, pp.207-208.) meglehetősen túlozva ír, az adatokat önkényesen csoportosítva. Az 'Hungariae sanctitatis indicia' című, 1692-ben Nagyszombatban megjelent mű (RMK II. 1483.) nem készülhetett Czeles Rómából hozott kézírata alapján, SOMMERVOGEL tévedésből sorolta azt Czeles munkái közé. Az 1737 évi kiadás sem Czeles eredeti kézírata alapján készült, hanem az 1692. évnek öt szent ábrázolásával és a hozzátartozó szöveggel bővített változata. A művet a kortárs és munkatárs SZÜRENY Sándor egyértelműen Hevenesinek tulajdonítja (Propylaeum Bibliothecae ... Universitatis Graecensis. Graecii, 1703. - RMK III. 4398. - p.53.). Lehetséges, hogy Hevenesi már műve megjelenése előtt megszerezte Inchofer félbemaradt művének kéziratát Rómából, azt azonban akkor nem a gyóntatónak küldött Czeles "találta meg", mert ő csak a mű megjelenése után ment Rómába. Arra viszont van adatunk, hogy Czeles Rómából Szentiványihoz levelezés útján küldött adatokat. (Erről fentebb szoltunk.)
158. Ld. a 149. jegyzetben idézett szöveget!
159. FALLENBÜCHL i.m. (104. jegyzet) p.269.
160. Coll.Hev. Tom.8.(1708-1710.) - Tom.16.(1710.) - Tom.87.(1709-1710.) - Coll.Kapr. A.49. (1693-1695.)
161. Leveleiből több művéről értesülünk. Ő készítette el például az 1690-ben elhunyt Kolich Lukács elogiumát. Szében város történetének vázlatát 1694. február elején dátumozta 1696-os keltezésű a Transylvania epistolica seu Historia Transylvaniae epistolico-historice enarrata című műve (Pannonhalma, Bencés Főkönyvtár, 118.A.6. ff.39-47v.), 1699-ből való a Syllogimaea Transylvaniae Ecclesiae (Coll.Hev. Tom.23.).
162. Például Coll.Hev. Tom.16. pp.1-40.: Origines propagationis variae fidei in Transylvania című művében. Fejezetei: zsidók, cigányok, románok, katolikusok, ariánusok, luteránusok, unitáriusok, kálvinisták, anabaptisták, örmények, bulgárok.
163. HANER, Georgius, Historia ecclesiarum Transylvanicarum ... Francofurti et Lipsiae, 1694.
164. Elsősorban Kőszegi Zsigmond kézíratainak, adatgyűjtésének eltűntét panaszolja (Kőszegi sokáig élt Erdélyben, Csete (Vizkeleti) István társaként) - A világiak közül kiemelhetjük Mikola László bárót, aki genealógiai munkákkal tette magát nevezetessé.
165. Coll.Kapr. A.19-20. p.245.
166. Pannonia docta seu Nova series chronologica virorum sub corona regni Hungariae eruditione, scriptisque ad posterum relictis illustrium, memoriaeque dignorum conscripta ... ab anno 1000 ad annum usque 1717. (Coll.Kapr. B.14. - eredeti; B.49. - másolat.) CZVITTINGER Műve: Specimen Hungariae literatae. Francofurti et Lipsiae, 1711.

167. A mű - sajnos - kéziratban maradt, s a hasonló céllal dolgozó protestáns szerzők (pl. Déli Máttyás, Rotarides Mihály) nem használhatták. Számos helyen lehetne idézni, annak bizonyosságául, hogy a mű a magyarok tudatlanságát támadó külföldi művek cáfolására is íródott. Pl. a gyakran emlegetett Inchofer Menyhértől írva a Nathanael SOTUCLL által kiadott Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu (Romae, 1676.) azon adatát, hogy Inchofer bécsi születésű, azzal cáfolja, hogy még megvan az ágy Kőszegen, amelyen született az "origine Germanus, natione Hungarus Ginziensis" jezsuita.
168. A személyek azonosítása eddig csak részben sikerült.
169. *Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia*. Tyrnaviae, 1702. (RMK II. 2140.)
170. *Celebriorum Hungariae urbium celebriora historico-geographice descripta et comprehensa* I. Tyrnaviae, 1701. (RMK II. 2081.)
171. BONBARDI, Michael, *Topographia magni regni Hungariae ... Viennae*, 1718.
172. *Consultissimum foret, si hi ostenderentur Dominis Hungaris in Cancellaria Hungarica degentibus, locorum peritis, et si quid emendandum foret, eorum opinio expeterentur*. In: Coll. Kapr. 8.72. p.185.
173. *Scriptum P. Pauli BARANYI, qui meliorem notitiam habet Transilvaniae, quam multi Transilvani ...* Uo. p.282.
174. TIMON, Samuel, *Imago novae Hungariae ... Cassoviae*, 1734. In praefatione.
175. Kaprinai István levele a nagyszombati dékánhoz, 1758. ápr. 20. BEKK, Levellestár.
176. ... haeretici occultant, aut certe combusserunt, quae erant circa statum civitatis Nagy Banyensis, ne in Notitiam antiquitatis catholici deveniri possint. BEKK, Levellestár. A levél kelte: 1717. máj. 27.
177. Si ... nostri Catholici de rebus Transylvaniae non dederunt informationem, dederunt certe Haeretici Belio, qui nimio et ego sollicitabar ut traderem mea scripta, et informationem, sed ubi intellexi Haeticum, abstinui. - Báró Apor Péter levele Timon Sámuelhez. Nyujtód, 1734. aug. 25. BEKK, Levellestár. Timon négy válaszlevele megjelent *Additamentum ad Imagines antiquae et novae Hungariae tribus(!) epistolis ad ... Petrum Apor ... Cassoviae*, 1735.
178. Például Péterffy Károly, Kaprinai István, Pray György, Katona István, Wagner Károly, stb. Némely esetben renden kívüli hatásokat is kimutatott már munkáságukban szakirodalmunk. Vö.: HÖLVÉNYI György, Wagner Károly és a Bél-iskola. In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve* 5. (Bp.,) 1970. pp.329-350.
179. TARNAI, Irodalomtörténetírás... p.48.
180. Ld. a 96. jegyzetet!
181. TARNAI, Irodalomtörténeti hagyomány... p.645.
182. Művei kéziratban maradtak.
183. *Concio solennis et extraordinaria complectens initia et progressum reformationis primae ecclesiarum Saxonicarum in sede Cibiniensi ... Cibinii*, 1650.
184. *Catalogus presbyterorum Scepusiensium*. Bartphae, 1668, 1669². (RMK II. 1122, 1163.)
185. *Synodalia* néven emlegetett gyűjteménye maradt fenn.
186. Adatgyűjtését Rotarides Mihály Wittenbergbe vitte.
187. Dolgozatunk jellegéből adódóan a továbbiakban is mellőzzük tudósaink olyan tevékenységét, mely nem igényelt közös munkát. Így például Pápai Páriz Ferenc vagy ifjabb Köleséri Sámuel esetében csak történetírói, vagy a külföldi tudós társaságokban végzett munkájukat említjük, a magyar művelődéstörténetben nagy

- szerepet játszó nemzeti nyelvű felvilágosító könyveiket nem. Pápai Páriz Pax corporisát a 18. században sokszor kiadták, ifjabb Köleséri nagy példányszám-ban megjelent kalendáriumokban tett közzé - szintén magyar nyelven - orvosi cikkeket. Vö. SZELESTEI N. László, Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon. In: OSZK Évk. 1980. pp.475-516. I.h.497.
188. NAGY Géza, Pápai Páriz Ferenc (1649-1716). Bevezető tanulmány PÁPAI PÁRIZ Ferenc Békességet magamnak, másoknak címmel kiadott műveihez. Bukarest, 1977. pp.5-133. I.h.21.28.64.
189. RÉVÉSZ Imre, Comenius unokája. Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára. In: Sz 1962. pp.1-24. I.h.9.
190. OTROKÓCSI FÓRIS Ferenc (1648-1718) református lelkész 1693-ban megjelent *Origines Hungaricae* (Franecker, 1693) című művében ígérte, hogy egyháztörténetet tesz közzé. 1694-ben katolizált. 1698-ban(?) lett Kollonich Lipót esztergomi érsek levéltárosa. Forrásmásolatai a Hevenesi-gyűjteményben és másutt is előfordulnak. *Historia ecclesiastica* című művét már katolikusként írta meg. A kézirat lelőhelye: BEKK, Coll.Kapr. A.19-20.
191. Révész i.m. (189. jegyzet) pp.13-15. - Jablonski ösztönző szerepet játszott az oderafrankfurti egyetemen őt hallgató Huszti András *De origine, incremento, fatis et statu hodierno gymnas Transilvanensium* című művének létrejöttében is.
192. A kötet olvasóhoz írt ajánlásában így fogalmazott: *Lineas duxi pauculas, nec ulterius excurrere licebat; in hoc enim scribendi genere nihil decebat sumere de meo, nec certe vel publica Archiva vel privatorum armaria aut scrinia, ubi huc facientia latere possent, excutere penes me fuit.*
193. RITÓÓK Zsigmondné, Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kézíratai. In: MKsz 1973. pp.175-185., 364-376. Ember Pálra vonatkozó ismereteinket e cikkből merítettük.
194. Kiadása: LAMPE, Friedrich Adolph, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Trajecti ad Rhenum, 1728.*
195. A konkrét mű esetükben Johannes LAETUS, *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae* (Lugduni Batavorum, 1643.). A helyzetet - miként másutt gyakran utalunk rá - magyarországi szerzők is sűrűn felpanaszolták.
196. KVACSALA József levéltárról szóló híradása: Itk 1893. pp.109-110. RITÓÓKNÉ is idézi az adatot, (193. jegyzet) pp.374-375. EMBER Pál munkája: *Dissertatio historico-theologica enarrans: ortum, progressum et incrementum religionis Christianae purioris in Hungaria et Transylvania.*
197. Melanius GNATERETH, Igasság paisa. Miaburgban, 1741.
198. *Gymnasiologia, seu Historia scholarum et rectorum evangelicorum in Hungaria.* A mű kéziratban maradt. Személyes kiadása: REZIK, Ján - MATTHAEIDES, Samuel, *Gymnaziológia. Dejiny gymnázii na Slovensku.* Ed. Vladislav RUŽIČKA. Bratislava, 1971.
199. TARNAI, Irodalomtörténeti hagyomány... és Irodalomtörténetírás...
200. Nyomtatásban megjelent egy része LICHNER Pál kiadásában (Pozsony, 1864.).
201. TARNAI, Irodalomtörténetírás... pp.50-55.
202. BEL, Matthias, *Institutiones linguae Grammaticae ... Leutschoviae, 1718. p.16.* Idézi: KLEIN, Johann Samuel, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schrifften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn.* Leipzig und Ofen, 1789. p.26.; TARNAI, Irodalomtörténetírás... p.56.

203. TARNAI, Irodalomtörténetírás... p.57.
204. Uo. p.62.
205. Első fejezetünkben láthattuk, hogy hasonló módon indult például az Academia Leopoldina, csak éppen természettudományos céllal.
206. Versuch einer Geschichte der ungarischen Sprache in Hungarn. In: Anzeigen, 1775. nr.18. pp.137-142. I.h.140.
207. Hallei Magyar Könyvtár (Berlin), Ms.39. ff.160-163 Kiadása: TARNAI, Irodalomtörténetírás... pp.76-77.
208. Vindiciae nominis Germanici contra quosdam obtrectatores Gallos. 1694.
209. Tudniillik, hogy kiművelt emberek feltűnése a németek és a tőlük keletre élők közt csak természeti csoda lehet. A kérdéskörrel ld. TARNAI, Irodalomtörténetírás... pp.64-65.
210. Erre következtetett már TARNAI Andor is. Irodalomtörténetírás... p.73.
211. Vö Die Matrikel der Universität Altdorf. Hrsg. Elias von STEINMEYER. Würzburg 1912. 1674 és 1700 közt 36 személy iratkozott be Magyarországról, köztük Loew András, Metzger Dániel Kristóf (akinek atyját szintén emlegettük a Collegium Historicum Imperiale kapcsán), Weissbeck János Ferdinánd, Rayger Károly, Molter Károly Ottó, Rayger Ferdinánd. Közülük néhányan külföldi tudós társaságok tagjai lettek.
212. REIMMANN, Jacob Friedrich, Versuch einer Einleitung in die historiam literariam insgemein. Tom.I. Hall in Magdeburg, 1708. pp.435-436. - Wer kann mir de Scripturibus Hungaricis einen Nachricht geben? - Ich weiss niemand, den ich dir hierzu raccomandieren könnte; Ich glaube auch nicht, dass jemahls einer von dieser materie was geschrieben habe, oder schreiben können. Dann die Ungarn haben iederzeit ein solches naturell gehabt, dass die mehr auf ein gewandtes Pferd, und einen blancken Sebel, als auf ein curieuses Buch gehalten. ...
213. CZVITTINGER David, Specimen Hungariae literatae ... Francofurti et Lipsiae, 1711.
214. Az előszóban így ír erről: ... commercii epistolici per Hungariam ad argumenti ejusmodi uberiores elaborationem perquam necessarij defectus haut leve scopo huic meo attulit impendimentum. Így hiábavaló volt a segítségben való bizakodása: ... visurus, quid hoc ipso in conatu humeri valeant, quid ferre recusent. (Uo.)
215. Ezek elsősorban abból fakadtak, hogy külföldön kényszerült adatait összeszedni. Ezért maradhattak ki a magyarul írók közül Tinódi, Zrínyi, Gyöngyösi. Az szinte természetes, hogy a katolikus vallású írók közül csak a kinyomtatott külföldi lexikonokban szereplők kerültek be, magyarországi gyűjteményekre támaszkodó ily irányú adatgyűjtést e vallási villongásokkal tele korban csak katolikus személyek végezhettek.
216. A kötetben közölt felhívásban az adatokat Selmezbányára kérte küldeni.
217. ZSILINSZKY Mihály, Egy forradalmi zsinat története ... Bp., 1889. p.58.
218. Krmannt 1711-ben előzték Zsolnáról. Bártfai, majd miavai tartózkodása után 1729-ben a pozsonyi börtönbe került, s ott halt meg 1740-ben.
219. Opus Historiae Hungariae ecclesiastico scholasticae sive Historia Evangelii Jesu Christi, in Hungaria et provinciis eius ... OSZKK, Fol.Lat.2092. (Másolatban.)
220. Bél Mátyásnak Halléban tanulótársa volt Filstich János (1684-1743). Szülővárosában, Brassóban 1720-ban foglalta el a rectori állást De fatis rei lit-

- terariae in Transylvania című értekezésével. (FILSTICH, Johann, Rumänische Chroniken. Hrsg. Adolf ARMBRUSTER. Bukarest, 1904. pp.15-16.) Filstich, Petrus Clompe és mások, a német egyetemek professzoraitól is buzdítva, nemcsak az erdélyi, hanem a moldvai és havasalföldi viszonyok felmérését is célul tűzték ki maguk elé, s eredményeikről tájékoztatták volt tanáraikat, pártfogóikat. Leveleik egy része rövidesen elküldésük után megjelent, többsége azonban jelenleg is feltáratlan, kiadatlan.
221. SZELESTEI, Perliczi János Dániel ... (51. jegyzet) pp.412-432.
222. REIMMANN i.m. (212. jegyzet) pp.107-111. Értelmszerűen tudós társaságként sorolja fel például a lipcsei, hallei, wittenbergi és lübecki folyóiratokat (Acta Eruditorum; Observationes - latinul és németül -; Nachrichten ...; Acta Literaria Maris Baltici) megjelentetők összefogásait.
223. Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára sok új kiadvány jelent meg. Kiemelkedik közülük Ján Tibenský monográfiája. (TIBENSKÝ, Ján, Vel'ká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. Bratislava, 1984. 268 pp.) Az évfordulóra - és már korábban is - nagyon jelentős megállapításokat tettek köz- zé tanulmányaikban Tarnai, (TARNAI, Fischer Dániel...; BÉL Mátyás, Hungariá- ból Magyarorszáig felé. Vál., a szöveget gond. és bev. TARNAI Andor. Bp., 1984. /Magyar ritkaságok./) és WELLMANN Imre, Bél Mátyás és a magyar tudóstársaság- terve 1735-ben. In: Magyar Tudomány, 1965. pp.738-741.; Uő. Bél Mátyás. In: Történelmi Szemle, 1979. pp.381-391.; BÉL Mátyás, Magyarország népének élete 1730 táján. Vál., a szöveget gondozta, ford. és bev. WELLMANN Imre. Bp. 1984. /Történetírók tára./) Ugyancsak az évfordulóra jelent meg Bél Mátyás több- száz tételes hagyatékának katalógusa. (SZELESTEI N. László, Bél Mátyás kéz- iratos hagyatékának katalógusa. Bp., 1984.) Az évforduló alkalmából Szlová- kiában, Szomolányban rendezett tudományos ülásszak anyaga sajtó alatt van. A Magyar Tudományos Akadémia emlékülésén elhangzott előadások közül a dolgozat leadásáig megjelent KOSÁRY Domokos, Bél Mátyás helye a művelődés történetében (In: Irodalomtörténet, 1984. pp.796-816.) és TARNAI Andor, Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány (Uo. pp.817-831.). Elkezdődött Bél Mátyás levelezésének sajtó alá rendezése is. Ennek kiadását a Magyarországi tudós levelezés címen induló forráskiadvány-sorozat vette fel tervébe. Vö. az 5. jegyzettel!
224. BEL, Matthias, Historiae linguae Hungaricae libros duos genesin et exodum edere parat, utque eruditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existima- bunt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat ... Berolini, (1713). Ugyan- ezen évben megjelent a Geschichte der Gelehrten (Deutsche Acta Eruditorum) című lipcsei folyóiratban (17. Theil. pp.426-434.). Burius Dániel verse ezen utóbbiban nem jelent meg.
225. A vers eredeti je: Esztergom, FKvt., Hist.II.a. p.I.
226. TARNAI, Irodalomtörténetírás... p.74.
227. TIBENSKÝ i.m. (223. jegyzet) pp.54-57.
228. Nagybátyja volt a Collegium Historicum Imperiale és Czvittinger kapcsán gyak- ran emlegetett Moller Dániel Vilmos altdorfi professzor.
229. Perliczi János Dániel levele Weszprémi Istvánhoz. Apátfalva, 1768. jan. 25. (OSZKK, Quart.Lat.1980/I. ff.105v-106r.) Idézve: SZELESTEI, Perliczi János Dániel ... (51. jegyzet) pp.411-412.
230. Ld. a 224. jegyzetet!

231. SZENT-IVÁNYI, Béla, Matthias Béls zur Abfassung einer Geschichte der ungarischsprachigen Litteratur. In: Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae, 1962. pp.403-409. Jablonskiról ld. RÉVÉSZ i.m. (189. jegyzet).
232. Vos igitur, quibus res patriae litterariae cordi est, viri eruditissimi, per communem patriam, communem linguam, Musas communes, obtestor, ut id, quod in scriniis vestris latet, apprimere in hanc rem faciens, conferre in commune velitis ...
233. 1718-ban rovásírásos ábécéjét megjelentette BÉL a tervezet részletesen kidolgozott egyik fejezetében (De vetere literatura Hunno-Scythica ... Lipsiae, 1718.).
234. RGYL, IV.c/2-1.75. - 1713. dec. 18.
235. De vetere Hunno-Scythica (nyomtatásban is megjelent); De versionibus Bibliorum Hungaricis; Etymologicum Hungaricum; De peregrinitate linguae Hungaricae in Europa (nyomtatásban is megjelent). Esztergom, FKvt., Litt.VII.a.11., Litt.VII.b.1-3.
236. Leibniz is a pályadíj-rendszer bevezetésétől remélte a tudósok scrényebb dolgozását a porosz királyi akadémián. Ld. a 49. jegyzetet!
237. BÉL, De vetere literatura ... (233. jegyzet) pp.42-43.
238. A levélműfaj hasonló használatára fentebb európai és hazai példákat is láthattunk.
239. 1718. nov. 3. (nr.44.): Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc. (Közölve: Történelmi Tár, 1882. pp.590-592.) A tervezetben a mű fő fejezetei: I. Notitia Hungariae antiquae (Scythica, Hunniaca, Avarica, Hungarica). II. Notitia Hungariae mediae (ethnica, Christiana). III. Notitia Hungariae novae (Pars generalis: geographica, politica. - Pars specialis: Interamnensis, Transbiscana, Transdanubiana).
240. ... incubui, ut plures essent rerum patriae periti, qui sociarent operas, atque id potissimum in Notitia Hungariae Novae.
241. Rhetorices veteris et novae praecepta ... in usum discentium. Lipsiae, 1717.
242. Institutiones linguae Germanicae ... Leutschoviae, 1718.
243. Építkezési munkák miatt közel egy évtizede ládákban áll az evangélikus líceum anyaga.
244. A kérdőpontok MARKOWITZ Mátyás Relatio de pietistis in Hungaria című töredékes művéből kerültek elő (Pozsony, Evangélikus Levéltár, 515.fasciculus.). JÁN OBERUČ, Matthieu Bel, un piétiste en Slovaquie au 18e siècle (Strasbourg, 1936.) című munkája alapján magyarul ismerteti SIPOS Istvánné, BÉL Mátyás pedagógiai reformtörekvései című cikkében (In: Magyar Pedagógia, 1962 p.228.). CSANDA Sándor A négynyelvű tudós című cikkében (In: Irodalmi Szemle, Bratislava, 1984. pp.268-272.) említi, hogy néhány diák feljegyzése is fennmaradt. Sajnos, nem idéz egyet sem, s nem ad pontos forrást sem.
245. Parschitius művének autográf kézírata: Esztergom, FKvt., Hist.II.a. - Másolata: RGYK, K.O.1.
246. Parschitius személyéről és kéziratáról ld. ZOMBORI István, BÉL Mátyás és a Notitia Hungariae. In: A Móra Ferenc Múzeum évkönyve, 1980-81.2. Szeged, 1984 pp.113-161. I.h.128-133.
247. RGYL, IV.c/2-1. nr.76. - 1718. júl. 12.
248. Komáromy Csipkés György 1719. április 26-án Rádayhoz címzett levelében azt írja, hogy Békés és Bihar vármegyék térképe kész, a többit is elkészítik. Uo. nr.436.

249. Uo. nr.78. - 1718. nov. 25. A levél mellékletei közül Szabolcs és Kis-Heves tervezet-másolata ma is megvan.
250. Ld. a magyarországi jezsuitákról szóló korábbi fejezetünkben!
251. Ld. a 171. jegyzetet!
252. OL, P.566, Radvánszky család levéltára, 44.cs.III.o.LVI.cs. f.l. - 1720.
253. Uo.
254. A kötet elkészültének menete nyomon követhető Bél leveleiben, főleg azokban, melyeket Bohus Györgyhoz írt. E levelek kiadása: RÜSEL, Hubert - BLASCHKA, Anton, Bél-Briefe in Deutschland. In: Zeitschrift der Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, 1957-1958, VII. pp.405-425.
255. Bél és Kray közt Bohus a közvetítő.
256. Bél levele Bohushoz, 1720. febr. 8. *Invitaveram ante biennium ad sociandas operas Dn. D. Fischer, sed ille mihi minus gratus reddidit litteras. Eum Tu, si posses permovere, tam mihi foret gratum, quam quod gratissimum.* Közölve: RÜSEL - BLASCHKA i.m. (254. jegyzet) pp.416-417. - 1720. máj. 14. *Si Nobilissimus Dominus Fischerus operas sociare voluit, faciet et suo nomine rem sane dignam, et meo operi utilem. Invitaveram eum ante biennium ad laboris societatem, sed ille mihi item respondit, ut facile fuerit colligere, putavisse optimum virum cum homine sibi rem esse Ἐν ἀλαφρότητι .* *Quam ego indignationem silentio pressi.* Közölve uo. pp.418-419.
257. Buchholtzius vehementer dolet, et conqueritur, antrorum suam descriptionem, quae in meo prodromo, suo sub nomine prodire debuerat, una cum descriptione illa Carpathi, quam pater suus concinnavit, ab amico quodam, nescio cuius fidei, sibi invito subreptam, et collectoribus Vratislaviensibus transmissam, ubi iam typis exscribatur. Mordet me factum istud scioli, quis ille sit. Ego enim in picturam antrorum istorum iam magnos sumptus feci. Bél levele Bohushoz, 1720. máj. 30. Közölve: RÜSEL - BLASCHKA i.m. (254. jegyzet) p.419.
258. Fischer levele: Gotha, Forschungsbibliothek, Chart.B.786. ff.95-96. - Buchholtzi uo. Chart.B.785. nr.81-82. A levelek megírási dátuma: 1720. május 6., illetve Buchholtz második leveléé: 1720. júl. 28. A barlangleírás végül kéziratban maradt. - Breynéről ld. első fejezetünkben a danzigi és elbingi 1720-as években működött tudós társaságokkal kapcsolatban mondottakat!
259. Dedi ad eos, ut se abstineant ab earum rerum editione, quippe mihi dolo malo subductarum. Bél levele Bohushoz, 1720. jún. 27. Közölve: RÜSEL - BLASCHKA i.m. (254. jegyzet) p.420.
260. Breyne hagyatékában, Gothában megvan. Kiadására a közeljövőben sor kerül.
261. Bél később is szeretne volna Fischert vállalkozásához megnyerni. Eltávolodásuk az 1730-as években vált teljessé, amikor nemcsak egyes művek megjelentetése miatt civódtak, hanem egymástól függetlenül, sőt egymással szemben állva próbálkoztak hazai tudósok szervezetének létrehozásával. Valószínű, e végső elhidegülésük áll amögött, hogy Bél Mátyás megjelenése után Fischert nem szerepeltették a *Commercium litterarium*ban. Vö. a 33. jegyzettel!
262. Matolai Bélhez írt levele: RGYK, K.O.12. f.l. Sopron, 1722. márc. 1. - A soproni borokról a leírás ugyanezen kötetben.
263. Fischer *Animadversiones in Prodromum Matthiae Belli* című művének (OSZKK, Fol.Lat.1563.) ismertetését ld. TARNAI, Fischer Dániel... p.17.
264. Uo.
265. Bél és Mitsinsky levélváltásából különösen részletesen kitűnik ez. A levelek kiadása: HOLKO, Matthias, *Solemnia X. memoriae anniversariae bibliothecae Kis-Montanae celebrata 1818.* Budae, 1819. pp.101-111.

266. E nehézségekről ld. HAAN Lajos, Bél Mátyás. Bp., 1879. pp.37-38. és WELLMANN Imre, Bél Mátyás. In: Történelmi Szemle, 1979. pp.381-391.
267. Bélnek a királyhoz és a kancelláriához küldött kérvényeinek fogalmazványai: Esztergom, FKvt., Hist.VII.c.3. ff.60-72.
268. 1721. dec. 10. és 17.
269. Sed reliquas Portugallorum Societates litterarias nunc silemus, precati Numen ut gentibus etiam reliquis, ac nostrae cumprimis, eandem mentem tribuat.
270. 1721. nov. 19. - Az 1721. jan. 14-i számban arról olvashattak a kortársak, hogy a pétervári császári követ, Stephan Kinsky által Pétervárott rendezett ünnepségen rész vett a cár. Vidámság közepette ültette poharát az orosz, cseh és lengyel testvérnépekre. (E szláv népek történetének megírását vette tervbe Daniel Ernst Jablonski, s ezzel közvetlen ösztönzője volt Bél magyar nyelv történetéről megjelent tervezetének.)
271. Hungariae antiquae et novae prodromus. Norinbergae, 1723. - A tervezet két könyvének synopsisai és a néhány, mintaként elkészült fejezet felépítése: I. Hungaria antiqua (Liber Scythicus, Hunniacus, Abaricus, Hungaricus). II. Hungaria nova (Liber historicus, geographicus, physicus). A vármegyéket három fejezetbe sorolta.
272. Vö. a 177. jegyzettel!
273. I. Frigyes, Nagy Péter, vagy V. Károly idézett példája azonban Magyarországon csak álom lehetett, s nemcsak a vallási helyzet miatt, hanem azért is, mert a fővárosban, Bécsben sem sikerült tudós társaságot alapítani.
274. WELLMANN i.m. (266. jegyzet)
275. Radvánszky János Bél Mátyáshoz írt levele, Radvány, 1727. ápr. 28. Esztergom, FKvt., Hist.VII.3. ff.5-10. Bél megjegyzése: Seu praetextus, seu processus, seu effectus memoretur, odiosa sunt Genti et Augustae Aulæ.
276. TARNAI, Fischer Dániel... pp.15-18. Fischer törekvéseire még visszatérünk.
277. Az ilyesfajta ellenőrzés gondolata már a jezsuitákkal kapcsolatban is felmerült. Ld. a 172. jegyzetet!
278. Az eddigi szakirodalom (HAAN i.m. - 266. jegyzet; WELLMANN i.m. - 266. jegyzet) elsősorban a negatívumokat emelte ki.
279. A Festetics-kastélyon elhelyezett emléktábla e helytelen következtetést rögzítette. - Az ülésszakon elhangzott előadások kiadása: Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron. Szerk. MARTON István. Balatonkeresztúr, 1982.
280. Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás, III-IV. Nyíregyháza, 1982. p.17. (KÁVÁSSY Sándor.)
281. OSZKK, Fol.Lat.3373.
282. Pozsony vármegye leírása: Pannonhalma, Bencés Főkönyvtár, 118.C.6. és OSZKK, Fol.Lat.314. Komáromé: Esztergom, FKvt., Hist.I.iii. (A víz olyan nagy kárt tett benne, hogy csak a roncsai vannak meg.)
283. OSZKK, Fol.Lat.315.
284. Esztergom, FKvt., Hist.I.aaaa. és Hist.I.bbbb.
285. Uo. Hist.I.bb. - A Nógrád vármegyéről megjelent kötetben említi Nógrád vármegyei útjait. (Notitia, Tom.IV. pp.14.28. stb.)
286. VARGA Imre: Buchholtz György (1688-1737) és az iskolai színjátszás. In: Itk 1983, pp.212-224. I.h. 216-217.
287. Esztergom, FKvt., Hist.I.b. ff.30-52. - Bél Mátyás és Reviczky, továbbá Bél és Matolai levelezéséből. Ld. még RGYK, K.O.398. ff.29.40.43.58b.

288. Esztergom, FKvt., Hist.I.ss., Hist.I.bbbb., Hist.I.ffff., Hist.I.kkkk/15. - OSZKK, Föl.Lat.3371 - Bél és Dobai levelezése: OSZKK, Quart.Lat.770., 784/1.; Esztergom, FKvt., Hist.VII.3.; RGYK, K.O.398. f.91.
289. Esztergom, FKvt., Hist.I.kkkk/17.
290. A kéziratok hagyatéka további clemzése, s főleg a tervezett Bél-levelezés kiadása során a segítségadás milyenségére is kitérhetünk. Néha későbbi visszaemlékezések is tanúskodnak Bél munkájának segítségéről. Például Wessprémi Istvánnak Dobai Székely Sámuelhez írt egyik levelében olvashatunk arról, hogy az öregedő Tsétsi János "... többé az efféle dolgokra már nem érkezik, amit tudott, azt Bélnek, Szászkinak és Bodnak megmondotta", ám azok meg se köszönték OSZKK, Quart.Lat.784/3. f.161.
291. Bél Esztergomban található feljegyzését, mely e neveket tartalmazza, közli HAAN i.m. (266. jegyzet) pp.52-53.
292. Esztergom, FKvt., Rex.II.h.27. Közölve: SZELESTEI N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa. 8p., 1984. VI-VII táblák.
293. Ez különösen a Friedrich Otto Menckéhez és a Nicolaus Garellihez címzett Bél-levelekből derül ki. RGYK, K.O.398. (1737-1738. évek.)
294. Bél Friedrich Wilhelm Sommersbergnek 1737. jún. 4-én Boroszlóba azt írta, hogy a császár egy lustrumra, azaz hat évre ígérte meg az évi 3.100 forintot. - A császár halálakor Schwartz Gottfrédhoz Halléba így írt 1740-ben: ... musis certe meis nihil evenire potuit acerbius. Uo. ff.72b.87.
295. Uo. f.79.
296. Az esztergomi Batthyány-gyűjteményben őrzött, nyomtatott példányban Bél saját kezű megjegyzései is előfordulnak. - Benczur József 1768. júl. 4-én Kollár Ádám Ferenchez írt levele szerint gróf Zichy István költségével jelent meg a kötet. SÁL, Fond.XIII/9.10.fasc.15. nr.568.
297. Notitia Hungariae novae historico geographica ... Tom.I-V. Viennae, 1735 (-1747).
298. Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella ... Posonii, 1735-1747. Megjelent az első decas és a másodikból két monumentum.
299. Bél ezirányú munkásságáról ld. GÁRDONYI Albert, A magyar történettudomány kezdetei. In: Protestáns Szemle, 1926. pp.361-372. Különösen kiemelendő, hogy a bevezetőben az oklevelektől az anyanyelvi versekig, tárgyi emlékekig megnyírt szerteágazóan jelölte meg Bél a gyűjtendő források körét. További kutatással talán összefüggésbe lehet hozni felsorolását a jezsuiták által két-három évtizeddel korábban kezdeményezett, hasonló anyaggyűjtéssel.
300. Az előszavakban és lapalji jegyzetekben említi őket Bél. Hagyatékának kéziratai szerint ezen irányú munkásságában is sokan segítettek. Egyik-másik forrást beillesztette a Notitiába, így például Naldus Naldiusnak a Corvináról szóló művét, melyet Reviczky János Ferencről kapott meg s Reviczky jegyzeteivel közölte.
301. A Vatikáni Könyvtárba a példányt Dominico Passionei, bécsi pápai legátus, később bíboros, segítségével juttatta el. Passionei Bél Calanus Dalmata-kiadásában is segítette.
302. A közvetítő Höpkenius, bécsi követ.
303. Elias Zablerhez és Andaházi Jánoshoz küldte Bél továbbításra a köteteket.
304. A példányt - a londoni királyi társasághoz küldöttel együtt - de Dieden báró továbbította.

305. 1738-ban küldte el a *De aeratis Neosoliensium aquis*-t, 1739-ben Hans Sloanét arról értesítette, hogy küldi majd a *Historia Carpathi*-t. RGKY, K.O.387. f.70. - Az első 1743-ban, egy barlangokról szóló cikke pedig 1744-ben jelent meg angolul a *Philosophical Transactions* c. folyóiratban. Ugyanezen cikkek a *Hamburgisches Magazin*ban német nyelven jelentek meg 1749-ben.
306. Christian Goldbachnak Pétervárra 1739 nyarán jelezte, hogy Magyarország *historia naturalis*ával foglalkozik 1740 szeptemberében a *De re rusticarum* adott hírt neki. Elküldené, ut post Londinenses, et Berolinenses, et apud Vos nominis Beliani memoria exstaret ad posteros. RGKY, K.O.398. f.74b. - A szakirodalomban gyakran felbukkan, hogy Bél Mátyás tagja volt a szentpétervári akadémiának. Erre vonatkozóan semmi konkrét adatot nem láttunk.
307. Autográf fogalmazványa: Esztergom, FKvt., Litt.VII.b.3. (*De peregrinitate linguae Hungaricae in Europa ... Posonii, 1726.d.4.Sept.*) Megjelent: *Miscellanea Berolinensis, Continuatio III. Tom.IV. Berolini, 1734. pp.198-226.*
308. A kézirat lelőhelye: Esztergom, FKvt., T.P.II.a. A mű szerzőségét Juraj Pavellik állapította meg. (*O autorstve najstaršej práce o dejinách poddanstva v Uhorsku De servitute Hungarica.*) In: *Historické štúdie, 1956. pp.54-72.*
309. Vö. Bél levele Radvánszky Jánoshoz, 1727. júl. 10. OL, P 566, 23.cs.III.o. - Az "e multorum observationibus ... congesta" *De re rusticarum* 1738 nyarán küldte el Bél Deccardnak. Azt írta, hogy "tametsi mea est tota illa materia, castigare eam nondum volui." RGKY, K.O.398. f.55.
310. Bél egyik, Deccardhoz írt leveléből kiderül, hogy ő ajánlotta társasági tagnak Deccardot. Andreas Friedrich Hallbauernek, a társaság moderátorának értesítését szintén Bél továbbította Deccardnak. Uo. f.62.
311. Ld. a 306. jegyzetet! A kézirat mai lelőhelye: OSZKK, Fol.Lat.276.
312. DONÁTH Regina, A Magyar Tudományos Akadémia első tervezete 1735-ből. In: *Magyar Tudomány, 1965. pp.373-377. Szövegközlés és fordítás. A magyar fordítás újra megjelent: BÉL Mátyás, Hungariából Magyarország felé. Vál. és jegyz. TARNAI Andor. Bp., 1984. pp.177-181.*
313. WELLMANN Imre, Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. In: *Magyar Tudomány, 1965. pp.738-741.*
314. RGKY, K.O.398. ff.6.8b.16.98b.
315. WELLMANN i.m. (313. jegyzet) p.740.
316. *Societates eruditae nullae prorsus apud Hungaros occurrunt. Nihilominus huc tendunt consilia et destinationes Ill. Domini a Germethe, Seren. Ducis Lotharingiae a Cons., qui Posonii, auspiciis Caroli VI. Imperatoris Societatem eruditam sub praesidio Excell. Cancellarii Comitis de Batthyán instituere meditatur, in qua viri doctissimi ea, quae ad illustrandas res patriae politicae, oeconomicae et literarias pertinent, elucubrare possent, et libere et solide. Deus addat coeptis augmentum. (Sect.II. 42.) TOLDY Ferenc, Az akadémiai eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In: TOLDY Ferenc, Irodalmi arcképek és szakaszok. Bp., 1873. (Toldy Ferenc összegyűjtött munkái 7.) pp.354-394. I.h.355. - Toldy szerint a kézirat lelőhelye: MTA KK, Tört.Cod.196.*
317. A Palatinus, és Feldmarschal Groff Bottjáni nagyobbik fiai, mikor scholájokat végeztek volt, me stimulanté, hasonló intentional voltak, accedálván Palatinus ur ó Excellentiájá maga is azon intentioniora, de a szegény Isászár halála, és az azt követő hadakozások, ezeket mind meg gátolták ... Szilágyi Sámuel Dobai Székely Sámuelhez írt leveléből, Medgyes, 1763. máj. 28. OL, J.7, 52. köt. p.199. Idézi: CSÓKA, A magyar tudományosság... p.11. - Batthyány Lajos

- 1751-ben lett nádor. 1755-ben Daniel Gran festőművész Batthyány nádorhoz címzett levelében magyar művészeti akadémia megszervezésére ajánlotta szolgálatait, s mellékletként küldte a tervezetet is. KAPOSSY János, Magyar művészeti akadémia terve a XVIII. században. In: Levéltári Közlemények, 1940-1941. Klny. Bp., 1941. 14 pp.
318. A tervezetben a cím után Anni 1735. Januarius áll, amiből arra következtetünk, hogy 1734. végén keletkezhetett.
319. A levelek kelte: 1736. jan. 5. Lelőhely: RGYK, K.O.398. ff.10b. és 9b. A tervezetre vonatkozó részeket idézi WELLMANN i.m. (313. jegyzet) pp.740-741. A Raymannhoz elküldött levél eredetije: OL, P.1287, Jankovich család levéltára, Missiles.; Fejérváry Károly másolatában: OSZKK, Quart.Lat.770. f.2.
320. Nicolaus Garelli VI. Károly udvari orvosa és a császári könyvtár prefektusa. Leibniz bécsi tudományszervezési kísérleteit ~ miként láttuk ~ támogatta. 1714-ben elsősorban az anyagiak, a török-francia háború kitörése miatt nem hagyta jóvá a császár az özvegy Amália császárnő és Savoyai Eugén herceg által pártfogolt tervezetet.
321. Bél a Notitia kötetet személyesen adta át a királynak. I. kötet: Laxenburg, 1735. máj. 8. - II. kötet: Bécs, 1736. febr. 28. - III. kötet: Bécs, 1737. dec. 16.
322. RGYL, VIII.2253. - 1736. jan. 12. Az adatot idézi WELLMANN i.m. (313. jegyzet) p.741.
323. A. 1736, néhai pozsonyi Bél Mátyás urral de instituenda in Hungaria societate literaria erudita, et conferendis ad illustrationem rerum patriae symbolis, correspondeáltam, dispositio is ez iránt néhai méltóságor báró Germethen urral tétetődött, de csak füstbe ment ezen hasznos szándék az uralkodó principumok miatt ... OSZKK, Quart.Lat.1980/I. f.111. - Perlicziről szakirodalmunk egybehangzóan állítja, hogy önálló tudós társaság-tervet készített. E tévedés eredete, hogy WESZPRÉMI István (Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia. Centuria prima. Lipsiae, 1774. nr.65. 23.) Perliczi levelének azon adatát, hogy Bél Mátyással tudós társaság felállításáról levelezett, címként kiemelte. Vö. SZELESTEI, Perliczi János Óániel ... (51. jegyzet) p.435.
324. GRAGGER Róbert, Egy magyar tudós sorsa. Rotarides Mihály. In: Klebelsberg Emlk pp.437-452.- Paul KÁRPÁTI - Béla SZENT-IVÁNYI - Andor TARNAI, Das Stammbuch von Michael Rotarides. In: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965. dargebracht. Hrsg. A.V. ISAČENKO, W. WISSMANN, H. STROBACH. Berlin, 1965. pp.214-230.
325. Deccard Kristóf János és Hajnóczi Sámuel tanárai, Dobner Sebestyén Ferdinánd pártfogója volt. Az utóbbi saját fiát is azzal a céllal küldte Németországba, hogy az a Czvittinger-féle irányzat folytatója legyen. (Vö. KENYERES Imre, A magyar irodalomtörténetírás fejlődése a XVIII. században. Bp., 1924. pp.22-23.)
326. Historiae Hungaricae literariae antiqui, medii et recentioris aevi lineamenta ... prolegomena ... Altonaviae et Sergestae, 1745.
327. Bél ezen mondatai arra engednek következtetni, hogy a tervezett tudós társaság vezetése körül is viták voltak.
328. Bél és Petrasch (Petrus Cinerius) fennmaradt leveleinek az olmtzi társaságra vonatkozó részét közli: SZELESTEI N. László, Bél Mátyás, a tudományszervező. In: OSZK évk. 1985. (Sajtó alatt.)

329. Első fejezetünkben részletesen szoltunk erről.
330. TARNAI Andor, Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. In: MKSz 1956. pp.32-49. Klny. 18 pp.
331. Sammlung von Natur- und Medicin- wie auch hiezu gehörigen Kunst- und Literaturgeschichten. Breslau, 1718-1736.
332. Id. BUCHHOLTZ autográf kézírata: OSZKK, Quart.Germ.92. (Das weit und breit erschollene Zipser-Schnee-Gebürg.) - FISCHER átdolgozása: Uo. Quart.Lat.258. (Descriptio Montium Carpathicorum Inclyti Comitatus Scepusiensis.) Előszava a Fol.Lat.1563. jelzetű kötetben is megtalálható.
333. A leírások közlési helye a boroszlói Sammlung. Népszerűsítésüket segítették Franz Ernest BRÜCKMANN úti levelei (Ld. a 35. jegyzetét!).
334. Bél Prodromusában sógora közleményét rövidítve, átfoglalva közölte, s jellemző módon a szer kereskedelmi forgalmából az országba áramló haszon bizonyítását is elhagyta.
335. Dissertatio inauguralis medica de calculo vesicae urinariae ... Erfordiae, 1744.
336. OSZKK, Quart.Lat.260. V-VI. §.
337. Acta eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia.
338. Pl. a boroszlói Sammlunghoz és az Academia Naturae Curiosorum által kiadott Miscellanea curiosához.
339. WINTERL, Jacobus Josephus, Anrede an die versammelten Mitglieder der Hungarischen gelehrten Gesellschaft ... 1784 In: Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Hungarn. Pest und Ofen, Brachmonath, 1784. I.h. pp.8-10.
340. A nürnbergi Commercium litterarium ... 1731. évfolyamából (p.372.) Johann Heinrich Lincke leveléből arról értesülünk hogy Fischert a tagok szerkesztővé választották.
341. Epistola invitatoria eruditis Pannoniae dicata, qua ad Acta eruditorum Pannonica res et eventus naturales ac morbos patrios exponentia edenda perhumaniter invitantur. Brigae, (1732).
342. A munkamenet leírása a Bél Mátyás által követett módszer ellen irányul. Vagyis: si in Societatem coalescent, Viri in Arte et Scientia enutriti, ... ac res eventusque Naturales Patrias diligenter inquirant, inventas scrutentur, anatomicè tractatas, ratiocinis sanis verisque ornarent, ac sic sale erudito expolitas, luci publicae exponerent. ... Sic etiam praecavebuntur errores, quibus alias scatent Historiae Naturalis Regnorum Scriptores, ac traditionibus fabulosus locus nullus dabitur, quin potius vera totius Hungariae historia naturalis, successu temporis exhibebitur, quam facile in ordinem judiciosus suo tempore redigere; et velut in compendioso Systemate, luci exponere potest. Uo. p.27.
343. Például Franz Ernst Brückmann, Andreas Elias Büchner és a nürnbergi Commercium litterarium köré csoportosultak. Ekkor Fischert még gyakran ismertette a nürnbergi folyóirat. Vö. a 33. jegyzettel!
344. Epistola ad celeberrimos omnium regionum botanicos, qua de Flora Pannonica conscribenda consilium cum ipsis communicat et singulos ad commercium botanicum, mutuaque rariarum plantarum, seminumque commutationem perofficiose, et peramenter invitat. Sempronii, 25. Aug. 1739. (Sopronii, 1739.)
345. 1739. pp.665-672. (Teljes szövegközlés.)
346. 1739. pp.321-323.
347. GOMBOCZ Endre, A magyar botanika története. Bp., 1936. p.180.

340. Az 1739-ben a jénai latin társaság taggá válasszott Deccard az evangélikus tanítók nehéz magyarországi helyzetét felvázoló cikket készített a társaságnak, s az emiatt támadt bonyodalmak végeredménye lett rektorságából való elmozdítása. (A cikk nem jelent meg.) A társaság Bél Mátyás kérésére választotta Deccardot taggá. (Vö. Bél levelei a társaság elnökéhez, Friedrich Andreas Hallbauerhez, RGYK, K.O.398. ff.53v.64v.)
349. *Dissertatio epistolica ad Martinum Schmeizelium, in qua continetur Catalogus scriptorum rerum Hungaricarum varii singillatim vero medici et physici argumenti, quos ille vel possedit, vel quorum notitiam habuit, 1735. plag.13.* (A levélformában írt mű Nagyszebenbe került.) In: *Index bibliothecae res Hungariae, Transilvaniae vicinarumque provinciarum illustrantis, quam Martinus SCHMEIZEL ... instruxit.* M.G. AGNETHLER. Halae, 1751. p.27.
350. *Flora Pannonica seu Semproniensis.* Eredeti je Sopronban a Liszt Ferenc Múzeumban, Deccard fiától, János Vilmostól származó másolata pedig a Berzsenyi Dániel Gimnázium Könyvtárában található. Vö. CSAPODY István, Loew és Deccard "Flora Sempronensis"-e. In: Soproni Szemle, 1961. pp.26-37.
351. Gensel János Ádám, Liebezeit György Zsigmond, Loew Károly Frigyes, Deccard János Kristóf, Hajnóczi Dániel az Academia Leopoldina, illetve a jénai latin társaság tagjai voltak.
352. Vö. SZELESTEI N. László, Sartoris János (1695-1756) nemescsói lelkész élete és működése. In: Vas megye múltjából III. A Vas megyei Levéltár évkönyve. Szombathely, 1986. pp.107-123.
353. A 17. század végi és 18. század első felének magyarországi-európai értelmiségi kapcsolatairól, azok értékeléséről összefoglaló művet nem találtunk. Eduard WINTER vizsgálódásait Magyarország esetében is a német-szlovák kapcsolatokra, s a mai Szlovákia területére korlátozta, így politikailag, szellemileg, sőt gyakran nyelvi is egységes területeket szakított szét Pl Frühaufklärung. Der Kampf gegen den Konfessionismus im Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slovakische Begegnung. Berlin, 1966. pp.193-223. (Das Gebiet der heutigen Slowakei und der Karpatukraine.)
354. RONCALLI PAROLINO, Franciscus, *Europae medicina a sapientibus illustrata et a comite - - observationibus adaucta.* Brixiae, 1747. - A Magyarországról szóló rész: pp.207-224.
355. Perliczi műve sem jelent meg nyomtatásban. Francesco Roncalli Parolinoval való levélváltásáról ld. SZELESTEI, Perliczi János Dániel ... (51. jegyzet) p.419.
356. Uo. pp.420-422. Perliczi visszaemlékezését Weszprémi Istvánhoz írt leveléből idéztük.
357. WELLMANN i.m. (266. jegyzet) pp.385-386.
358. Perliczi János Dániel például 1733-ban kibocsátatta Nógrád vármegye által statútummá emelt egészségügyi szabályrendeletét, az *Idea seu Projectum Reglamentum Medicinalist.* SZELESTEI, Perliczi János Dániel ... (51. jegyzet) p.417. - A vármegyék 1752-től voltak központilag kötelezve physicus tartására. Török Justus János *Taxa pharmaceutica Posoniensis* pedig, melyet az a helytartótanács megbízásából állított össze, s az első hazai orvosi-gyógyszerész szabályzatként tartunk számon, csak 1745-ben jelent meg. Vö. LINZBAUER, Franciscus, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae II.* Budae. 1852. pp.244-249. és MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek IV.* Bp.,1940. pp.131-133. (nr.345.)

359. Nemeslevelében említés történik a kamarának hasznot hozó bányákban bevezetett újításairól is. Perliczi apósa, Moller Károly Ottó már 1728-ban nemességet kapott, orvosi és bányászati tevékenységéért.
360. Perliczi János Dániel, Madai Dávid Sámuel, Gömöri Dávid, Miskolczy Ferenc, Buzinkay György és Neuhold János Jakab műveire gondolunk.
361. Mária Terézia 1756-ban adta ki híres tilalmát, melynek hatására a naptárakból eltűntek a babonások és kuruzslások. WESZPRÉMI István magyar nyelvű orvosi művei (A kisdied gyermekeknek nevelésekről való oktatás. Kolozsvár, 1760. Függelék: Az egészségnek fenntartása és a hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges regulák. - CRANTZ, Heinrich, Bábakönyv. Debrecen, 1766.) már e népjóléti program termékei, van Swieten buzdítására készültek.
362. VALJAVEC; Fritz, Karl Gottlieb Windisch 1725-1793. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München, 1936. p.102.
363. Ma mindkét másolat az OSZKK-ban található. Az egyik Keszthelyről került oda: Fol.Germ.1499. nr.4. A másik: Quart.Germ.2. Az első alapján IVÁNYI Béla (Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1752-1762. In: Südostforschungen IX-X. 1944-1945. pp.249-259. - Ismertetésünkben e cikke támaszkodunk.), a második alapján V. WINDISCH Éva (Kovachich Márton György és a magyar tudományszervezés első kísérletei. In: Sz 1960. pp.90-144. I.h.94-95.) helyesbítette Fritz VALJAVEC (Die Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, 1761-1762. In: Ungarische Jahrbücher, 1936. pp.264-267.) ismertetését, aki Horányi Elek, illetve a társaság törvényeinek egy pozsonyi kéziratban (Tom.163.nr.2) fennmaradt tervezetére támaszkodott. - A 18. századi társaságtörténet címe: Kurtz gefasste Nachrichten von der Pressburgischen Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften.
364. Az Academia Historiarum Suevicarum ugyancsak fizetniök kellett belépéskor és évente a tagoknak, ám ott a társaság feladataként szerepelt a sikeres művek kiadása is. Vö. Nova Posoniensia, 1720. dec. 10. és 17. (Első fejezetünkben részletesen idéztük.)
365. OSZKK, Fol.Germ.1499. nr.6. Von der Ödenburger Steinkohle.
366. Uo. nr.7. Beschreibung der Hellischen Wassermaschine zu Schemnitz.
367. Uo. nr.8. Historische Nachrichten von Sicambria.
368. Ismertetésünk alapja: DUKA [ZÓLYOMI], Norbert, Prvý pokus o založenie lekárskeho spolku v Bratislave. In: Z dejín vied a techniky na Slovensku IV. Bratislava, 1966. pp.233-246.
369. KÓKAY György, A magyar sajtó története I. 1705-1848. Bp., 1979. pp.59-62.
370. E megjegyzés jól érzékelteti, hogy a Windisch szervezte Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften második statutum-tervezetében nem véletlenül szerepelt az, hogy a tagokat népfajra való tekintet nélkül kell választani.
371. Nem tudjuk, kire gondol a szerző. Talán Klein Mihályra?
372. BÉL Mátyás Adparatusának decasai, Johann Georg SCHWANOTNER Scriptorésének forrásai, PÉTERFFY Károly Sacra Conciliája, SZÉGEDY János Decreta et vitae regum Hungariaeje (Kolozsvár, 1744), ANONYMUS, BONFINI, RANSANUS, MÁTYÁS KIRÁLY leveleinek gyűjteménye, DUDITH András beszédei stb. - az 1750 előtt megjelentek. 1754-ben Conradi Norbert JANUS PANNONIUS verseit is kiadta.
373. Fennmaradt egy levélfogalmazványa, mely Bél Mátyással való kapcsolatát bizonyítja. BEKK, Levelestár.

374. DESERICZKY Ince 1743-ban, Rómában megjelent művével (*Pro cultu litterarum in Hungaria ... vindicatio*) az olaszországi vádakat visszaütve védte a magyarországiakat a barbárság vádjá ellen. Néhány év múlva Desericzky, Cörver Elek és János, Bajtay Antal, Conradi Norbert eklektikus filozófiájukkal is kitűntek, s nagy népszerűségekre tettek szert. Az 1770-es években először náluk adják elő a filozófiát magyarul.
375. LANCÁS Gabriella, Adalék a felvidéki evangélikus értelmiség történetéhez. In: MÉrt.XVII-XVIII. pp.102-104.
376. OSZKK, Quart.Hung.4104. és Oct.Lat.457.
377. Sajnos Dobai Székely Sámuelről érdembeli szakirodalom nincsen. Gyűjteményének néhány kötetét Klímó György pécsi püspök vette meg, jelentős részét halála után Jankovich Miklós, s tőle részben az OSZK-ba került. A továbbiakban Dobaival kapcsolatos adatainkat annak levelezéséből merítjük. (OSZKK, Quart.Lat.784/1-6. és másutt.)
378. Alkalomszerűen azonban nem hiányoztak. Például Lázár János gróf az 1730-as években a wolffi filozófiáról levelezett a jezsuita Jánosi Miklóssal az 1760-as években a költészetről a szintén jezsuita Bíró Istvánnal. (*Epistolae Comitis Johannis LÁZÁR*. OSZKK, Quart.Lat.758; MTAKK, Ms.403.) Béli Mátyásnál Munkácsy Pált és Schmith Miklóst idézhettük. Béli Pannonhalmán 1730-ban családjával együtt fogadta Sajghó Benedek főpát. (Esztergom, FKvt., Hist.I.hb. f.129.) Dobai 1752-ben járt Pannonhalmán, az ott őrzött kéziratok közt nem kutathatott kedvére. (OL, I 7, 52.kötet pp.65-66. Levél Kollár Ádámhoz, 1762. nov. 26.)
379. Például a jezsuita Fridvalszky Jánossal, Palma Ferenc Károlylyal, Schmith Miklóssal, Szegedy Gergellyel, Pray Györggyel, Wagner Károlylyal, a piarista Keszthelyi Lászlóval.
380. Koller a pécsi egyházmegye történetéhez gyűjtötte az adatokat.
381. Kerchelich a zágrábi egyházmegye történetével foglalkozott.
382. Orvostörténeti adatokat gyűjtött.
383. Magyar írók lexikonát készítette.
384. OSZKK, Quart.Lat.784/2. f.70. - A kérés a levelezés tartalma és nem ténye miatti.
385. További ténykedését ld. a következő fejezetünkben!
386. A tervezetet, azaz Kollár Dobaihoz küldött levelét az MTAKK másolatgyűjteményéből (Ms.4886. Levelek és iratok. I. Kazinczy Gábor hagyatéka, 18. doboz) kiadta CSÓKA J. Lajos, A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942. pp.13-15. Kollár eredeti levele ma a BEKK tudóslevelei közt található. Régi jelzet: G 116. Tom.II. nr.42.
387. Levelezésük egy részének másolata: OSZKK, Oct.Lat.443. Dobai néhány eredeti, Kollárhoz írt levele az OL Kollár Ádám-gyűjteményében található (I 7, 52. kötet: Szekelii Collectanea diplomatica).
388. BEKK, Tudós levelezés. 1763. febr. 16.
389. OL, I 7, 52. köt. pp.73-75. Idézi: CSÓKA, A magyar tudományosság... p.15.
390. OSZKK, Quart.Lat.784/1. f.13. - Sárospatak, 1763. márc. 25. Idézi: SZELESTEI N. László, Kollár Ádám, Tersztyánszky Csniel és a magyarországi tudós társaság ügye (1763-1776). In: OSZK évk. 1981. pp.415-447. I.h.421.
391. Sinai itt a Béli-Germeten-féle tervre gondolhatott.
392. Sinai egy másik levelében nemcsak napi elfoglaltságára hivatkozik, hanem kollégái egy részének érdektelenségére is. "Thenlogia dat kleha, sokan tartják

- közülünk is." OSZKK, Quart.Lat.784/3. f.88. Evangélikus körökben a század folyamán népszerűtlenekek voltak a debreceniek. Például Bél duri et inexorabilesnek tartotta őket.
393. OSZKK, Quart.Lat.784/3. ff.57-58. - Debrecen, 1763. márc. 19. Idézi: SZELESTEI, Kollár Ádám ... (390. jegyzet) pp.440-441.
394. Uo. Quart.Lat.784/2. f.74. Idézi: SZELESTEI N. László, A Collectio Kazzaiana. In: OSZK évk. 1976-1977. p.420.
395. Ld. a 317. jegyzetet!
396. Uo. Idézi: CSÓKA, A magyar tudományosság... p.16.
397. SÁL, Fond.XIII/9.10.Fasc.15. nr.537.
398. Benczur József és Domokos Lajos levelei Dobaihoz, 1764. nov. 17. és 1765. máj. 14. OSZKK, Quart.Lat.784/1. f.37. és 784/2. f.164.
399. Cornides Dániel többször is azt válaszolja Benczurnak, hogy Erdély sanyarú helyzetében ők nem tervezték és nem is gondolják kivihetőnek az akadémia fölállítását. 1765. dec. 29., 1766. máj. 5. MTA KK, Magyar irodalmi levelestár, 4r.157. (Számozatlan)
400. Az országgyűlés megnyitása előtt Bécsben megjelentetett *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae c. műve* a felvilágosodott abszolutizmus híveinek véleményével egyezve, elsősorban a főpapságot és a klérust támadta, de kijutott benne a nemességnek is. Az országgyűlés rendjeinek és a klérusnak nyomására az udvar a kötet magyarországi terjesztését megtiltotta.
401. *Historiae diplomaticae juris patronatus Hungariae regum libri tres*. Viennae, 1762.
402. OSZKK, Quart.Lat.784/1. f.178. Domokos Márton levele Dobaihoz, 1762. jún. 15.
403. OSZKK, Quart.Lat.784/2. f.46. Levél Dobaihoz, 1764. aug. 17.
404. Uo. 784/3. f.50. Levél Dobaihoz, 1762. júl. 12.
405. RGYL, VIII.2466. Levél Ráday Gedeonhoz, 1764. aug. 18.
406. Az idézet Barcsay Ábrahám egy, még Kollár életében írt leveléből származik. Idézi DÜMMERTH Dezső, Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar-Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése. In: FK 1966. pp.391-403. I.h.395.
407. Pozitív beállításban: CSÓKA J. Lajos, Kollár Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. In: Klebelsberg Emlk. pp.150-173. - Ugyanezen tények negatív beállításban: DÜMMERTH i.m. (406. jegyzet). SZIKLAY László megjegyzései Dümmerth cikkéhez: FK 1967. pp.227-229. - A szakirodalom ellentmondásaira és a kérdés bonyolultságára figyelmeztet KOSÁRY, Művelődés... pp.292-295.
408. SZELESTEI N. László, Weszprémi István (1723-1799) és orvostörténeti műve. In: OSZK évk. 1979. pp.519-562.
409. Csóka J. Lajos bizonyítékai, hogy familiáris titkár volt Kollár mellett, nem helytállóak, s csak az első évekre vonatkozhatnak. CSÓKA J. Lajos, Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936. pp.94-96. Vö. SZELESTEI, Kollár Ádám ... (390. jegyzet) pp.424-425.
410. Vö. Kollár levele Dobaihoz, 1762. márc. 16. OSZKK, Oct.Lat.443. ff.25-27.
411. OSZKK, Quart.Lat.784/3. f.125. A latin eredeti közölve: SZELESTEI, Kollár Ádám ... (390. jegyzet) p.425.
412. Uo. p.426.
413. OSZKK, Quart.Lat.784/2. f.170. Bárá Petrasch levele Kassán kelet, 1738-ban.

414. Vorschlag zu Errichtung einer Academie oder Gelehrter Gesellschaft zu Pressburg in Hungarn. OL, A.107, Hungarica Pálffyana, 11.csomó, 18.fasc. 29. 122 lap: Előterjesztés. 47 lap: A tervezett társaság szabályai. 4 lap: Hivatalos fogalmazvány a javaslatról. - Ismertette és az előterjesztés egy részét közölte: TOLDY Ferenc, Az akadémiái eszme Magyarországon Bessenyei előtt. In: TOLDY Ferenc, Újabb adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez. Pest, 1871. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. II/7.) pp.78-124. Szövegközlés nélkül Toldy tanulmányát ld. a 316. jegyzetben! - Összefoglaló és értékelő ismertetés: CSÓKA, A magyar tudományosság... pp.22-30.
415. CSÓKA, A magyar tudományosság... pp.27-29.
416. FINÁCZY Ernő, Adalék egy magyarországi tudós társaságnak 1770. évi tervezetéhez. In: Sz. 1904, pp.369-372. Ezeket a nem egészen meggyőző érveket CSÓKA J. Lajos "cáfolja" (Mária Terézia ... - 409. jegyzet - pp.103-105.). - Kollár, Tersztyánszky és Teleki szerzőségét már TOLDY (i.m. - 316. jegyzet - pp.393-394.) felvetette. Denczurét H. BALÁZS Éva (V. WINDISCH i.m. 363. jegyzet - p.95.).
417. CSÓKA, Mária Terézia ... (409. jegyzet) pp.96-103. - Uő, A magyar tudományosság... pp.18-20. - Uő, Kollár Ádám és az 1777-i Ratio educationis. In: Pedagógiai Szemle, 1977. pp.63-66. - KOSÁRY, Művelődés... pp.537-538.
418. ... den Plan, nach welchem wir arbeiten, vor neun Jahren entworfen, und ihn schon damals zu befolgen gewünscht haben.
419. CSÓKA, Mária Terézia ... (409. jegyzet) pp.97-99.
420. ZENKER, Ernst Victor, Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1840. Wien und Leipzig, 1892. pp.58-59. - FINÁCZY Ernő, A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában II. Bp., 1902. p.267.
421. Szövegközlése: SZELESTEI, Kollár Ádám ... (390. jegyzet) pp.442-446. Ugyanitt (pp.430-438.) lapalji jegyzetekben közöltük tudósaink levelezéséből a folyóiratra vonatkozó részeket, így azok újabb közlésétől eltekintünk, a továbbiakban csak a lelőhelyeket tüntetjük fel.
422. Czirbesz Jónás András, a folyóirat egyik munkatársa szerint ebben az időben nem voltak jó viszonyban. MTAKK, Magyar irodalmi levelezés, 4r 60. nr.77.
423. DE LUCA, Ignaz, Das gelehrte Oesterreich. Ein Versuch. I/2. Wien, 1778. pp.222-223.
424. OSZKK, Oct.Lat.443. f.27. (Dobai levele Kollárhoz, 1762. márc. 16.)
425. Evangélikus Országos Levéltár, Arch.gen.eccl.V.36/3. f.142. Dobai levele Cornideshez, 1772. jan. 1. A levélben Dobai idézi Tersztyánszky 1771. júl. 14-én hozzá írt levelét is. Mindebből az is következik, hogy e tájékozódásra csak a folyóirat megindulása után került sor.
426. Uo. 36/2. f.14. - 1771. aug. 23.
427. Uo. f.17. A melléklet: f.15. - 1771. nov. 23.
428. OSZKK, Quart.Lat.764. f.15 (eredeti) - MTAKK, Magyar irodalmi levelezés, 4r 57/III. f.437v (fogalmazvány).
429. MTAKK, Magyar irodalmi levelezés, 4r 60. nr.75-86. - 1771. szept. 13.-1776. márc. 5. Czirbesz szerette volna Cornidesszel folytatott levelezését megjelentetni, barátok közti szétosztásra, 50-60 példányban, a nevek elhagyásával. Uo. nr.86.
430. Uo. nr.81-82. A cikk ab H. monogrammal folytatásokban jelent meg az Anzeigenben: 1775.nr.20.-1776.nr.20.

431. 1773-ban például (291. lap, v.K. monogrammal) itt fejtette ki véleményét a Thunemann és Schlözer közti vitában.
432. SÁL, Fond.XIII/9.10.fasc.15. nr.609. - 1771. dec. 28. - No. nr.614. 1772. febr. 12. (Levelek Kollárhoz.) - OSZKK, Quart.Lat.784/1. f.87. 1772. ápr. 10. (Levél Dobaihoz.) - OSZKK, Levelestár, Benczur Czirbeszhez, 1774. nov. 17. és 1775. máj. 15.
433. Ő a Siehenbürgische Briefe szerzője 1775-1776-ban, legtöbbször S** monogrammal.
434. Jelentősebb cikksorozatai: a magyarországi nyomdászattörténetről szóló (Vö. SZELESTEI N. László, A magyarországi nyomdászattörténetírás kezdetei. In: MKsz 1982. pp.26-31.), a Thököly család történetéről, Eperjes város történetéről és más rövidebb cikkek. Névjele általában: K - l., K.l., de előfordul a K. alak is.
435. Vö. WURZBACH, Constant, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. 12.Bd. Wien, 1864. pp.56-57. Az Anzeigenbe írt cikkek felsorolásával. Nevének jelzett rövidítései: J.S.K.Th.C. - J.S.K. - K. - K.n.S.i.E. - Két cikksorozata jelölés nélküli. A magyarországi nyelvekről írt cikksorozatnak ő a szerzője, meglehetősen tárgyilagos hangnemben. Szó sincs tehát arról itt, amit DÜMMERTH (i.m. - 406. jegyzet - p.440.) állít, hogy Kollár folyóiratában elmarasztalja a magyar nyelvet. De ugyanígy a szakirodalom félreértése az is, hogy Kollár Oláh Miklós Hungaria et Attila (Vindobonae, 1763.) című művében a 91. lapon lévő ominózus lapalji jegyzetben az áll, hogy Magyarországnak igen kicsi része az, ahol magyarul beszélő nép lakik (a helyes fordítás: ahol csak magyarul beszélő nép lakik). Természetesen Kollár, Severini János, vagy mások 1760-as években tudatossá váló szlovák öntudatát nem vitatjuk ezzel.
436. Leggyakoribb névrövidítése: ab H.
437. A Perliczi és Wessprémi közt az Anzeigenben zajló polémiairól ld. SZELESTEI, Perliczi János Dániel ... (51. jegyzet) p.435.
438. 1773.nr.34. (I.Cs.Med.D.)
439. Több betűjelet nem tudunk feloldani. Ezt nehezítik olyan levelekből származó információk is, mely szerint pl. az erdélyi fejedelmekről Benczur háromrészes cikkének betűjelei: v.V., v.G. és B. (SÁL, Fond.XIII/9.10.fasc.15. nr.609. Levél Kollárhoz, 1771. dec. 28. - Anzeigen, 1771. nr.12., 14. és 23.).
440. Az anyagiak kérdése az előszavakban felmerül, de semmi konkrétumot nem tudunk meg belőle.
441. MIKSCH, Ferdinand Leopold, De Augustinerhistoriker Xystus Schier 1727-1772. Ein Beitrag zur österreichischen Gelehrten-geschichte am Beginn der Aufklärung Würzburg, 1969. - Schier kéziratosa hagyatékának elemző felsorolásával.
442. A Vas vármegyeiről ld. TOLDY i.m. (316. jegyzet) pp.364-367. Borsod vármegyében Szatthmári Király György vezetésével kezdték szervezni (RGYL, VIII.2240. Levél Ráday Gerdeonhoz.), Erdélyben Lázár János gróf lett az elnök.
443. Anzeigen, 1771. nr.21. pp.166-168.
444. A terv ismertetésében CSÖKÁT (A magyar tudományosság... pp.30-46.) követjük.
445. Kézirata: OSZKK, Fol.Germ.1119/2 A Fol.Germ.1119/1 jelzeten Hell kalendárium-tervezete található.
446. CSÖKA szerint Mária Terézia Kollár javaslatára fordult a korábban általa is kedvezően fogadott akadémiaalapítás ellen. Kollárt személyi sérelme és a történelem akadémiaán kívül maradása ösztökélte. (A magyar tudományosság... pp.41-43.)

447. GÁRDONYI Albert, A XVIII század legkeresettebb könyve. In: MKsz 1941. pp.232-244.
448. SZELESTEI, Kalendáriumok ... (187. jegyzet) pp.503-505.
449. PAYR Sándor, Magyar pietisták a XVIII századi Magyarországon. Bp., 1890. (Magyar Protestáns Egyháztörténeti Monográfiák.) SZENT-IVÁNYI Béla, A pietizmus Magyarországon. In: Sz 1935. pp.1-38., 157-180., 323-333., 414-427. - SZELESTEI, Sartoris ... (352. jegyzet)
450. Béi nyelvi programjáról ld. TARNAI Andor, Béi Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. In: Irodalomtörténet, 1984. pp.817-831.
451. Ld. a 326. jegyzetet!
452. Anzeigen, 1775. nr.18. (p.141.)
Diese damals junge Potrioten(!) wollten im Jahre 1730. eine Gesellschaft zur Verbesserung der ungarischen Sprache, nach dem Beyspiel der zur Verbesserung der deutschen Sprache entstandenden Societäten errichten Sie setzten folgende Gesetze fest:
- a. Es sollte der Gesellschaft frey stehen, den Geschicktesten zum Vorsteher zu ernennen, dieser sollte Elöljáró heissen, und den ersten Sitz haben.
 - b. Der für die gesellschaftlichen Sachen, Sorge tragen würde, sollte den zweiten Rang haben, und Gondviselő heissen.
 - c. Zu den Zusammenkünften sollten wöchentlich zwei Stunden bestimmt seyn. Bey welcher Gelegenheit ein Mitglied, eine lesungswürdige Abhandlung vorlesen, und diese alsdann von den übrigen, nach den Regeln der strengsten Kritik beurtheilet werden sollte.
- An diesen entstandenden Gesellschaft waren Vorsatz und Absichten lohnenswerth, nur zu bedauern ist es, dass es ihr an Unterstützung und Aufmunterung fehlte, und dass daher der Eifer, mit welchem die Sache angefangen worden, sehr bald erkalten musste.
453. Ld. a 360-361. jegyzeteket!
454. SZELESTEI, Kalendáriumok ... (187. jegyzet) pp.497-508.
455. Oratio de cultura linguae Hungaricae. Sopronii, 1751.
456. Pressburger Zeitung, 1764. nr.4., 1765. nr.21. Vö. a 370. jegyzettel!
457. Álom a tudományoknak jobb rendben való intézéséről. - Gottsched 1749-ben járt Bécsben, 1761-ben alakult meg ott a Deutsche Gesellschaft.
458. 1740 után öt évig ő volt a római magyar gyóntató. Rómában szerzett élményeiről, azok hatásáról ld. GRACIOTTI, Sante, L'Arcadia italiana e il Settecento ungherese nella cornice della cultura letteraria dell'Europa centro orientale. In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo. Rapporti italo-ungheresi dalla presa di Buda alla rivoluzione francese, a cura di Béla KÖPECZI e Péter SÁRKÖZY. Bp., 1982. pp.168-178. - SZAUDER, Maria, Ferenc Faludi membro dell'Arcadia romana. Uo. pp.283-292.
459. RGYL, VIII.234. - Nem véletlen, hogy a sokat idézett DOBAI SZÉKELY Sámuel egyetlen munkája éppen Christian Wolfgang FABER művének magyarra fordítása: Hadi embernek oktatása ... magyar katona ifjúságnak kedvéért. A sokat katonáskodó Dobai e "pure et eleganter" elkészített művét Kollár Ádám Ferenc is megdicsérte: "Si quid tamen Slavi hominis judicium valet." (Kollár levele Dobaihoz, 1765. júl. 16. - OSZKK, Oct.Lat.443. f.29.)
460. Bod Péter óhajításait a múlt század közepe óta szinte minden e témával foglalkozó tanulmány megemlíti.
461. Universae Phraseologiae Latinae corpus. Tyrnaviae, 1750 (Sok kiadást megért.)

462. Itt én Collegium musicumot állítottam fel, minden héten kétszer concertet tartatok ... s feleszenis jönek auditorok. (Szilágyi levele Ráday Gedeonhoz, Medgyes, 1752. márc. 18. - RGYL, VIII.2455.)
463. BITSKEY István, Barkóczy Ferenc és egri nyomdája. In: Hevcsi Szemle, 1973. pp.39-40.
464. Pl. A régi jeles épületekről. Nagyszombat, 1760. - Az anyaszentegyháznak történeti, I-IV. Nagyszombat, 1769-1788. A természettiekről Newton tanítványainak nyomdoka szerint ... Először 1777-ben, aztán még több kiadásban. Sth.
465. F. CSANAK Dóra, Két korszak határán. Teloki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Bp., 1983. (Irodalomtörténeti Könyvtár 38.) pp.246-250
466. VEKERDI László, A természettudomány a Tudós Társaság terveiben. In: Sz 1974. pp.807-835. I.h.831.
467. BÍRÓ Ferenc, A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez. In: Itk 1979. pp.316-328. I.h.318.
469. Ekkor természetesen a tudományos próbálkozások is könnyebben jutottak már publikálási lehetőséghez. Példa rá Windisch Károly Gottlieb korábbi és mostani kísérletei. L. Fritz VALJAVEC i.m. (362. jegyzet) és a III/6. fejezetünket. - A folyóiratokról ld. KÓKAY i.m. (369. jegyzet) pp.69-120.
470. BÍRÓ i.m. (467. jegyzet) p.319.
471. Uo. p.326.
472. Következő fejezetünkben lesz róluk szó.
473. TOLDY i.m. (316. jegyzet) p.391.
474. CSÓKA, A magyar tudományosság... p.44.
475. CSAPODI Csaba, Két világ határán: Fejezetek a magyar felvilágosodás történetéből. In: Sz 1945-46. pp.85-137.
476. NÉMEDI Lajos, Bessenyei György levele a budai egyetem tanáraihoz. In: Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve VII. Eger, 1961. pp.635-640.
477. Tudományok nevékedéséről, budai feredőben (1780.) - ÁNYOS Pál A szép tudományoknak áldozott versekben ugyanilyen bizakodó lelkesedéssel írt.
478. VEKERDI i.m. (466. jegyzet)
479. KOVACHICH, Martin Georg, Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften, vermischten ... Inhalts ... (Ofen, den 19. May. 1787.) p.5. - Kovachich a hazai magánkezdeményezések közt Fischer Dánielét, a Windisch-féle pozsonyi Gesellschaftot (1761), a bécsi Anzeigent (1771), a pozsonyi Ungarisches Magazin (1780, Windisch), Winterl Jakab (1784) és Batthyány Ignác (1786) kísérleteit sorolja fel (pp.3-4.).
480. Ephemerides Budenses, 1790. nr.15 - Vö. KÓKAY György, Martinovics Ignác levele Tertina Mihályhoz, az Ephemerides Budenses szerkesztőjéhez. In: MKsz 1956. pp.58-60.
481. Pl. Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778. A 73-94. lapokon több mint 300 hazai tudós névjegyzékével.
482. Vö. MTAKK, Magyar irodalmi levelezés, 4r 56/1 (Windisch 1781-1787 között Corinideshez írt 56 levele.)
483. Kollár Ádámhoz írt leveleiből (SÁL, Fond.XII/9.10.Fasc.15. 1762-1768. 10 db) 1762. december 24-én kelt levelében pl. így írt: Prodrumum Belii semper prae oculis habeo, secundum ejus exemplar laborare pergo.
484. Leges Societatis Litterariae Assiduorum. Közölve: BARÁTH Béla, A Batthyány Ignác-féle akadémiai tervezetek. In: Erdélyi Múzeum, 1934. pp.143-148.

485. E hiányosságra V. WINDISCH Éva hívta fel a figyelmet. (i.m. - 363. jegyzet. p.97.).
486. A kutatók egy része e társaságban a Pozsonyból a kormányzésekkel Pest-Budára költözött "Első ártatlanság" elnevezésű, szabadkőműves páholyt gyanítja. Vö. V. WINDISCH i.m. (363. jegyzet) p.99.
487. Entwurf ... (479. jegyzet)
488. Vestigia comitiorum apud Hungaros ... Pestini, 1790.
489. OSZKK, Quart.Lat.43. (29 kötetben) - Kovachich további tudományszervező tevékenységéről ld. V. WINDISCH i.m. (363. jegyzet)
490. NIEDERMAIER, Klaus, Zur Geschichte der Naturwissenschaftlichen Forschungen in Siebenbürgen. In: Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen. I. Hrg. von Ernst WAGNER und Heinz HELTMANN. Köln - Wien, 1979. (Siebenbürgische Archiv, 3.Folge, Band 14.) pp.1-65. I.h.10.
491. A folyóirat első cikke (1790. I. pp.1-27.) mindjárt pontos láttelep az értelmiség helyzetéről. (Ueber die Lage und die Hindernisse der Schriftstellerei in Siebenbürgen.)
492. Sammlung gemischter litterarischer Aufsätze der deutschen Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften in Schumnitz. Példányt nem sikerült látnunk. Az adatot említi PUKÁNSZKY Déla, A magyarországi német irodalom története (a legrégebbi időktől 1848-ig). Bp., 1926. (Német philologiai dolgozatok 31.) p.392.
493. A szlovák nyelvet kodifikáló Grammatica Slavica 1790-ben jelent meg. A Presspurské Noviny (1783-1787) című újság és Plachy folyóirata is szorgalmazta a szlovák irodalmi nyelv megteremtését.
494. KINDLOVICS Kálmán, Régi Irodalmi Szemle (Staré Noviny Literárního Umění). In: MKsz 1967. pp.171-177.
495. Ld. a 476. jegyzetet!
496. NÉMEDI Lajos, Ki írta a Jámbor Szándékot? In: ItK 1980. pp.137-148. I.h.147.
497. A Jámbor Szándék bevezető részéből.
498. Bessenyei és a homburgiak kapcsolatáról ld. SILAGI, Denis, Zur Geschichte der ersten Madjarischen Gelehrten Gesellschaft (1779). In: Südost-Forschungen, 1961. pp.204-224. - NÉMEDI, Lajos, Quelques remarques sur le processus de cristallisation de l'idée d'une Académie hongroise à l'époque des Lumières. In: Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Deuxième Colloque de Mátrafüred, 2-5. octobre 1972. Budapest, 1975. pp.73-79.
499. A Hazafiúi Magyar Társaság latinul és magyarul fennmaradt szabályzatát ld. CSAPLÁR Benedek, A Horányi Elek tervezete. In: ItK 1899. pp.1-14., 168-203.
500. SILAGI i.m. (498. jegyzet) p.211.
501. Bessenyei és Teleki József (s rajta keresztül nagybátyja, Ráday Gedeon) elmentétéről ld. F. CSANAK i.m. (465. jegyzet) pp.253-260.
502. Weszprémi István az egyetlen kivétel. - Kreskay Imre egy levele szerint az ügy veszte éppen az lett, hogy a tervet Bécsbe vivő Bessenyei Kollár Ádámnak adta oda kérvényüket, aki nem Mária Teréziának, hanem II. Józsefnek továbbította azt. (Az adatot Kollár-ellenes éllel ld. DÜMMERTH i.m. - (406. jegyzet - p.404.)
503. F. CSANAK Dóra, A Ratio Educationis és az iskolaújságok. In: MKsz 1975. pp.243-261. - SZELESTEI N. László, Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete. In: MKsz 1976. pp.390-396.

504. Pl. a már idézett Ungarisches Magazinban.
505. Ld. a IV. fejezetet!
506. Révaíról adataink többségét CSÓKA, A magyar tudományosság... című művéből merítettük. pp.54-58.
507. KÓKAY, A magyar sajtó ... (369. jegyzet) p.86.
508. Fentebbi adatainkat e mű tartalmazza.
509. Candidati erigendi eruditae Societatis Hungaricae et ratio facti in ea promovenda progressus. Jaurini, 1791. - Révai szerint az alábbi személyek vállalták a tiszteletbeli tagságot: Gvadányi János, Ráday Gedeon, Bartsay Ábrahám, Báróczi Sándor, Kazinczy Ferenc (világiak), Molnár Ker. János, Majláth Antal (egyházi személyek). A tényleges jelöltek névsora: Balog Sándor győri egyházmegyes pap, tanár Győrött - Bárány Péter Pestről, volt piarista diák - Batsányi János - Benke Mihály enyedi professzor - Benyak Bernát piarista szerzetes - Bolla Márton piarista szerzetes - Csépan István jogi doktor - Decsy Sámuel orvos - Dugonits András piarista szerzetes - Fábchich József győri egyházmegyes pap, tanár Győrött - Földi János szatmárnémeti orvos - Góbböl Gáspár kecskeméti ref. lelkész - Görög Demeter házitanító Bécsben - Gyöngyösi János tordai ref. lelkész - Horváth Ádám balatonfüredi geometra - Illei János esztergomi egyházmegyes, Komáromból - Kerekes Sámuel Bécsből - Konjádi Ábrahám miskolci ref. tanár - Kovásznai Sándor marosvásárhelyi ref. tanár - Kovács Ferenc Veszprém vármegyei geometra - Kreskay Imre pálos szerzetes - Mátyus István Küküllő vármegyei orvos - Milesz József debreceni ref. tanár - Nagyváti János Pestről - Novák István kassai tanár - Péczeli József komáromi ref. lelkész - Rajnai József, a győri Szent Ignác templom adminisztrátora - Rát Mátyás győri ev. lelkész - Rácz Sámuel pesti orvosprofesszor - Révai Miklós piarista szerzetes - Rozgonyi József, aki hétévi külföldi (Anglia, Hollandia ...) tartózkodása után tért haza - Simai Kristóf piarista szerzetes - Baróti Szabó Dávid esztergomi egyházmegyes pap, tanár Kassán - Tolnai Sándor pesti egyetemi tanár - Tóth Farkas pécsi egyházmegyes pap, tanár Pesten - Verseghi Ferenc és Virág Benedek pálos szerzetesek - Őri Fülöp Gábor sárospataki ref. tanár.
510. A nyelvű kizárólagosság miatt mellőzöttek 1790-ben nagyon jelentős tudományos erőt képviseltek. Az egyetemen sem magyar nyelven oktattak. A nem magyarul írók közt jócskán akadnak magyar származásúak. Nemcsak a már szerveződő nemzetiségeket, a besztercebányai német és szlovák társaságot és az erdélyiek Filtsch-vezette körét mellőzi tehát Révai, hanem a korábbi szervezkedésben részt vevőket szinte kivétel nélkül. Íme néhány név: Windisch Károly Gottlieb, Tersztyánszky Dániel, Kempelen Farkas, Sinai Miklós, Veszprémi István, Czirhesz Jónás András, Klein János Sámuel, Augustini Ab Hortis Sámuel, Csapó József, Winterl Jakab József, Kovachich Márton György. De hiányzik Tertina Mihály, Makó Pál, Koppi Károly, Horányi Elek, Glosius Sámuel, Pray György, Horváth Ker. János, Katona István, Schönvisner István, Koller József, Simonchicz Ince, Mitterpacher Lajos, Plenck József Jakab, Korabinszky János, Kéler Gottfried stb. Megjelent munkáik alapján többségük bizonyára nem hiányzott volna a tervezett társaság névsorából - ha tudományos műveiket magyar nyelven publikálták volna.
511. A társaság működéséről: JANCsó Elemér, Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. és V. WINDISCH i.m. (363. jegyzet).

512. WALDAPFEL József, Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780-1830. Bp., 1935. p.93.
513. Uo. p.92.
514. Uo.
515. Puncta et animadversiones pro rei litterariae per Inclytum Regnum Hungariae, partesque eidem adnexas emendatione et meliori scholarum catholicorum institutione patriae patribus oblata a Georgio Szluha. Budae, 1790. pp.65-66.
516. BODOLAY Géza, Irodalmi diáktársaságok, 1785-1848. Bp., 1963 pp.15-20., 117-133.
- FÜLÖP Géza, A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978. (Irodalomtörténeti Könyvtár 33.) pp.30-48.
517. Pl. a Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztői 1789-ben magyar nyelvtan megírására hirdettek pályázatot.
518. Közvetlen előzményeiről ld. R. VÁRKONYI Ágnes, A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. Példák és elődök c. fejezet. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975. Szerk. VÖRÖS Antal. Bp., 1975. pp.12-23.

A jegyzetekben használt rövidítések jegyzéke

Akademiegedanke...	- Der Akademiegedanke im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Fritz HARTMANN und Rudolf VIERHAUS. Bremen und Wolfenbüttel, 1977. (Wolfenbütteler Forschungen 3.)
Anzeigen	- Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämtlichen kaiserl. königl. Erbländern (Wien, 1771-1776)
BEKK	- Budapest, Egyetemi Könyvtár Kézirattára
Coll.Hev.	- Collectio Hevenesiana (Kéziratgyűjtemény a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában)
Coll.Kapr.	- Collectio Kaprinaiana (Kéziratgyűjtemény ugyanott)
CSÓKA, A magyar tudományosság...	- CSÓKA J. Lajos, A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. Pannonhalma, 1942. (Különlenyomat a Pannonhalmi Főapátsági Főiskola 1941/42-i Évkönyvéből)
Esztergom, FKvt. FK	- Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár
Hist.Forschung...	- Filológiai Közlöny
	- Historische Forschung im 18. Jahrhundert. Organisation, Zielsetzung, Ergebnisse. 12. Deutsch-Französisches Historikerkolloquium des Deutschen Historischen Instituts Paris. Hrsg. von Karl HAMMER und Jürgen VOSS. Bonn, 1976. (Pariser historische Studien 13.)
ItK	- Irodalomtörténeti Közlemények
Klebensberg Emlk.	- Emlékkönyv dr. gróf Klebensberg Kunó negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére. Bp., 1925.
KOSÁRY, Művelődés...	- KOSÁRY Domokos, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980.
MÉrt.XVII-XVIII.	- A magyarországi értelmiség a XVII-XVIII. században. Szeged, 1984.
MKsz	- Magyar Könyvszemle
MTAKK	- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár
OL	- Országos Levéltár
OSZK évk.	- Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve
OSZKK	- Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
RGYK, RGYL	- Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Kézirattár, ill. Levéltár

SÁL

Sz

TARNAI, Fischer Dániel...

TARNAI,

Irodalomtörténeti hagyomány...

TARNAI,

Irodalomtörténetírás...

Univ. Accad. Società scient.

Wissenschaftspolitik...

- Sopron, Győr-Sopron megyei 2. Levéltár
- Századok
- TARNAI Andor, Fischer Dániel és az első hazai folyóirat terve. In: MKSz 1956. pp.1-18.
- TARNAI Andor, A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. In: ItK 1961. pp.637-658.
- TARNAI Andor, A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása. In: ItK 1971. pp.35-77.
- Università, Accademie e Società scientifiche in Italia e in Germania dal Cinquecento al Settecento, a cura di Laetitia BOEHN e Ezio RAIMONDI. Bologna, 1981. (Annali dell' Istituto storico italo-germanico, Quaderno 9.)
- Wissenschaftspolitik im Mittel- und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18. und beginnenden 19. Jahrhundert Hrsg. Erik AMBURGER, Michał CIEŚLA und László SZIKLAY. Red. Heinz ISCHREYT. Berlin, 1976.

TARTALOM

Előszó	5
I. Akadémiai mozgalom Európában a 17. század második és a 18. század első felében	7
II. Értelmiség és annak utánpótlása Magyarországon a 17. század végétől a 18. század hetvenes éveiiig	33
III. Tudományszervezési törekvések Magyarországon az 1770-es évek végéig	43
1. A jezsuita történeti forrásgyűjtő iskola (Szentiványi Márton, Hevenesi Gábor és társaik, követők)	43
2. Protestáns egyháztörténetírás és historia litteraria (Pápai Páriz Ferenc, Ember Pál - Id. és ifj. Burius János, Czvittinger Dávid, Krmann Dániel)	56
3. Bél Mátyás, a tudományszervező (Felhívások, munkatársak, eredmények - A Bél-Germeten-féle tervezet - Az olmützi társaságban)	62
4. Fischer Dániel kísérlete	76
5. Loew Károly Frigyes felhívása és Perliczi János Dániel próbálkozásai	79
6. Pozsonyi magánkezdeményezések (Windisch Károly Gottlieb, Torkos Justus János)	82
7. A felekezeti köziség terjedése a tudományos együttműködésben (Dobai Székely Sámuel)	86
8. Bécsi magán- és központi kezdeményezések: (Az 1763. évi tervezet - Academia Augusta (1770) - Allergnädigst privilegirte Anzeigen - Societas litteraria Augustiniana - A mezőgazdaság fellendítése érdekében - Iskolaügy és akadémia) - Kollár Ádám és Tersztyánszky Dániel -	88

IV. A magyarnyelvűség kérdése	103
(Pietizmus – Az 1730.(?) évi tervezet – Orvosi felvilágosítás	
– A nemesség igényének növekedése – Bod Péter óhajtsái	
– A századközép irodalmi élete)	
V. Kitekintés:	
Az akadémia eszméje Magyarországon is mozgalommá válik	
1. Az egyetemhez fűzött remények	105
2. A honismereti hagyomány folytatói	107
3. A nyelv művelés sodrában	108
Jegyzetek	115
A jegyzetekben használt rövidítések	148
Névmutató	153

NÉVMUTATÓ

Névmutatónk nem tartalmazza a kötetben szereplő neveket, ha azok

1. 19-20. századi szakirodalom szerzői,

2. a jegyzetben szerepelve a főszöveghez képest nem tartalmaznak kiegészítő vagy új információt. Levelezésekre való jegyzetbeni hivatkozásból nem mutatózzuk a címettet.

A névalak megválasztásánál

1. családneveknél ragaszkodtunk az illető személy által használt formához (annak hiányában egykorú kiadványéhoz),

2. a keresztnéveket a Hungarus-tudatú magyarországiak esetében egységesen, magyar nyelven közöljük. Amennyiben egy személy tudatos nemzetiségvállalását el tudtuk dönteni, vagy származása és működése alapján kellő indokkal feltételezhetjük ezt, a név után zárójelben jeleztük (n=német, szl=szlovák).

A névalak után gondolatjel nélkül álló számok a kötet lapszámára, a gondolatjel után állók a jegyzetszámra utalnak. Azokon a lapokon, amelyekre félkövérral szedett szám utal, a szóban forgó személy egyenél többször szerepel.

Ab Hortis (Augustini) Keresztély (n) 76	Bárány Péter — 509
Ab Hortis (Augustini) Sámuel (n) 99	Baranyi Pál 55
— 510	Barcsay (Bartsay) Ábrahám 107, 111
Agnethler Mihály Gottlieb (n) 13 — 349	— 406, 509
Albrich János (n) 13	Barkóczy Ferenc 105
Amadé László 104	Báróczi Sándor 111 — 509
Amália császárné 19 — 320	Baronius, Caesar — 134
Amort, Eusebius 22	Baróti Szabó Dávid — 509
Anonymus — 372	Batsányi János 114 — 509
Andaházi János — 303	Batthyány Ignác 100, 109 — 479
Ányos (István) Pál 107, 111	Batthyány Kristóf — 102
Ányos Nep. János 111	Batthyány Lajos 73, 103 — 316, 317
Apor Péter 56	Bausch, Johann Laurenz 10
Aranka György 114	Beer Frigyes Vilmos (n) 64, 75
Aszalay Ferenc 71	Bél Károly András 21, 29, 71, 75
Augustini, ld. Ab Hortis	Bél Mátyás 14, 18, 19, 22, 24, 26, 29,
Ausfeld Kristóf (n) 13	38, 43, 50, 55, 56, 59, 61, 62-76, 78,
	84, 86, 87, 88, 91, 93, 97, 100, 103,
	109 — 16, 33, 35, 103, 167, 178, 220,
	261, 270, 290, 334, 342, 348, 372,
	373, 378, 391, 392
Bacon, Francis — 21	Beleznay Miklós 107
Bácsmegyei István Pál 13, 14	Benczúr József (szl) 87, 90, 91, 92,
Bader, Emerich 97	95, 99 — 296, 398, 439
Bahil György (szl) 71	Benjámín, ld. Szilágyi Benjámín
Bajtay Antal — 374	Benke Mihály — 509
Balbus József 84	
Balog Sándor — 509	
Bányai István 09	

- Benkő József 113
 Benyák Bernát — 509
 Bertasch András (szl) 64
 Bessel göttingai apát 28
 Bessenyei György 107, 110–112 — 502
 Bessenyei Sándor 112
 Bethlen Gábor 57, 58
 Biró István — 378
 Bod Péter 90, 104, 105 — 290
 Bohus György (szl) 64, 66 — 254
 Bolla Márton — 509
 Bollandi, Johannes — 70
 Bonbardi, Michael 55, 65
 Bonfini, Antonio — 372
 Bohours, Dominique 60
 Borelli, Giovanni Alfonso 9
 Bornemisza János 111
 Breyn, Johann Philipp 23, 66 — 258, 260
 Bruckenthal Sámuel (n) 110
 Brückmann, Franz Ernest 14, 15, 76 — 35, 333, 343
 Buchholtz György, id. (n) 69, 72, 76
 Buchholtz György, ifj. (n) 13, 14, 23, 66, 69, 70, 72, 75
 Burius család 61
 Burius Dániel (n) 59, 60, 62, 63, 74
 Burius János, id. (n) 59, 60, 61, 74
 Burius János, ifj. (n) 59, 60, 61, 62, 63, 74
 Burkart, Jakob 24
 Buzinkay György 14 — 360
 Büchner, Andreas Elias 12 — 8, 343
 Bzensky Rudolf (n) 54
 Calanus, Juvenius Caelius, Dalmata — 301
 Cetto Benedek 111
 Cinerius, Petrus = Petrasch
 Clompe Péter (n) — 220
 Colbert, Jean Baptiste 9
 Conhard Miklós (n) 84
 Conrad András (n) 13
 Conradi Norbert — 372, 374
 Conring, Hermann 34 — 5, 96
 Cornides Dániel 87, 90, 98, 99, 109 — 399, 429
 Cörver Elek — 374
 Cörver János — 374
 Cramer, Friedrich 60
 Crantz, Heinrich — 361
 Czeles Márton 51, 52, 53 — 116, 157
 Czernacka András (szl) 71
 Czirbesz Jónás András (n) 9 — 422, 429, 510
 Czvittinger Oávid (n) 54, 60, 61, 63, 74, 86 — 228, 325
 Csapó József 99 — 510
 Csécsi, ld. Tsétsi
 Cseles, ld. Czeles
 Csépan István — 509
 Csete (Vizkeleti) István — 164
 Dayka Gábor 115
 Debreceni Ember Pál 58
 Deccard János Vilmos (n) — 350
 Deccard János Kristóf (n) 14, 29, 64, 72, 79 — 325, 348, 351
 Decsy Sámuel — 509
 Dugonics András — 509
 Degenhard János Tamás (n) 13
 Deseritzky Ince — 374
 Desing, Anselm 28
 De Dieden báró — 304
 Dobai István 58
 Dobai Székely Sámuel 70, 86–90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 112 — 459
 Dobner Sebestyén Ferdinánd (n) 14, — 325
 Doleschal, Augustín 110
 Doleschal, Pavel 103
 Domokos Lajos 90 — 398
 Domokos Márton 90
 Drauth Sámuel (n) 13
 Du Fresne, Carolus — 71
 Dudith András — 372
 Eckhart, Johann Georg 26
 Egger, Felix 28
 Engelhard Godofréd (n) 24, 27
 Ember, ld. Debreceni Ember
 Enyedi István 57
 Eszterházy Károly 116
 Fábich József — 509
 Fábry Pál 83
 Faludi Ferenc 104
 Fehér János 112

- Fejér György 115
 Fejérváry Károly — 319
 Feller, Joachim 16 — 40
 Filstich János (n) — 220
 Filtsch János (n) 109 — 510
 Fischer Dániel (n) 12, 13, 14, 23, 33, 66, 67, 68, 70, 76-78, 79-81, 84 — 33, 110, 261, 340, 343, 479
 Fischer Károly Dániel (n) 77
 Fóris, ld. Otrokocsi Fóris
 Földi János — 509
 Fridvalszky János — 379
 Frigyes, I. 17 — 273
 Frigyes, II. 18
 Fröhlich Dávid (n) 76
 Fröhlich, Erasmus 24
 Fülöp, ld. Őri Fülöp

 G., H.(?) 83
 Galilei, Galileo 9
 Gánóczi Antal 112
 Garelli, Nicolaus 19, 74 — 293
 Gays, Philippides von 96-99
 Geleji Katona István 57
 Gensel János Ádám (n) 12, 18, 30 — 351
 Germeten, Bernhard Heinrich v. 73, 74, 84, 88 — 316, 391
 Gesner, Johann Matthias 30
 Giannini, Francesco Gregorio 24
 Gindl József Ágost 111
 Glaser, Johann Christoph 14
 Gleditsch könyvkereskedő 25
 Glosius János (szl) 63, 71
 Glosius Sámuel 111 — 510
 Gnatereth, Melanius = Helmeczi István
 Goetze, Andreas 14
 Gold József 83
 Goldbach, Christian — 306
 Gori, Antonio Francesco 24
 Gottsched, Johann Christoph 7, 19, 20, 24, 27, 28, 74, 82, 85, 103, 104 — 457
 Góbböl Gáspár — 509
 Gömöri Dávid — 360
 Görgei Pál — 31
 Görög Demeter 114 — 509
 Gran, Daniel — 317
 Grassalkovics Antal 39
 Gründler Ker. János (n) 12
 Gvadányi János — 509

 Gyöngyösi István — 215

 Hajnóczi Dániel 29, 63 — 351
 Hajnóczi Sámuel — 325
 Haliczky András Frigyes 102
 Hallbauer, Andreas Friedrich — 310, 348
 Haller, Albert 30
 Hambacher János (n) 78
 Haner György (n) 54, 58, 90
 Hatvani István 90, 111(?)
 Haugwitz, Friedrich Wilhelm 20
 Haymann, Christoph — 12
 Hell Miksa 83, 101 — 445
 Helmeczi István 58
 Hermann András (n) 63, 68, 72, 76, 88, 85 — 110
 Hermann Dávid (n) 56
 Hermann Zsuzsanna (n) 63
 Herrgott, Marquard 24, 28
 Hess, Andreas 86
 Heveneszi Gábor 44, 45, 51-55
 Hídi Gergely 55
 Hieber, Gelasius 22
 Hlivai János 26
 Hollmann, Samuel Christian 30
 Horányi Elek 87, 111 — 363, 510
 Horváth Ker. János 102 — 510
 Höpkenius, követ Bécsben — 302
 Hrdlčka, Ján 110
 Huszti András — 191

 Ibrahim effendi — 26
 Illei János — 509
 Inhofer Menyhért (n) 43, 46, 53, 113 — 157, 167
 Institoris, ld. Mossóczi

 Jablonski, Ernst Daniel 18, 57, 58, 63, 64 — 191, 270
 Jablonski, Johann Theodor — 52
 Jankovich Miklós 116 — 377
 János Frigyes pfalzi választó 18
 Jánosi Miklós — 378
 Janus Pannonius 29, 86 — 372
 Jeszenák Pál 71
 Jóny János 72
 Jordan, Johann Christoph von 24
 József, II. 106 — 502
 Julianus — 116

- Kalinka Joachim (szl) 57
 Kanold, Johann 76
 Kaposi Sámuel 64
 Kaprinai István 55, 87, 88, 91, 93, 94,
 100 — 178
 Károly, V. 68 — 273
 Károly, VI(III.) 11, 19, 29 — 316, 320
 Károly, VII. 11
 Károly Albert trónörökös 22
 Kastenholz Honorius Vilmos (n) 83, 84
 Katona István 102 — 178, 510
 Katona, ld. még Geleji Katona
 Kaunitz, Wenzel Anton von 92
 Kazzay Sámuel 89
 Kazinczy Ferenc — 509
 Keglevich József 26
 Kéler Gottfried (n) — 510
 Kempelen Engelbrecht 83
 Kempelen Farkas 83 — 510
 Kerchelich Ádám Boldizsár (horvát) 21,
 87
 Kerekes Sámuel — 509
 Kermann, ld. Krmann
 Kern János Mihály (n) 83
 Kern, ld. még Khern
 Keszthelyi László — 379
 Khevenhüller, Johann Joseph 20
 Khern János Frigyes (n) 12
 Kinsky, Philipp — 10
 Kinsky, Stephan — 270
 Király, ld. Szatthmári Király
 Kis János 115
 Kirch, Johann — 52
 Klein János Sámuel (n) 60, 99, 103
 — 202, 510
 Klein Mihály (n) 99 — 371(?)
 Klement Mihály (n) 84
 Klementis Zakariás (szl) 59
 Klesch Dániel (n) 56
 Klímó György — 377
 Knogler János (n) 63, 64
 Knogler Márton (n) 78
 Kochlats István Antal (n) 63
 Kocsi Csörgő Bálint 58
 Koenigsegg, Leopold Wilhelm 16
 Kollár Ádám Ferenc (szl) 87, 88-93, 94,
 95, 97, 98, 100, 101 — 386, 387, 435,
 446, 459, 502
 Koller József 87 — 510
 Kollonich Lipót (n) 44, 47, 51, 52, 53,
 54 — 141, 161, 190
 Komáromi János Péter 69
 Komáromy Csipkés György 65 — 240
 Komjáti Ábrahám — 509
 Konarski, Stanislaw — 10
 Koppi Károly — 510
 Koptik Oddo 29 — 10
 Korabinszky János Mátyás 109 — 510
 Korman Gáspár 84
 Korn könyvkereskedő 25
 Kovachich Márton György 109 — 510
 Kovács János 71
 Kovásznai Sándor — 509
 Kováts Ferenc — 509
 Köhler, Johann David 24
 Köleséri Sámuel 12, 14, 80 — 187
 Königsberg, Bayer von 26
 Kőszegi Zsigmond — 164
 Kray Pál (n) 66, 71
 Kreskay Imre 111, 112 — 502, 509
 Kriebel János (n) 99
 Krisztina, svéd királynő 9
 Krmann Daniel (szl) 61, 72 — 218
 Kutscherfeldt család 95
 Laetus, Johannes — 195
 Lampe, Friedrich Adolf 58 — 194
 Landany Károly Ferenc Vince 33
 Landerer Mihály 85
 Lange Márton (n) 13
 Lázár János 90 — 378, 442
 Legipont, Oliver 24, 27, 28
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 12, 16-18,
 22, 26, 27, 49, 57, 74 — 5, 54, 236,
 320
 Liebezeit György Zsigmond (n) 12, 30,
 69, 78 — 351
 Lewald, Johann 24
 Lincke (Linke), Johann Henrik 14 — 340
 Lipót, I. 11, 18
 Lipót, II. 113
 Lippert, Johann Caspar — 61
 Loew Károly András (n) 13, 14 — 211
 Loew Károly Frigyes (n) 12, 18, 30, 79
 — 351
 Lorefici, Archangelo 28
 Lotharingiai Ferenc (n) 73 — 316
 Luca, Ignaz de — 423
 Ludolf, Hiob 15, 16, 17, 49

- Madai Dávid Sámuel 13, 14 — 360
 Maiborn, ld. Meibom
 Majláth Antal — 509
 Major Pál — 73
 Makó Pál — 510
 Marczibányi család 116
 Mária Terézia 20, 29, 71, 74, 75, 82, 94, 95, 101, 116 — 446, 502
 Marinoni, Patricius 24
 Markowitz Mátyás (szl) 65
 Martinovics Ignác 108
 Massuet, René 29
 Matern György Keresztély (n) 13
 Matolai János 14, 66, 67, 70, 72
 Matthaides Sámuel (szl) 59, 86
 Mátyás, I. 29 — 372
 Mátyus István — 509
 Mattyasovszky Imre 70
 Medici, Leopoldo de' 9
 Meichelbeck, Karl 28
 Meibom (Maiborn), Heinrich 16
 Mencke, (Friedrich) Otto 25 — 293
 Mészáros Ignác 111
 Metastasio, Pietro 105
 Metzger Dániel Kristóf (n) 13 — 211
 Metzger Márton Kristóf (n) 12, 13, 16
 Mikola László — 164
 Mikoviny Sámuel 71
 Miksa Emmánuel, bajor választófejedelem 22
 Milesz József — 509
 Milleter János (n) 14, 68
 Miskolczy Ferenc — 360
 Mitsinsky János (szl) 66, 70
 Mitterpacher Lajos — 510
 Moller Dániel Vilmos (n) 12, 16, 60, 61 — 228
 Moller Károly Ottó (n) 63, 64, 66, 68, 72, 76 — 211, 359
 Molnár ... 112
 Molnár Ker. János 105 — 509
 Molnár János Ádám 13
 Monath könyvkereskedő 25
 Mossóczi Institoris Mihály 63
 Munkácsy Pál 69 — 378
 Muratori, Lodovico Antonio 26
 Müller ... 71
 Münchhausen, Gerlach Adolf von 30
 Mútefferika, ld. Ibrahim effendi
 Nagy Boldizsár 66
 Nagyváti János — 509
 Naldus, Naldus — 300
 Németh László 115
 Nessel, Daniel 16
 Neuhold János András (n) 14
 Neuhold János Jakab (n) 12, 78 — 360
 Newton, Isaac — 463
 Novák István — 509
 Obladen könyvkereskedő 25
 Oertel János Gottfried (szl) 26
 Oláh Miklós — 435
 Oldenburger, Philippus Andreas — 96
 Oltard András (n) 56
 Orczy József 113
 Orczy Lőrinc 104, 107, 111
 Otrókcsi Főris Ferenc 53, 54, 57
 Őri Fülöp Gábor — 509
 Paksi, ld. Szatmári Paksi
 Palásthy Ferenc 70
 Pálffy Miklós 68
 Palma Ferenc Károly — 379
 Pálóczi Horváth Ádám 70
 Pápai Périz Ferenc 57, 58, 82 — 187
 Paradis, Nicolas Hyacinthe 111
 Pareus, David 57, 58
 Parschitius család 59, 61, 62
 Parschitius Kristóf (n) 65
 Passionei, Dominico 24 — 301
 Paterson Hain János 13 — 31
 Pauer Sámuel 84
 Paullini, Christianus Franciscus 15, 16, 17, 44, 45, 49 — 39
 Peck ... 71
 Pellionis Sámuel 64
 Perbegg József Károly (n) 80, 84
 Perliczi János Dániel 13, 18, 61, 63, 70, 73, 74, 79-81, 99 — 359, 360
 Peszler ... 71
 Péter, I. (Nagy) 29, 68 — 273
 Péterffy János Ferenc 54
 Péterffy Károly 26, 76 — 178, 372
 Petrasch, Joseph von 20, 23, 24, 27, 75, 76, 93
 Péczeli József 114 — 509
 Peyrl Mihály (n) 715

- Pez, Bernard 28, 29
 Pez, Hieronymus 24, 20
 Pilgram János Zsigmond (n) 14
 Pilarik István (szl) 59, 62
 Piller család 114
 Plachy, Andrej 110
 Plenck József Jakab (n) — 510
 Pray György 87, 91 — 178, 379, 510
 Pregitzer, Johann Ulrich 15, 17.
 Prónay Gábor 71
 Prónay Pál 71
 Podmaniczky János 89
 Podmaniczky Sándor 89
 Pufendorf, Samuel 15, 16
 Quirini, Angelus Maria 24, 28
 Rácz Sámuel 111 — 509
 Ráday család 58
 Ráday Gedeon 74, 89, 104, 112, 114
 — 509
 Ráday Pál 64, 65, 71, 72
 Radvánszky család 64
 Radvánszky János 69, 72
 Radványsky László 66
 Rajnis József — 509
 Ransanus, Petrus — 372
 Rát Mátyás — 509
 Rayger Ferdinánd (n) — 211
 Rayger Károly, id. (n) 12
 Rayger (Vilmos) Károly, ifj. (n) 14, 69
 — 211
 Raymann János Ádám (n) 12-15, 63, 68,
 73, 74, 78
 Reimann, Jakob Friedrich 60, 62 — 96
 Reinbeck, Johann Gustav 75
 Révai Miklós 110, 112, 113, 114 — 509
 Reviczky János Ferenc 70 — 300
 Rezik János (szl) 59
 Ribay, Juraj 110
 Ribiny János (szl) 104
 Richelieu, Armand Jean du Plessis 9
 Roncalli, Francesco, Parolino 80
 Rosnak, Martinus 100
 Rotarides család 59, 61, 62
 Rotarides Mihály (szl) 59, 74, 75
 — 167, 186
 Rozgonyi József — 509
 Sachse, Philipp Jacob von Levenhaimb 11
 Sajghó Benedek — 378
 Sándor István 116
 Sándor Lipót főherceg 113
 Sartoris János — 352
 Sautersheim Ignác 83
 Savoyai Jenő (francia) 19, 23 — 320
 Schauss Jakab 64
 Schier Pál Sixtus 100
 Schlotze Sámuel (n) 13
 Schlözer, August Ludwig — 431
 Schmeizel Márton (n) 79
 Schmitt Miklós (n) 86 — 378, 379
 Schönvisner István (n) — 510
 Schöpflin, Johann Daniel 28
 Schurzflösch, Konrad Samuel 16
 Schwandtner, Johann Georg 24, 26
 Schwartz Gottfréd (n) 71 — 294
 Schwartz János Mihály (n) 84
 Schwartz János Theofil (n) 13
 Segner János András (n) 18, 30 — 16
 Segner János Mihály (n) 84
 Seivert János (n) 99
 Serpilius család — 101
 Severini Pál (szl) 63
 Severini János (szl) — 435
 Seyler, Georg Daniel 23
 Simai Kristóf — 509
 Simonchicz Ince — 85, 510
 Simonides Pál (szl) 63, 64
 Sinai Miklós 89, 90, 94, 116 — 510
 Sinapius Zsuzsanna 63
 Skollanits József Ferenc 83, 84
 Sloane, Hans — 305
 Sommersberg, Friedrich Wilhelm — 294
 Sonnenfels, Joseph von 82
 Sotuell, Nathanael — 167
 Spangár András 86
 Speiser Keresztély (n) 102
 Spielenerberger Dávid (n) 13 — 31
 St., D.(?) 83
 Stocker Lőrinc (n) 69
 Straub, Paul 71
 Sturm, Johann Christoph 8 — 9
 Swieten, ld. Van Swieten
 Sylvester János 86
 Szabó Dávid, ld. Baróti
 Szarka János 98

- Szászky Péter 83
 Szászky, ld. még Tomka-Szászky
 Szatmári Paksi Mihály 58
 Szatthmári Király György — 442
 Széchényi Ferenc 114
 Széchényi István 116
 Szegedy Gergely — 379
 Szegedy János — 372
 Székely, ld. Dobai Székely
 Szemián, Michál 110
 Szentiványi Márton 49, 50, 51-53, 54,
 55, 65, 86 — 157
 Szeremlei Sámuel 71
 Szluha György 114
 Szörény Sándor 53, 54 — 138, 147, 155,
 157
 Szilágyi Benjámin István 57, 58
 Szilágyi Márton 112
 Szilágyi Sámuel 73, 90, 91, 94, 103,
 105, 112
 Szirmay András 64

 Tablic, Bohuslav 110
 Taulow, Theodor Anton, von Rosenthal 24
 Telekesi István 43, 44, 49
 Teleki József 95, 105
 Teleki Mihály, ifj. 57
 Teleky Mihály 71
 Tenzel, Wilhelm Ernst — 39
 Tersztyánszky Dániel 88, 92, 93, 94,
 95-99, 100, 112 — 510
 Tertina Mihály 108 — 510
 Thököly család — 434
 Thunemann, Hans Erik — 431
 Tímon Sámuel (szl) 55, 56, 86 — 109,
 177
 Tinódi Sebestyén — 215
 Tolnai Sándor — 509
 Tomka-Szászky János 70, 71, 74 — 290
 Topperczér Péter Pál (n) 64
 Torkos Justus János 14, 71, 84 — 16,
 358
 Tóth Farkas — 509
 Török Ferenc 71
 Tsétsi János, id. 58
 Tsétsi János, ifj. 71, 86 — 290
 Turóczi László 55

 Uffenbach, Zacharias Konrad — 5
 Ujházy László 55

 Vályi András 115
 Van Swieten, Gerhard 24, 80 — 361
 Varjas János 90
 Vay Ádám 58
 Vázsonyi Márton 64
 Verseghi Ferenc — 509
 Vette György (n) 13
 Virág Benedek — 509
 Vitéz család 116
 Vizkeleti, ld. Csete

 Wagner, Franz 105
 Wagner Károly — 178, 379
 Wallaszky János 12
 Weiss, Udalrichus 24
 Weissbeck György Erik (n) 59, 60
 Weissbeck János (Ferdinánd) (n) 59
 — 211(?)
 Wieland Károly János (n) 84
 Wietoris Jonathán 85
 Weszprémi István 87, 90, 91, 99, 112
 — 290, 323, 361, 502, 510
 Windisch János Gottlieb (n) 12, 14, 79
 Windisch János Gottfried (n) 24, 82, 83
 85, 92, 104, 109, 112 — 370, 469,
 479, 510
 Windischgrätz gróf — 40
 Winterl Jakab József (n) 107, 108
 — 479, 510
 Wolff, Johann Christoph und Johann
 Christian — 5

 Zabler, Elias — 303
 Załuski, Andreas Stanislaus 24
 Zbiskó József Károly 71
 Zichy Ádám — 296
 Ziegelbauer, Magnoaldus 24, 27, 28
 Zrínyi Miklós — 215

 Zsitkovszky István 71

Az "Új sorozat" eddig megjelent kötetei:

ROMÁNIAI MAGYAR SZÉPIRODALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT 1919-1944

(Bibliográfia) I-II. kötet

Összeállította: Záhony Éva

(Elfogyott)

ADALÉKOK A 16-20. SZÁZADI MAGYAR MŰVELŐDÉS TÖRTÉNETÉHEZ

Szerkesztette: Bálint István János

Ára: 65 Ft